

Саъдулла Сиёев

***Оғир вазнли
жанжалкаш***

ҚИССА ВА ҲИКОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

Тақризчи
Умарали Норматов
Филология фанлари доктори

Сиёев Саъдулла.

Оғир вазилли жанжалкаш: Қисса ва ҳикоялар / Тақризчи У. Норматов.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.—224 б.

Ҳушамга муаллифнинг кейинги йилларда ёзган бир қатор янги ҳикоялари ва «Чимилдиққа кирмаган кув» қиссаси киритилди. Бу асарлар тематик жиҳатдан ранг-баранг. Масалан, «Туғилиш куйи» ҳикоясида Хоразмда инқилоб учун курашган, порлоқ истиқбол сари талпинган эркаклар кишилар ҳаёти тасвирланса, «Оғир вазилли жанжалкаш»да мешчанлик кайфиятига берилган шахслар образи яратилади. «Сарвиноз», «Эшик очилмаган кун», «Умри узун экан» каби ҳикоялар дустлик, муҳаббат, яхшилик сингари инсоний туйғуларни асраб-авайлашга бағишланган.

Китобда авторнинг чет эл сафарлари таассуротлари асосида ёзилган ҳикоялар ҳам бор.

Сияев Саъдулла. Скандалист — тяжеловес.

Ўз 2

С $\frac{4762570200-59}{352(04)-84}$ 22—83

ҲИҚОЯЛАР

ДАҲРИЯ

Область билим жамиятининг ходими Жамшид Худоев олти йил лекторлик қилиб, охири зерикди. Мундоқ танасига ўйлаб қараса, кунлари бир-биридан мутлақо фарқ қилмайдиган бўлиб қолибди. Тонг отади, кун ботади. Яна тонг отади. Эр-хотин саҳар туришади, апил-тапил нонушта қилишади. Кейин Жамшид болаларни уйғотади. Улар ёнгишиб, кўзларини аранг очишади. Хотини (Замира боғчада тарбиячи) икки болани судраганча боғчасига шошади. Жамшид қўлтиқланиб юравсрганидан яғри чиқиб кетган қора чарм папкасини кўтариб идорасига зинғиллайди. Бу ерда камда тўрт-беш йўлланма унинг эски папкасини соғиниб турган бўлади. Жамшид уларни оладия йўловчи машинага илашиб чўлга кетади. Шу кетганича етти хуфтондами, тонг отардами қайтади. Баъзи кунлари чўлнинг ичкарасига кириб кетиб, улов топилмаса, тунаб ҳам қолади.

Олти йилдирки, шу аҳвол. Олти йилдан буён Жамшид «афкор омма онгига илм-маърифат зиёсини» сочади. Унинг лекциялари, асосан, атеистик мавзуда. Мабодо қизиқиб папкасини титкиласангиз, антиқа ашёларни кўришингиз мумкин. Аввало, ҳар бири тахминан 40—45 минутга мўлжалланган ва машинкада чиройли қилиб кўчирилган лекциялар. Уларнинг сарлавҳалари бир-биридан маънодор: «Худо ердами, осмондами?», «Она заминни ким кўтариб туради?»,

«Қуръонсиз яшаш мумкин, тегирмон омон бўлсин» ва ҳоказо. Ундан ташқари, папкада уч-тўртта янги даст-рўмол (чўл иссиқ, одам кўл терлайди), бир шиша пашшадори, газета-журналлардан қирқиб олинган бир даста ахборот ва мақолачалар, шалалоқдай учта ёндафтар бўлади. Бу ёндафтарларга Жамшид дунёдаги улуғ-улуғ одамларнинг дин, ахлоқ, ҳаёт фалсафаси, инсон ва табиат ҳақидаги ҳикматли гапларини кўчириб олган. Гоҳо лекция пайтларида фикрини исботлашга кучи етмайроқ қолса, дарров алломаларга мурожаат қилади. Улардан кетма-кет цитата келтиради. Лекцияга эслаброқ қулоқ солиб ўтирган битта-яримта соменинг кўзинга тик боқиб: «Ана, кўрдингизми, ўртоқ Беруний ҳам бундан минг йил бурун бизнинг фикримизга қўшилган экан»,— деб қўяди.

Аmmo бир нарсага Жамшиднинг ақли етмаяпти. Кейинги пайтларда лекция деса, негадир одамлар безиллайдиган бўлиб қолди. Айниқса, баҳор, куз ойларида халқни бир ерга тўплаб, уларга диннинг афюн эканини тушунтириш ўлимдан қийин. Бунинг устига, кошки совхоз раҳбарлари унинг жонига ора кирса. Жамшид гоҳ «бензовоз», гоҳ самосвалга миниб, аранг чўлга етиб борганда, совхоз директори уни кўрадию кифтидан кучиб: «Жон ука, шу лекциянгизни бир-икки ойга чўзиб турунг, илтимос,— дейди ялиниб,— пахта компанияси тугасин. Ерни тозалаб олайлик. Ана ундан кейин мен сизга клубни бўшатиб бераман. Юз эмас, беш юз одам десангиз ҳам есть қиламан. Бемалол минбарга етиб олиб ўқийверинг, ўзим биринчи қаторда ўтириб эшитаман. Ҳозирча узр, бизни қийнаманг. Ҳозир бировнинг қулоғига гап кирмайди». «Гапингиз тўғри-ю, директор бова, лекин биздаям план бор», дейди Жамшид қимтиниб. Директор уни ўғлидай астойдил бағрига босиб, баттар ялинади: «Хўп, дея қолинг, жоним укам, сизнинг планингиз тўлмаса, битта сўкиш эшитасиз-қутуласиз, менга қийин. Пахта плани тўл-

маса ёмон. Халқнинг қарғишига қоламан. Деҳқон тўққиз ой меҳнат қилиб, ердан чиқадиған насибасига термилиб ўтирибди. Икки ой! Икки ойгина чидасангиз, олам гулистон! Планингизни юз фоиз қилиб бермаган номард! Бир оғиз хўп денг энди, ўртоқ Худоёров! Келинг, ундан кўра мен путёвкангизга қўл қўйиб берай, кейин шийпонда яхшилаб дам олинг, ишқилиб, одамларимга тегмасангиз бас. Уларнинг вақти тиллога тенг ҳозир...» Жамшид қийшанглаб иккиланади: «Кўз-бўямачилик яхши эмас-да, директор бова. Номига бўлсаям, одамларни бир кўриб қўйишим керак».

Хуллас, иккаласи келишади. Тушлик маҳали директор қайрағоч остига бир бригада аъзоларини йиғдиради. Эркаклар юпқа шолчага ёнбошлашади, хотинлар чордана қуриб, болаларини этакларига олиб ўтирадилар. Жамшид қизил дастурхон ёпилган қўлбола стол ортига ўтадию томоқ қириб маърузасини бошлайди. Беш минут ўтади, ўн минут, Жамшид Қуръонни ер билан яксон қилиб, энди исломнинг илдизига болта ураётганда шолчада хуррак товуши эшитилади. Аёлларнинг ҳам бошлари эгилиб, тиззаларига тегай деб қолади. Директор «Бас қила қолинг», дегандек кафтларини қайта-қайта юзига суркайди. Жамшид: «Шундай қилиб, дин афюндир, ўртоқлар!» дейдию дов-даскагини йиғиштиради.

Ана шу алфозда ой кетидан ой, йил кетидан йил ўтиб бораверади. Жамшид жуда зерикди. Охирида ишдан кетишга аҳд қилди. «Ўз аризамга биноан...» деб икки энлик хат битдию папкасига солиб қўйди. Лекин уни бошлиғига топширишнинг иложини тополмади. Жамшид кўнгилчан йигит эди. Ҳар сафар аризасини олмоқчи бўлиб энди папкага қўл узатганида, бошлиғи Бегимқулов уни мақтаб қолади:

— Яхши ишляяпсиз, Жамшидбек, офарин! Мана, ўтган ойда роппа-роса эллик етти жойда лекция ўқибсиз. Яшанг! Сиз ҳақингизда катта хўжайиннинг фикри

ҳам тузук. Қим билади, бир кун бахтингиз чопиб қолса, лип этиб, а?— Бегимқулов муғомбирона илжа-ийб бармоғини шипга ўқталади.— Ўшанда бизларни ҳам унутмайсиз-да, мулла Жамшид?

Жамшид бу сафар ҳам таслим бўлади. Битта пӯтёкани чангаллайди-да уҳ тортиб ўрнидан қўзғалади.

Шу тариқа яна бир ойча ўтди. Жамшид бетоқат бўла бошлади. Қасбидан мутлақо кўнгли совуган эди. У суюкли ёридан аллақачон ажрашган, аммо қандайдир варурят юзасидан бирга истиқомат қилаётган ошнққа ўхшар эди.

Ниҳоят, бир кун Жамшид бетини қаттиқ қилиб Бегимқуловнинг олдига кирди. «Бугун қандай бўлмасин, аризамни топшираман», деб ичида қасам ичди. Лекин бошлиғининг кулиб турган япалоқ юзига боқиб шаштидан тушди. Бир вақт Бегимқулов нариги хонага чиқди. Шу пайт Жамшид чаққонлик билан яғир пап-касини очдию аризасини олиб столга қўйди. Сўнг шипиллаб жўнаб қолди.

Эртасига Бегимқулов уни анграйиб кутиб олди.

— Иби, тинчликми, мулла Жамшид?!— деди кўзларини ола-кула қилиб,— Ҳе йўқ, бе йўқ, тўсатдан?..

Жамшид бири-бирдан тутуруқсиз баҳонаю сабабларни рўкач қилиб, ерга қаради:

— Шунча йил бирга қатиқ ялашдик, раҳмат. Энди менинг жавобимни беринг, Чори ака. Соғлиқ яхши эмас. Бошим тинмай ғувиллайди. Келинингиз ҳам норози. Уйда меҳмонга ўхшаб қолган эмишман. Болаларнинг тарбияси ҳам бўшашиб кетди...

Жамшиднинг овози титраб, жимиб қолди. Бегимқулов уни юпатган бўлди:

— Хафа бўлманг, укам. Ҳаммамиз ҳам уйда меҳмонмиз. Фақат бир думалаб келгани борамиз. Хўш, бу вомонда боши оғримаган одам борми? Ҳамманинг боши ғувиллайди. Ёлғиз бекорчиники ғувилламайди, хо-

лос. А, бўшаш масаласига келсак, менинг тепамда ҳам хўжайиним бор. Бир маслаҳатлашиб кўриш, керак. Хайми?

— Жамшид Бегимқуловга инсоф, унинг хўжайинига диёнат тилаб, хонадан чиқди.

Уч кундан кейин Бегимқулов Жамшидни ҳузурига чақиртирди.

— Сизни табрикласак бўлади,— деди у ўрнидан туриб Жамшиднинг қўлини сиқар экан.— Кичик хўжайин принципда рози. Лекин у киши сиздан бир нарсани илтимос қилдилар. Шаҳрисабздан нарида, дарё бошида Оқ эшон деган бир чол бор экан. Уша чоли тушгур бутун қишлоқдагиларни лақиллатиб, миясини дин билан заҳарлаётган эмиш. Бу ҳақда шикоятлар ҳам бор экан. Сизни беш кунга ўша ёққа командировка қиламиз. Оқ эшон билан яхшилаб гаплашасиз. Иложи бўлса, ундан «Мен диндан қайтдим, дин оғу экан, энди кўзим очилди», деган мазмунда икки энлик хат ёздириб олинг. Унгача биз сизнинг ҳужжатларингизни тахлаб қўямиз. Хайми? Ўзингиз чарчадим, деб юрибсиз, борсангиз пушаймон бўлмайсиз. Тоғли ер, баҳаво, чиройли. Ҳам тижорат, ҳам саёҳат, дегандек, бир яйраб келасиз. Қалай?

— Аввал аризамга қўл қўйинг, кейин майли,— деди Жамшид юраги пўкиллаб. У, Бегимқулов яна авраятти, деб кўрқарди.

— Оббо-о!— деб кулди Бегимқулов ва стол тортмасидан Жамшиднинг аризасини олиб кўрсатди.— Менга ишонмайсизми? Мана!

Жамшид столга энкайди. Ариза четига қизил сиёҳда «розиман» деб ёзилган эди.

Эртасига Жамшид семиз портфелини саламглатиб Шаҳрисабзга қараб йўлга чиқди.

Оқ эшон Қашқадарёга сув берадиган ойнакўз булоқлар маскани — Башир қишлоғида яшаркан. Райондагилар Жамшидни шу томонга кетаётган битта юк

машинасига ўтқазиб юборишди. Машина паст-баланд қирларда йўл чангитиб бир соатча юргач, ёйиқ дарага шўнғиди. Салқин ҳаво уфурди. Узаннинг икки тарафида чой яшикдай терилган япасқи томли уйлар кўринди. Жамшид областни шунча кезиб, буёқларга оёқ босмаган эди, чор атрофга суқланиб боқди. Энди машина сой ёқалаб борар, ҳалиги бежирим, узун айвонли уйлар тенада ярқираб турар эди.

Пастак, гуж-гуж анорзорлар билан қуршалган Варганза, қуюқ, оппоқ тераклар ортига бекинган Қойни қишлоқлари ортда қолди. Машина қанча кечувлардан, смонат лопиллаб турган ёғоч кўприклардан: ўтиб, тоғ бағрига ўрмалади. Ўнг тарафда пичоқ билан кесилгандек силлиқ ёнлама харсанглар таҳдид солади, чапда тубсиз жарликлар совуқ ўқрайди. Хув нарида, симобий сувлар ўртасида минг йиллик азамат чинорлар карахт мудрайди. Жамшиднинг кўксига бетизгин, ўтли ҳислар туғён уради: гоҳ илжайиб, ён-верига ялгўлт боқади, гоҳо завқи тошиб, ёш боладек қичқиргиси келади. Гоҳо она юртининг шу бир парча гўшасига шиҳоний бир фахр ила ўйчан термулади.

Дарё кенгайиб, икки томонида арчазор тоғлар бошланди. Тоғлар шу қадар юксак эдики, чўққидаги арчалар қорамтир учли қалпоқдек товланарди.

Сойда чинорлар қуюқлашди. Рўпарадан муздек шамол эсди. Жамшид қунишиб, кабина ойнасини кўтариб қўйди.

Қишлоқда Оқ эшоннинг уйини тили чиққан бола ҳам биларкан. Жамшид қийналмай топиб борди. Гувала девор билан ўралган пастаккина қўрғон. Кўча тарафга девор билан ёқалатиб олча, гилос ўтқазилган. Дарахтларда сал-сарик, қирмизи мевалар маржондай товланади. Атроф жимжит. Фақат ўнгда, терак бўйи пастликда сой шовиллайди. Рўпарадаги қалин боғлар кўйида бижилдоқ қушларнинг чулдияраб сайрагани эшитилади. Жамшид Оқ эшон билан мулоқотни ўйлаб,

бир лаҳза тек туриб қолди. Сўнг таваккал қилиб, униқиб кетган пастак эшикни аста итарди.

Ҳовли кичкина, лекин сариштағина экан. Қаршида қиблага қаратиб солинган узун айвонли пастқам уй. Ҳовли ўртасидаги бўйрадек жойда гулзор, атиргулдан тортиб гулхайригача яшнаб турибди. Девор бурчакларида чангал билан тўсилган уч-тўрт туп анор кўринадди. Уй олди сийраккина ишқом. Жамшид томоқ қирди. Жавоб бўлмади. У нйманиброқ товуш берди:

— Эшон бова!

Айвонда ушоққина кампир кўринди. У Жамшидга бир тикилдию пилдираганча ичкарига кириб кетди. Салдан кейин паст бўйли, миқти гавдали чол чиқди. Оқ эшон дейишганда, Жамшиднинг кўз олдига басавлат, катта салла ўраган, соқоли кўксини қоплаб ётадиган ва қўлидан тасбеҳ тушмайдиган олакўз қария келган эди. Бу чолнинг истараси иссиққина эди. Қора соқоли калта кузалган, мурти ўзига ярашган. Бошида сидирға кўкиш тақя, эғнида йўл-йўл ҳаворанг ятак. У кулимсираб. Жамшиднинг қўлини олди. «Қани, меҳмон, марҳамат қилсинлар», дея йигитнинг олдига тушди.

Катта чорхари уйга кирдилар. Чол Жамшидни қўярда-қўймай тўрга ўтқазди. Ўзи чордона қуриб, фотиҳага қўл очди:

— Қани, қадам етди, бало етмасин, омин!— У йигитга ним таъзим қилиб, «Хўш кўрдик», деб қўйди.

Кампир кириб, дастурхон ёзди. Мис лаганчада исриқ тутатиб қўйди-да, хонтахтани бирпасда мева-чевага, ҳар хил ноз-неъматларга тўлдириб ташлади. Жамшид бунчалик илтифотдан уялиб, «Мен...» деб энди гап бошлаган эди, қария унинг гапини чўрт кесди:

— Аввал таом, баъдаз калом! Қани дастурхонга қаранг, ўғлим.— Жамшиднинг олдига кўк пиёз, райхон ва яна аллақандай хушбўй гиёҳлар солинган бир

коса қатиқни суриб қўйди.— Чаккидан олинг, ҳовриригизни босади.

Меҳмон йигит қатиқни ярмигача ичди, мева-чевадан тортинди. Чой орасида чол ҳол-аҳвол сўраган бўлди:

— Қийналмай келдингизми, болам? Шаҳарлар тинчми? Майдон¹ ёниб ётгандир-а? Майли, буям деҳқоннинг ризқи. Қани, пиёлангизни беринг, ўғлим.

Жамшид «раҳмат», деб пиёлага кафтини босди. Кейин гапни қандай бошлашни билмай ўйланиб қолди. У тўп-тўп одамларга шариллатиб қоғоз ўқийвериб ўрганиб кетган, лекин ҳалигача дин аҳллари билан якка-ма-якка мунозара қилиб кўрмаган эди. Бегимқулов Оқ эшонни ўта муғомбир, унча-мунча одамга нонни тескари тишлатиб юборадиган тадбиркор чол, деб таърифлаган эди. Оқсоқол бир қарашда унчаликка ўхшамайди. Тилидан бол томиб турибди. Бироқ сизлаб туриб шарманда қилиши ҳам мумкин. Тагин ким билди...

Ниҳоят, Жамшид юрак ютиб деди:

— Мен областдан келдим, отахон. Лекторман. «Билим» жамиятида ишлайман. Отим Жамшид.

— Исмингиз хосиятли экан,— деди бош ирғаб қария,— келсангиз, бош устига. Биз манави тоғ-тошлар ичида ётган дунёбеҳабармиз. Шаҳардан одам келса Хизр кўргандек суюниб кетамиз. Яхши бўлди. Бешолти кун ёнбошлашиб бир ҳангамалашадиган бўлдик. Мен ўзим сиздек ўқимишли йигитларнинг гадосиман.

Жамшид енгил тортди. Чолнинг ўзи унинг кўкрагидаги тугунни ечиб юборган эди. Йигит ётиғи билан гапни чувалата бошлади:

— Энди, хафа бўлмайсиз, эшон бова. Областа сиз ҳақингизда... ҳар хил гаплар юрибди-да. Биров Оқ эшон унақа деса, биров бунақа дейди. Шунга сиз билан икки

¹ Тоғликлар дала-даштни ғоҳо майдон ҳам дейдилар.

оғиз гаплашгани...— Жамшид негадир энтикиб тўхтаб қолди. Чол соқолини силаб, мамнун илжайди.

— Баракалло, ўғлим!— Унинг оппоқ, текис тишлари ярқираб кетди.— Овозамиз Қаршидай шаҳри азимга етибди-да! Бир хил одамлар бўлади, юз йил умр кўрса, номи ўз қишлоғидан нарига чиқмайди. Бизнинг таърифотимиз областга ёйилибди-да? Мен бундан асло хафа эмасман, билъакс хурсандман.— Чол бирдан жиддийлашди, Жамшиднинг кўзларига тик боқиб сўради:— Уғлим, истиҳола қилмай айтаверинг. Биз ҳақимизда халойиқ не гаплар тўқибди? Қаллоб, имонсиз, таъмагир демабдимми ишқилиб? Ёки пора олиб, фатво ёзиб беради, дебдиларми? Ё бўлмаса, хос ҳужрада бегона заифаларга чанг солар эканмизми? Қора қарғадай, қабристонда шайхлик қилиб, назр-ниёз йиғади, деган маломатлар йўқми?

Жамшид шошиб қолди. Кўрнинишдан бўш-баёвгина чол тоғ дарёси мисол жўшиб, гувиллаб бораётгандек эди.

— Йўғ-э, ота,— деди у хижолатомуз кулимсираб,— энди, бизга бир маълумот тушган-да...— Жамшид юмшоқроқ бир ибора ахтариб, тараддудланди.— Шу... хуллас, одамлар сизни хурофотчи, деб ёзишибди. Шунини аниқлаб қўйишимиз керак-да. Вазифамиз бўлгандан кейин...

— Албатта, ўғлим,— деди бош силкиб қария,— сизларнинг қулоғингиз халқ кўксига бўлиши керак. Одамлар орасида юраги манави олмадай тозалари ҳам бор, юрагини қурт еганлари ҳам бор. Табиб— ўзларингиз.— У ортига ўгирилиб, узун занжирли осма соатга қаради:— Узр, ўғлим,— деди тавозе билан,— пешин бўлибди. Ҳамсоямизнинг кпчкина маъракаси бор экан, мен бир замон чиқиб кирай. Унғача сиз зеркиб қолманг. Боғда айланиб туринг.

Қария Жамшидни эргаштириб уй сиртига— қирга туташган кенг, қалин чорбоққа олиб ўтди. Боғ ич-

кари ҳовлидан ҳам файзли ва кўркама эди. Қушлар чулдирлашиб қўшиқ айтади, ҳовли саҳнига ўйноқлаб кичкина кумуш ариқчалар чопади. Боғ тўрида улкан, дўнгалак ҳовуз. Унда бир қарич-бир қарич «авлиё» балиқлар тўп-тўп бўлиб қувлашмачок ўйнайди.

Жамшид кўндаланг ётган узун теракка ёриб ўтирди. Оёқ остида нимадир шитирлади. У чўчиб, дарров оёқларини кўтарди. Йўрғалаб дўппидай типратикон ўтди. Дўмбиллаб бориб, япроқлар ичида ғойиб бўлди. Йигит боғ оралади. Олма-ўриклар таги билан бир бўлиб ётибди. Бир ҳовуч қантак ўрик териб ҳовузга ташлади. «Авлиё» балиқлар бир-бирини туртишиб, емишга интилдилар. Жамшиднинг шавқи тошиб, анчагача уларнинг ўйинини томоша қилиб турди. Кейин ариқчадан ҳовучлаб сув ичдию фикрини жамлай бошлади. Оқ эшон билан музокаралари ёмон бошланмади. Аммо бир ишни чала қилиб келибди-да. Бегимқулов ҳам ўлгудай ҳовлиқма. «Оқ эшон унақа эмиш, бунақа эмиш», деди-ю, тайин бир гап айтмади. Ана, оқибати. Қария дангал сўради. Айбим нима экан, деди. Ҳали, ёзган одамни айтасан, деб қисталанг қилиши ҳам мумкин. Асли, бекор кўнган экан-да. Бўлди, Оқ эшонга бошим оғриб тургани йўқ, деб паттасини олиб кетар-верса бўлар экан...

Бир пайт ён эшикда Оқ эшон кўринди. «Қалай, бизнинг байтул аҳзан ёқдимми?» дея йигитни тирсагидан тутиб, ҳовуз томон етаклади, сўнг киссасидан халтача олиб, балиқларга ем берди.

— Отаҳон, жуда кўпайиб кетибди-ку булар. Гоҳо... камайтириб турмайсизми?— деб сўради йигит.

Чол муғомбирона кулди:

— Заҳарлимиш-ку? Еган одам тил тортмай ўлармиш.

— Ҳе, бу хурофот. Бунақа балиқларнинг қорнида ювқа парда бўлади. Шу парда олиб ташланса, ҳеч бало қилмайди.

Қария емиш талашиб шодон ирғишлаётган қора балиқларга маҳлиё бўлиб, оҳиста деди:

— Ана шу пардани топгунча қанча одам нобуд бўлди-ку? Буёғига нима дейсиз? «Авлиё балиқ» деб минг-минг йил биров уларга теголмади. Энди сир очилиб, бечора балиқлар авлиёликдан тушиб қолди. Улар ҳам энди сиз билан мендек табиатнинг оддий фуқароси.

Жамшид билафонлик қилиб гап қистирди:

— «Авлиё» деб асрашмаганида, қирилиб йўқ бўлиб кетарди-да, ота. Халқ баъзи бир ноёб жониворларни сақлаб қолишнинг жойиб йўлларини топган.

Чол очиқ юз билан ялт этиб Жамшидга қаради:

— Фаросатингизга балли! Халқнинг улуғлиги ҳам шунда. Афсуски, бугун биз баъзи ноёб нарсаларни асраш йўлини билмаяпмиз.

Жамшиднинг бу ёввойи, чиройли боғдан сира кетгиси келмасди. У анча йиллардан бери тоғли қишлоқда бўлмаган. Арчазор тоғлардан келаётган ғир-ғир шабада, нотаниш гулларнинг бир оз талх ва ёқимли иси, қушлар чуғури, сувлар шилдираши унинг кўксига чўкиб ётган болалик ҳисларини уйғотиб, шу гўзал масканга ипсиз боғлаб қўйгандек эди...

Уйга кирдилар. Анчагача иккаласи чурқ этиб овоз чиқармади. Жамшид вассажуфтли, деворларига қоziқлунги осилган, нимқоронғи ва салқин меҳмонхонани жимгина томоша қиларкан, шунча йўл босиб келиб, уйда қамалиб ўтирганидан норози эди. У гўё табиат музейига келиб, ичкари кирмай ҳовлида ўтирган томошабинга ўхшарди.

Ниҳоят, Жамшид ёндафтарчасини олиб, хонтахтага қўйди. Авторучкасини ёндафтарга тақаб, сўради:

— Шу тасбеҳни нега ўгирасиз, ота?

Чол индамади. Тасбеҳнинг беш-ўнта донасини бармоғидан ўтказиб, секин уҳ тортди:

— Эрмак-да, болам. Сочилиб ётган хаёлларнинг бир

ерга жамланади. Бармоқ ҳаракатда бўлади. «Ҳаракат — ҳаётдир», деган Спиноза.

Спинозанинг номини эшитиб, Жамшид шошиб қолди, сездирмай дафтарчасига қараб олди: Гегель бор, Арасту бор, ҳатто Фейербах ҳам бор, лекин... Спиноза кўринмас эди.

— Ота,— деди Жамшид чолни ўзига тенг тутиб,— сиз қадимги Юнонистондаги Испинозани айтяписиз-да, а? Юнонлардан ҳам кўп ақлли одамлар чиққан-да.

— У голланд шекилли,— деди чол бийрон талаффузда,— Машрабнинг замондоши. Айтмоқчи, Спиноза ҳам сизга ўхшаган материалист. Уям ваҳдати мавжуд тарафдори.

Жамшид «ваҳдати мавжуд»ни энди эшитиши эди, эсанкираб қолди. Лекин сир бермасликка уриниб, ҳижолатомуз кулимсиради:

— Отахон, мен... арабча сўзларни унча тушунавермайман.

— Ваҳдати мавжуд — ваҳдати вужуднинг акси-да, ўғлим,— деди чол бамайлихотир,— яъни олам ягона, сиз билан биз яшаб турган мана шу дунё, табиат абадий дегани.

— Ҳа, бундоқ демайсизми!— Жамшид гўё унутган нарсасини эслагандек қувониб, енгил тортди.— Моддий олам бирламчи, онг — иккиламчи, дегани экан-да?

— Унчалик эмас-у, лекин шунга яқинроқ,— дея мулозим эътироз билдирди қария. бошини эгиб, бир нафас жим қолди, сўнг Жамшиднинг кўзларига синчков боқиб, сўради:— Демак, сиз ваҳдати мавжудни умуман тан оласиз, шундоқми?— Жамшид иккиланиброқ бош силкиди.— Бинобарин, тасаввуфга қандай қарайдилар? Мен нақшбандийлик, яссавийлик, ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим.

Жамшид нима деярини билмай бир зум каловланди. У «ҳазрат», «пир», деган сўзларни жинидан ёмон кўрар, кўн маърузаларида Баҳовиддин билан Яссавий-

ни гўрдан олиб гўрга солган, «тасаввуф» сўзи қулоғига «кисавур» дегандек хунук эшитилар эди. Бироқ, ҳозир ўткир нигоҳли Оқ эшон олдида Яссавий билан Баҳовиддинни бўралаб сўколмаслигига ақли етиб турарди.

— Нақшбандийлик ордени... тариқати ўз моҳиятига кўра реакцион,— деди Жамшид эҳтиёткорлик билан,— яссавийлик ҳам. Улар эзувчи синф манфаатини ёқлаган...— Оқ эшон «Бу гапларни кўп эшитганмиз, биламиз», дегандек, аста бош қимирлатиб қўйди. Ингит ўзини эркинроқ тутиб, давом этди:— Яссавий ҳам, Баҳовиддин ҳам атрофига бир тўда уламоларни тўплаб, халқни лақиллатиб юрган-ку?! Ҳайронман, эшон бова, сизга уларнинг нимаси ёқади?

Қария хиёл сукут сақлади. Жамшиднинг жавоб кутиб турганини сезиб, гап қўшди:

— Аввало, менга ёқади, деганим йўқ, ўғлим. Иккинчидан, таълимот чопон ё от эмас — руҳий неъмат. Уни ёқади, ёқмайди, деб бўлмайди. У кўнгилга ўтирса — яшайди, ўтирмаса, жанозаси тайин. Хўш, халқ масаласига келсак, у мавҳум тушунча. «Халқни лақиллатди», дейиш тўғримики? Бешта, ўнта борингики, юзта одамни аҳмоқ қилиш мумкиндир, лекин бутун бошли бир халқни алдаб бўлармикин? Ахир халқ — даҳо, у нодон кимсаларга муттасил эргашиб юравермайди. Уёғини сўрасангиз, Улуғбек ҳам шу халқ фарзанди, Назоий, Машраб, Бобир... Улар ҳам халқ тутган тариқат тарафдори эдилар. Наҳотки шу буюк ақл соҳибларини лақма дейишга тил борса?!

Жамшид Оқ эшон билан гўё шахмат ўйнаётгандек эди. Мана, ҳозиргина чол қалтис бир юриш қилдию «Хўш, аҳволлар қалай?», дегандек, йигитнинг кўзига кинояомуз тикилди. Ингит ҳам, «ташвиш тортманг, аҳволимиз сиз ўйлаганча ёмон эмас», деган каби энсасини қашиди. Қараса, рақибининг ҳужумини даф этадиган тузукроқ йўл тополмайдиган. У таваккал, деб

ўртамиёнароқ, дурангга элтадлган юриш қилиб қўя-қолмоқчи бўлди.

— Ҳа, энди улар қанча улуғ бўлганлари билан ўз замонларидан узилиб кетолмаганлар,— деди китобда ўқиган гапини эслаб. Рақиб яна «от ўйнатиб» хужумга ўтди.

— Узр, бу фикрингизга биз шерик бўлолмадик,— деди ўғлининг гуноҳидан кечган оқил отадек мулойим оҳангда.— Улуғбек ўз даврдан илгарилаб кетмаганда боши кесилмасди. Навоий ҳам сургунларда юрмасди. Биз кўп нарсани бир хил қолипга солиб ўрганиб қолганмиз. Ҳаттоки, тафаккурни ҳам. Бир нимани ёмонламоқчи бўлсак, ерга уриб, балчиққа белаб ташлаймиз. Мақтамоқчи бўлсак, осмонга олиб чиқиб, офтобнинг ёнига илиб қўямиз. Мен мутлақ нарсаларга ишонмайман. Шу жумладан, ҳукми мутлаққа ҳам.

— Ҳукми мутлақ — бу оллонинг ҳукми, тўғрими, ота?— дея итоаткорона сўради Жамшид. У «Оқ эшон диндан қайтпти», деб ичида мамнун эди.

— Йўқ, бу абсолют ҳақиқат!— деди чол кескин овозда.— Хўш, ана шу нуқтаи назардан бир мулоҳаза қилиб кўрайлик. Мана, сиз, дин — афюндир, дейсиз. Ахир афюнни дори ўрнида ҳам ишлатадилар-ку?

— Тўғри, лекин ҳамма нарсанинг меъёри бўлиши керак-да!

— Улманг! Демак, гап меъёрда. Ҳаддидан ошса, шакар ҳам заҳарга айланади. Сиз ўқимишли йигитсиз, Маркснинг гапини албатта, биласиз. Демокриманки, кир тоғорадаги чайинди сувни тўкаётганимизда...

— ...Чақалоқни олиб қолайлик.

— Отангизга раҳмат!— дея жонланиб кетди қария.— Демак, сиз рационал мағизни қувватлайсиз, шундоқми?

Жамшид сиполик билан бош силкиди.

— Хўш, унда мантиқ қайда қолди? Нимага биз Қуръонни чапараста қилиб сўкаверишимиз керак? Уни

тобутдан олиб, тобутга солишимиз керак? Қуръонда тирноқча бўлса-да рационал мағиз йўқми? Мен исломни оқламоқчи эмасман. У менинг измим билан туғилган эмас, менинг ихтиёрим билан ўлмайди. Илгари, «Ислом кетар — оти қолар, Қуръон кетар — хати қолар» деган гаплар бўларди. Ҳайронман, бир минг тўрт юз йил бўлибдики, «оти ҳам, хати» ҳам турибди. Бунга нима дейсиз, ўғлим? Мўътабар фикрингизни билмоқчи эдим...

Жамшид ўйлаб ўтирмай:

— Ҳа, энди, ислом халқнинг қон-қонига сингиб кетган-да! — деб юборди. Чол «Қўлга тушдингми, мулла йиғит?» — дегандек мугомбирона илжайди.

— Нега шунақа экан-а, ўғлим? — деди у ошкора захархандалик билан. — Исломнинг нима афзаллиги бор? Ахир, у афюн, у золимлар қўлида қурол, тараққиёт душмани, инсоний ишқ кушандаси, тақдирин азал тарафдори, аммо «халқнинг қон-қонига сингиб кетган?» Мантиқ қайда, ўғлим? Ахир, халқимиз яхшилик учун, энг азиз, энг покиза армонлар учун ҳамиша жонини берган-ку?

Жамшид билмай тузоққа илинганини сезиб қолди.

— Бунини ўйлаб кўриш керак экан, — деди хаёлчан.

— Тўғри, ҳали ўйлаб кўрадиган ишларимиз кўпдунёда, — дея маъқуллади чол. — Масалан, дедукцияни тан оламиз, телепатияни тан оламиз. Бироқ тушга тиш-тирноғимиз билан қаршимиз. Вольф Мессинг кўзини боғлаб кўчада машина ҳайдаб ўтса, чапак чаламиз, лекин ҳинду йоғи етти қават тупроқ остида икки кун ётиб тирик чиқса, бунинг сирини йўқ деймиз. Летаргия уйқуси рост, бироқ кафтида чаённи ухлатиб қўядиган кимсанинг иши — хурофот...

Жамшиднинг калласи ғовлаб кетди. У чолнинг бир гапига тушуниб, бир гапига тушунмасди. Летаргияни умуман эшитмаган. «Мессинг» деган ном танишдек, лекин нега у кўзини боғлаб машина ҳайдайди?

Авария қилса ким жавоб беради? Йоглар ҳақида гоҳо журналларда чиқиб туради. Эҳтимол, йог деганлари ҳаётини гаровга қўйиб, кун кўрадиган оч-юпун бечоралардир?— Жамшид рўпарасидаги чолнинг диндор, руҳоний бир кимсалигига шубҳа қила бошлади. «Бу қария алдоқчи эшон эмас, профессорга ўхшайди,— дея тусмоллади Жамшид.— Пенсияга чиққану шаҳарни тарк этиб, мана шу гўзал ерларга кўчиб келган». Йигит ёйдафтарига қаради. Ҳаммаси тўғри. «Башир. Дарё боши. Эшон. Хурофот уяси», деб ёзилган.

— Кечирасиз, ота,— деди у хижолатомуз, — сиз ростдан ҳам... ўша эшон бовамсиз?

Чол кулимсиради:

— Ўшаманми, йўқми, билмадим. Аммо қишлоқ аҳли мени «Эшон бова» деб чақиради.

Жамшид зерикиб, кичкина кўзли деразадан ҳовлига қаради. Қария ҳам унинг хоҳишини дарҳол пайқади:

— Энди ҳовлига чиқайлик, ўғлим. Сўрига соя тушгандир. Қоронғи уйга қамаб олиб роса бошингизни қотирдимми?

Жамшид суюниб, чолдан олдин туриб кетди. Ота қумғон кўтариб, боғ тарафга ўтиб кетди.

Ҳовлига юпқагина қилиб сув сепилган; ердан тупроқнинг намхуш исси келар, бу таниш ис анвойи ранг гулларининг ҳидига қўшилиб димоқни қитиқлар эди. Ҳовли тўридаги ёғоч каравотга қалин адрас кўрпачалар солинган, бурчакларга қўша-қўша пар ёстиқлар суяб қўйилган. Жамшид рўпарасидаги кўм-кўк арчазор тоққа маҳлиё тикилганча айвонда туриб қолди.

Бир замон кимдир биллур қадаҳни чертгандек бўлди. Жамшид ортига ўгирилди. Даҳлизда қизил товар кўйлак кийган, толчивиқдеккина ёш келинчак турар, кўк ҳарир рўмолининг учини қимтиб, юзини яшириб олган эди. Жамшид дарроз пастга тушиб йўл берди. Келинчак юзини девор ёққа бурганча йўрғалаб ҳовли этагидаги кўтарма тандир гомон ўтиб кетди.

Шу пайт кўча эшик зарб билан очилди-да, диркиллаб беш-олти кўзи кирди. Уларнинг ортида етти-саккиз ёшлардаги яланг оёқ, нишончанг бола кўринди. Болакайнинг шўх-оловлиги шундоққина билиниб турарди. Унинг катта, тийрак кўзлари чақнар, кўпчилик қишлоқ болаларидай дуркун, миқтигина эди. У кўзларини ташқи ҳовлига ҳайдади, йўл-йўлакай Жамшидга салом бериб ўтди. Анчадан кейин ариқда қўл чайниб келиб, катталардек қўшқўллаб кўришди.

— Хуш келибсиз, муллака,— деди ўзига ярашмаган тавозе билан. Жамшид «Бу эшон бовасининг тарбияси бўлса керак», дея ичида кулди, хаёлан уни ўз болаларига солиштирди.

Яна биллур қадаҳ жаранги эшитилди. Жамшид ялт этиб тандир томонга қаради. Бояги келинчак бетини чимчилаб, хиёл илжайиб турарди. Бу — ўғлига ишора шекилли,— болакай зинғиллаб уйга кириб кетди. «Кўзларини ўғлига берибди,— деб ўйлади Жамшид.— Чингиз Аҳмаров чизган қизларнинг кўзига ўхшар экан».

Салдан кейин бола озодагина бўлиб кийиниб чиқди.

— Муллака, зериккан бўлсангиз сой бўйини айланиб келайликми?— деди жавдираб. Жамшид бир ўзи кўчага чиқиб кетолмай турган эди, дарров кўнди.

Эрталаб келишда пайқамаган экан, кўча манзараси жуда чиройли эди. Шундоқ эшикдан чиқишингиз билан бир машина аранг сиғадиган тош йўл қирга ўрмалаб кетади. Пастак гувала деворлар тагида шилдираб кумуш ариқча оқиб ётибди. Қалин боғлар соясида уйлар кўринмайди. Пастда ям-яшил ўтлоқ, айқаш-уйқаш бутазорлар. Ундан нарида кўпириб сой оқади. Қаршида афсонавий бургутдай узунчоқ, баланд тоғ қанот ёзиб турибди.

Бола пилдираб йўл бошлади.

— Отинг нима сенинг?— деб сўради Жамшид боланинг тахи бузилмаган дўпписини силаб.

— Улуғбек. Улуғ десангиз ҳам майли. Уртоқларим шунақа деб чақиришади.

— Отанг кўринмайдими, Улуғбек? Қаерда ишлайди?

— Отам ўрмончи,— деди бола,— кеча Қаршига кетди. Катта хўжайинларига йўлиқармиш. Кейин бизга кийим, бобомга бир қоп китоб олиб чиқади. Бобом-чи, муллака, роса кўп китоб ўқийди. Ётиб олиб ўқийверади, ўқийверади. Сиз ҳам китобни кўп ўқигансиз-а?

Жамшид индамай бош силкиди. Улуғбек унинг бетига ялт этиб қаради, уялиброқ сўради:

— Муллака, сиз шаҳардан келдингизми?

— Ҳа.

— Шаҳарни ҳечам кўрмаганман,— деди Улуғбек армонли бир товушда.— Одам кўп бўлса керак-а? Отамга олиб тушинг, десам, катта бўлганда тушасан, дейди. Катта бўлсам, ўзим ҳам ўқинишга бораман.

Жамшид Улуғбекнинг елкасига қоқди:

— Уқиб ким бўлмоқчисан, Улуғ?

— Уқибми? Чақмоқдан иликтр оладиган инжинир бўламан!

Жамшид «Бу бола қуёш энергиясидан фойдаланиш тўғрисида гапиряпти шекилли», деб ўйлади-да:

— Чақмоқдан қандай қилиб электр олинишини биласанми ўзинг?— деб сўради.

— Биламан. Бобом бир китобдан ўқиб берганлар. Ҳар чақмоқ чаққанда роса кўп иликтр бекорга ҳавога учиб кетармиш. Агарда уларни йиғиб бир симга улаб чиқса, муллака, бизнинг Қаршидай шаҳарни бир кеча бемалол ёритса бўлармиш. Биласизми, муллака, бизнинг тоғларда кунига десам, лоф бўлар-у, ҳар уч кунда бир чақмоқ чақади. Бу чақмоқлардан роса иликтр олса бўлади, а? Мен ўшанақа чақмоқларни йиғиб оладиган инжинер бўлмоқчиман.

Жамшид боланинг орзусига, беғубор кўнглига ҳавас қилди. Кейин гапни бобосига бурди. «Зора боладик

қилиб¹ куф-суф илинжида келадиган одамларни айтиб берса», деб сўради:

— Улуғбек, уйларингга хотинлар ҳам келишадими? Узоқ ерлардан?

— Узоқдан келишмайди,— деди Улуғбек, суҳбат мавзуи ўзгарганига норозидек.— Қўшнилари киришади. Катта энам билан ўтириб гилам тўқишади. Катта энамчи, муллака, гилам тўқишга жуда уста.

Бола ердан майда тош олиб, рўнарадаги дарахтга отди.

— Хаҳ, тегмади-я!— деди бош чайқаб.— Қора майна экан. Жуда ёмон-да шу қуш. Узумларимизни чўқилаб кун бермайди. Хом бўлсаям еяверади, еяверади...

Улар бирор соатда уйга қайтиб келдилар. Чол сўрида транзистор эшитиб ўтирарди. Меҳмонга жой кўрсатгач, бармоғини лабига босиб:

— Бедилхонлик бўляпти,— дея шивирлади. «Океан» маркали қўл приёмнигидан бир аёл жозибали, мусиқий товушда шеър ўқирди:

Эй меван зиду зудрас, кўҳна машав,
Боғи тараби на хору хас, кўҳна машав.

Ҳангоман осори тажаддуд карам аст,
Эй маънии тоза пеши кас, кўҳна машав!¹

Шеър тугаб, енгил мусиқа эшитила бошлади. Чол приёмникни ўчирди. Лекин ўзи ҳамон тебраниб ўтирарди. Гўё қандайдир сирли бир куч унинг бутун жисми жонини ларзага солиб кетгану ҳали-вери қўйиб юбормайдигандек эди.

Ниҳоят, қария бош кўтарди, кекса кишилар учун бегона бир энтиқиш билан сўнгги сатрни такрорлади:

— Эй маънии тоза пеши кас, кўҳна машав! Доҳиё-

¹ Мазмуни: Эй, тезпишар мева боғи, эскирма, тикан ва хашаклар жойи эмассан, шодлиқ боғисан, қарима. Янгиликнинг пайдо бўлиши карамлидир, эй. тоза мазмун ҳеч ким олдида эскирма!

на фикр! Мен Бедил ҳазратларининг қулиман. Уликка жон киргизади-я!.. Қалай, ўғлим, яхши айланиб келдингларми?

Жамшид қуллуқ қилди, қувониб деди:

— Соё бўйлари жуда чиройли экан. Ҳаммаёқ кўм-кўк, ҳаво тоза. Ажойиб ерлар... Одамнинг кетгиси келмайди.

— Яшил нарсалар кўзга дам беради. Сиз хат одамисиз, хатга қарайвериб чарчагансиз-да. Биз эса, қирқ йилдирки, мана шу тоғлар орасида гўшанишин бўлиб ётибмиз,— дея чол мийиғида кулди.— Тоққа қараб «Жонон!», деб қичқирсак, «жон» бўлиб қайтади. Эрманимиз радио. Яхшиям шу бор экан. Тонг саҳар қулоғини бурайман, то етти хуфтонгача тиндирмайман.

«Э, шунча илми қайдан олган, десам, ёнидан радиони жилдирмас экан-да,— деб ўйлади Жамшид.— Бекорчи одам, қиладиган иши йўқ. Ётиб олиб эшитаве-ради-да». Кейин уйда, таҳмонга қалаб ташланган китоблар кўз олдига келди. Ҳали пешинда кўзи тушган эди. Юпқа, сариқ парда ортидан қалинлиги тўрт энлик китобларнинг муқоваси кўрниниб турар, аксарияти қадимги қўлёзмаларга ўхшар эди. Жамшид умидвор бўлиб таҳмонга бир-икки қараб қўйди. Эшон бобо бир юмуш билан ташқарига чиқиб кетгач, аста турди. Тўр-га бориб сариқ пардани тортди. Тортдию анграйиб қолди; шифтгача, девор бўйи китоб, китоб... Жамшид олазарак бўлиб, уларнинг муқовасига кўз югуртиришга улгурди, холос. Пастроқда нодир нашрлар саф тортиб турарди: кўп томлик «Фалсафа тарихи», «Генетика», «Эйнштейн», «Қизилқарли физиология», «Ислом тарихи», «Катта Совет Энциклопедияси». Тепага ёстиқдай қалин, баҳмал жилдли китоблар терилган. Жамшид баъзиларни олиб варақлаб кўрди. Ёзуви арабча экан, кўзи ўтмади. Китоб қобирғаларига ёпиштирилган энсиз қоғозларга янги алифбода номлари битилган: «Қомус ул-ислом», «Зафарнома», «Равзат ус-сафо», «Таврот»,

«Маснавий Жалолиддин Румий»... Жамшиднинг кўксини ўкинчли бир туйғу тирнаб ўтди. Кейинги пайтда китоб ўқишга фурсати бўлмапти. Ишдан силласи қуриб келадию диванга таппа ташлайди. Бирор соат телевизор кўрса кўради, бўлмаса, ётган жойида донг қотади. Газета-журнал, лекциясига асқотадиган мақолаларни ҳам зўрға ўқиб улгуради. Иш, иш, иш... Ҳўлаб қараса, театрга бормаганига ҳам бир йил бўлибди. Гоҳо хотин гинғиллаб қолса, болаларини қўшниларига ташлаб кинога бориб келишади. Шанба, якшанба кунлари ҳам ўздан ортмайди: ё меҳмон келади, ё тўй-ҳашам дегандек, иссиқ-совуқ бир маърака чиқиб туради. Бугун Оқ эшон билан ярим кунгина гаплашди-ю, назарида бир даста китоб ўқиб чиққандек бўлди. Фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб, миясида ҳалиги «авлиё» балиқлардай гужғон ўйнайди. Жамшид гоҳ ичидан эзилар, гоҳ чолга ҳавас қилар эди. У талай вақт ёндафтарини варақлаб ўтирди, шу ўттиз ёшигача жамлаган билимларини элакдан ўтказди, эртаги мунозараларга ҳозирлик кўриб, алла-паллада тўшакка кирди.

Жамшид тоғ ҳавосида тиниқиб ухлади. Кўзини очиб ёнига қаради. Чолнинг ўрни бўш эди. Қайдадир, жуда яқинда булбул сайрар, кўча тарафда сигирнинг чўзиб мўърагани эшитилар, олисда бир аёл ширали товушда «Яхшимурод!» деб чақирар эди. Йигит апил-тапил туриб кийинди. Юз ювмоқчи бўлиб ариқча томон юрган эди, «Ассалому алайкум!» деб рўпарасидан Улуғбек чиқди. Бола елкасига сочиқ ташлаб, кумуш қумғон тутиб турарди.

Ён эшикдан чол кирди. Жамшид билан кўришиб, уни сўрига таклиф қилди.

Гулдор сопол қосаларда қаймоқ келди, тоғ асали, зардоли, равоч... Улуғбек чўккалаб, нимтаъзим билан чой қуйиб турибди. Тонгги муздек шабада, гуллар иси, қушлар сайроғи, бу ажиб меҳмоннавозлик Жамшидга олам-олам қувонч бағишлар, шу топда у диққинафас

касбини ҳам, Бегимқуловнинг ланж топшириғини ҳам, чол билан бўлган кечаги баҳсу мунозараларни ҳам тасом унутган эди.

Ниҳоят, дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўринларидан туришди. «Келган еридан яна бошлаймизми, тортишувни?», деган хаёлдан Жамшиднинг юраги бир сесканди. Унинг мушқулини чолнинг ўзи осон қилди:

— Бугун дам оламин, ўғлим,— деди сўридан пастга туриб,— кеча тоза ваъзхонлик қилдик. Булбул ҳам ҳадеб сайрайвермайди, дам олиб-дам олиб сайрайди.— Эшон бобо яктагини кийди, қўлига қизил ирғай ҳассасини олиб: «Юринг, ўғлим, мен сизга қишлоқни кўрсатай»,— деб йўл бошлади. Жамшид баладай қувониб чолга эргашди.

Ҳовлидан чиқиб чапга, дарё бошига қараб кетдилар. Ёлғизоёқ йўл сандиқдек-сандиқдек кулранг харсанглар ёнидан буралиб ўтар, чол билан Жамшидни гоҳ сийрак чакалақзорларга олиб кирса, гоҳ ям-яшил ўтлоққа олиб чиқар эди.

Улкан тепалик олдида етганда қария тўхтаб, юзига фотиҳа тортди.

— Бу эски қабристон,— деди у тепадаги ёввойи бодомзорга ишора қилиб.— Ҳозир одам қўйилмайди. Халқ оғзида қизиқ ривоят бор. Гўёки Али Қушчи Улуғбекнинг қолган-қутган китобларини яшириқча келтириб шу ерга кўмганмиш. Қайсиям бир йили Тошкентдан Массон деган олим келувди. Қишлоқни бошига йиғиб олиб тоза кавлади-е!

Жамшид қизиқиб сўради:

— Бирорта китоб топилдими ишқилиб?

— Қаёқда! Топилганда-ку, дунёда шов-шув бўлиб кетарди-я. Кўп овора бўлди бечора. Яхши одам экан. Ўзбекчани сувдай биларкан. Гаплашиб ҳузур қилдим. Ақлий қуввати руҳий қувватини енгаман, дейди.

Чолнинг гапларни Жамшидга тағин оғирлик қила бошлади. У аввалига индамай қўя қолмоқчи бўлди-ю,

барибир кўнгли тинчимаслигини пайқаб, луқма ташлади:

— Ота, ақлий, руҳий — иккаласи бир эмасми?

Чол ёнғоқдай тошларни ҳассаси билан йўлдан четга сураркан, бош чайқади:

— Йўқ, бир эмас. Ақл — бу инсондаги умумий даража. Туғма ақл бор, риёзат чекиш орқали эришиладиган ақл бор. Хўш, руҳий куч — бу одамнинг собит бир эътиқоди, имони, кўнгил майли.

— Демак, руҳан кучли одам ақлли бўлиши мумкин, шундайми, ота?

— Асло! Улган отнинг тақасига сиғиниб ўтирадиган нодон шайх ақллими? Ёки минг жилд китоб ўқиб, илмига амал қилмай юрган имонсизни руҳан кучли деб бўладими?

Жамшид чолнинг кўнгли учун «Ҳа, энди, ҳар томонлама етук одам йўқ-да, эшон бова», деб қўйди.

Сой ўзани торайиб, шовқин пасайди. Қушлар чуғури кучайди. Дарахтлар қуюқлашди. Чол билан йиғит аймақи бўлиб кетган қайрағочлар остидан ўтиб, қўш чинор олдига бориб тўхтадилар. Чинорлар тагидан бир ариқ сув чиқиб ётарди. Атрофда консерва банкалари, гулхан қолдиқлари, суяк-саёқ. Чинор танасига кимдир «Исабек» деб пичоқ билан ўйиб ёзибди. Ёзувга анча йил бўлган шекилли тўрт метрча юқорига жўтарилиб кетибди.

Чол «Исабек»ка қараб, истехзо билан деди:

— Табиат «ошиқлари»нинг иши. Тавба, ҳамма дунёда бир из қолдирсам, дейди. Ибодатхонага ўт қўй-маса, Геростратни ҳеч ким эсламасди. Қани, буёққа келинг, ўғлим.

Чол пастроқ тушиб, сув бўйига чўнқайди. Юз-қўлини ювди, ҳовучлаб сув ичди. Жамшид ҳам муздек сувдан тўйиб симирди. Томирларига ажиб бир малҳам югургандек юраги ҳаприқди, негадир боши айланди.

Чол яктагининг барини қайириб, ялпоқ тошга ўтирди. Жамшидга очиқ юз билан боқиб деди:

— Қашқадарёнинг бошидан сув ичиш камдан-кам одамга насиб қилади. Сиз муродингизга етар экансиз. Бу сув арчаларнинг тагидан сизиб чиқяпти. Қимки арча сувини ичса, тилаги ижобат бўлармиш. Бу бир ривоят-да, ўғлим.

— Ривоятда гап кўп,— деди Жамшид билқиллаб қайнаётган булоққа ўйчан тикилиб. Чол гўё уни эшитмагандек, босиқ, қатъий овозда деди:

— Ривоят — кўнгил кўзгуси. Халқ очиқ айтолмаган армонини афсона деб айтган, масал қилиб тўқиган. Афсонаю ривоят бўлмаса, бугунги мўъжизалар ҳам бўлмасди.

Улар яна сайрни давом эттирдилар. Чол Жамшид-ни етаклаб Қизкетган қоясига олиб чиқди, икки ёшнинг ўтли муҳаббати ҳақидаги фожей қиссани сўзлаб берди. Кейин «Амир Темур ғори» деб аталадиган ташландиқ манзилгоҳга боришди. Чолнинг айтишича, Темур қирқ йигити билан Қаршини олиш умидида юриб, шу ерларда жон сақлаган экан. Оқ эшон узун, сербар тоқчада турган шамлардан иккитасини ёқди. Ғор ичи сирли, ваҳимали тусга кирди. Оёқ остида чириб кетган эски эгарқош, занглаган сувлиқ, бир пой узанги, синиқ найзаю сопол косалар сочилиб ётарди. Жамшид лабини тишлаб қилт этмай туриб қолди. Бирдан қулоқлари шанғиллади. Буюк жаҳонгирнинг ерда ётган кўҳна буюмларига жон киргандек, отлар кишнаб, жангари суворийларнинг «Урҳо-ур!», деб наъра тортгани эшитилгандек бўлди. У беихтиёр бир қадам орқага чекинди.

Жамшид ғордан чиққанда пешонасини муздек тер босган эди.

...Гап-гаштак, сайру саёҳат билан бир неча кун ўтди. Аста-секин Жамшид кўп нарсанинг фарқига борадиган бўлди. Илгари у динни яккаш сўкарди-ю, лекин

оғзидан чиқаётган баъзи сўзларнинг маъзини чақолмасди. Масалан, у лекцияларида «арш», «меърож», «пулсирот», «суннат», «фарз», «ғайб», «ҳадис» каби сўзларни тез-тез ишлатар, биров сўраб қолса, нима дейман, деб ўйламас эди. Яхшиям, шу пайтгача ҳеч ким сўроққа тўтмади. Энди у қўрқмайди. Эшон бовадан бу калималарнинг маъносини билиб олди. Тариқат нима, маърифат нима, илми абдон нима, илми адён нима — энди у янглишмай айтиб беради.

Хуллас, кун сайин Жамшиднинг ақли ёришиб боряпти. Аммо кўнглининг туб-тубида бир ғашлик чўкиб ётибди. Сафари қариди. Уйга қайтиш керак. Лекин Бегимқуловнинг олдига нима деб боради? Оқ эшондан панд едим, уни диндан қайтаролмадим, дейдимми? Жамшид бир нарсани ўйлаб сесканди. Агарда у яна ўн-ўн беш кун турадиган бўлса, мана бу кичкина жуссали, эғни-боши озода, ҳамиша гуноҳкорона илжайиб қўядиган жўшқин ва бемурса қариянинг домига тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Чолда одамни беихтиёр ўзига маҳлиё этадиган ғалати бир сеҳр бор эди. Жамшид шунча кун тортишди, лекин Оқ эшоннинг бўйнига ақалли диндорлигини ҳам қўя олгани йўқ. Қария, уста боксчидек, кутилмаган зарбага ҳамиша тайёр турарди.

Жамшид шуларни ўйлаб эзилди. Уйга қамалиб олиб тортишавергани билан бир иш чиқаролмаслигига ақли етди. Ахир, ўғрининг айбини бўйнига қўйиш учун ҳам гувоҳ керак, далилий ашёлар керак. Энди одамлар билан гаплашмаса бўлмайди шекилли. Лекин қайга боради, ким билан гаплашади? Кўчада дуч келган одамни тўхтатиб, «Эшон бова қанақа одам, яхшими ёмонми?» деёлмайди-ку! Бир томони ноқулай ҳам. Шунча кундан бери уйда меҳмон бўлиб турибди, туз ичиб, тузликқа тупуриш эмасми бу? Аммо, нима қилсин, хизматчилик, топшириқни бажариш ҳам фарз, ҳам қарз.

Жамшид манглайини ишқаб, бирдан ўйланиб қол-

ди: «Шошма! Бегимқулов кўрсатган хат эгасиз эди, лекин у, бир гуруҳ ўқитувчилар ёзибди, дегандай бўлудди. Тамом, мактабга бораман. Муаллимлар билан гаплашаман, ҳар қалай, қишлоқ зиёлилари-ку, холис бир нарса, дейишар».

Нонуштадан кейин Жамшид қариядан изн сўради:

— Ота, мен сой томонларни бир айланиб келай,— деди асл пиятини яширишга уриниб. Чол уни эшиккача кузатиб чиқди.

— Ана энди тўғри йўлга тушдингиз,— деди Жамшиднинг қаёққа кетаётганини сезгандай,— одамлар билан гаплашиб кўринг. Дунёда ҳеч ким ўз оёғига ўзи болта ургиси келмайди. Сиз учун халқнинг фикри мўтабар бўлмоғи лозим.

Жамшид чолнинг кўзи ўнгида тўғри мактабга йўл олишга андиша қилди. Йўлни кесиб ўтиб, чакалакзорга шўнғиди. Сой ёқасидаги сайхонликни айланиб, мактабга қараб кетди. У мактабнинг қаердалигини биларди, тунов куни эшон бобо билан дарё бошига борганларида кўрган эди. Ҳаш-паш дегунча арчазор этагидаги оқ томли пастак, узунчоқ иморат олдига бориб тўхтади. «Ҳозир каникул бўлса, ҳеч ким йўқдир», деб ўйладию иккиланиб, панжарали ён эшикдан ўтди. Ҳовли ўртасидаги ёлғиз қайрағоч остида бир киши оёқларини чалиштириб чалқанча ётарди.

— Ассалому алайкум...— деди Жамшид ийманиб-роқ. Қайрағоч тагидаги киши мактаб қоровули Зикрилла ака эди. У ирғиб ўрнидан турди.

— Э, келинг!— деди гўё Жамшидди анчадан бери кутиб ётгандай. Шоша-пиша дўпписини кийиб, оёғига калишини илди. Йўрғалаб келиб Жамшидга қўл берди.

— Қани, қани, меҳмонжон, шоҳсупага ўтсинлар!— Зикрилла ака элликдан ошган, гўштликкина бўлса-да, чаққон, қувноқ киши эди. Қалишини шипиллатиб йўл бошлади.

Қўлбола супага бориб ўтирдилар. Қоровул олақуроқ дастурхонни очиб қўйди, фотиҳа қилди:

— Омин, кийганингиз ипак, суйганингиз гўдак бўлаверсин, э!— У нимтаъзим қилиб, ҳол-аҳвол сўради, ўзини таништирди, кейин шўх кулди:

— Шу, эртаминан десангиз, қумғон сурнай чалади. Чақир, меҳмонни чақир, жонивор, дейман, ёлғизликдан Зикрилла акангнинг юраги тарс ёрилиб кетди-ку, дейман. Болалар районда, ҳашак йиғишга кетган, мугаллимлар отпуссада. Битта-яримтаси айлашиб келмаса, биров қадам босмайди. Кичкина чорбоғ ичинда айланур бошим менинг, деб ётибмиз-да, э, меҳмонжон!

Зикрилла ака сўридан сирғалиб тушди. «Насибангизни қарайчи», деб боғ оралаб кетди. Анчадан кейин бир товоқ олма, ўрик, тоғолча териб келиб дастурхонга тўкди. Кейин чой дамлагани ошиқди. Жамшид унинг ортидан қараб, бир, оёғини судраб босишига энди эътибор қилди.

Чой устида Жамшид ўзини таништирди.

— Эшон бованикига Қаршидан меҳмон келибди, дейишувди. Сиз экансиз-да, муллака. Қалай, гаплашиб ҳузур қилдингизми? Эшон бова жағлати одам-да, билмаган нарсаи йўқ. Лекин тили аччиқ. Жойи келса пайғамбарини ҳам аямайди. Тўғрисўз.

Жамшид Зикрилла аканинг одамшаванда, кўнглида кири йўқлигини кўриб, гапнинг очиғини айтиб қўя қолди:

— Жуда доно чол экан. Бироқ... бир нарсага тушунолмаяпман. Бир қарасанг, шайху муллаларни ёмон кўраман, дейди. Бир қарасанг, ўзи хуропотчига ўхшайди. Ҳайронман...

Қоровул хоҳолаб кулди:

— Э, қанақасига у хуропотчи бўлади, меҳмонжон! Эшон бова эски коммунист-ку?

Жамшид энди чой ҳўплаган эди, қалқиб кетди:

— Коммунист дейсизми? Қанақасига... коммунист?

— Шу коммунист, тамом,— деди Зикрилла ака кулимсираб.— Амир Олимхонни ағдаринишда ҳам роса иш кўрсатган. Зўр одам.

Жамшид багъар таажжубланиб сўради:

— Бўлмаса, нега устидан шикоят ёзишадн?

— Дунёда нима кўп — қумурсқа кўп. Қим кўп — галамис кўп. Ёзади-да. Боя айтдим-ку сизга, эшон бованинг тили аччиқ, деб. Битта-яримтасининг думини босган бўлса ёзган-да, тўғрими?

Жамшид индамай пиёласини дастурхонга қўйди. Миясига гуп этиб қон урди. Ичида аввал Бегимқуловни, кейин ўзини сўқди. «Ғирт лақмаман, лақма! Энди қарияга нима дейман? Кўзига қандай қарайман?»

Қоровул пиёлани чертиб узатди:

— Э, сиз тегирмончи деб кўсани уйғотиб қўйибсизда, муллака! Қани, чойдан ичинг!

Жамшид, унинг гапини эшитмагандай, рўпарадаги қояли тоғларга тикилиб қолди.

Шу пайт от ўйнатиб қоракўл телпак кийган, япалоқ бетли басавлат киши келди-ю, панжара ортида тўхтади. Салом йўқ, алик йўқ, қоровулга бақирди:

— Ҳув, чўлоқ, директоринг қайда?

Қоровул сўридан тушиб, уч-тўрт қадам юрди.

— Уйларида бўлса керак, Каттаоғиз ака,— деди ҳазиломуз кулиб,— сигири тувғон экан, шунга...

Саман отлик қоровулнинг гапини чўрт кесди:

— Кўксултон теришга бола чиқармабди. Тайинлаб қўй, эртан йигирма бола чиқмаса, энасини кўрсатаман!

Қоровул яна бир-икки қадам юрди.

— Айтаман, Каттаоғиз ака. Отдан тушинг, қора кумғон қайпаб турибди. Майдондан меҳмон бор. Эшон бовани махтаб ёзгани келибди. Бир гурунг бермайсизми?

«Эшон бова»ни эшитиб, отлиқнинг жони қолмади.

— Махташлар!— деб ўшқирди, Жамшидга кўз ташлаб.— Менга деса, зар чопонга ўраб, ҳув анави товди бошига ўтқазиб қўйинглар мияси айниғон чолдн!

Қоровул ёлғондан қуллуқ қилди:

— Бир оғиз гапингиз, Каттаоғиз ака...

Суртелпакли киши турган ерида чўрт бурилдию отига жаҳл билан қамчи урди.

— Бидилламай айт директорингга, эртан товға бола чиқарсин!

У от чоштириб кетди. Қоровул бир лаҳза тек турди. Сўнг бош чайқаб изига қайтди.

— Ғавба,— деди калишини ечиб сўрига чиқаркан,— путн айри, боши думалоқ бўлса, одам бўлаверар экан-да? Турқини қаранг!

— Ким у?

— Лесхозга начайлик. Турдиқулов. Оғзи билан кетмон чопади, шунга биз «Каттаоғиз» деймиз. Азонлаб бир сиқим чумоли еб олибди, баччағар.

Жамшид соддалик қилиб сўради:

— Қасалми? Қайдан билдингиз?

— Бу бир гап-да, муллака. Гапинг мунча совуқ, чумоли еганмисан, дейди-ку, машойиҳлар.

— Турдиқулов... эшон бовани нега ёмон кўради?

— Нега десангиз, Турдиқулов ўғри. Буни ҳамма биледи. Бироқ, ке, шу каззоб билан тенг бўламанми, деб ҳеч ким индамайди. Эшон бова аямайди. Кўпчиликни олдида бетига солади. Турдиқулов эшон бовадан ўлгудай қўрқади. У киши бор ерга оёқ босмайди.

— Шунчалик экан, Турдиқуловни бўшатиб юбориш керак эди.

Зикрилла ака «Бу йигит ҳазиллашяптими?» дегандек, унга зимдан қараб қўйди.

— Узингиз тушунган одамсиз-ку, муллака — деди уҳ тортиб.— Турдиқулов мана шу тоғларнинг яккаю ягона хўжаси. Қанча йилдан бери каламушдай кемириб ётибди. Районда суянган чннорлари бор. Анов дарёга битта нон ташласангиз, оқиб тўғри районга боради. Еган оғиз уялмайдами, меҳмонжон?

Жамшид ўйланиб қолди. Қоровул ўрнидан турди.
— Каттаоғизнинг тапини завучга айтиб қўяй. Эртан бало ортиб юрмасин, — деб боғ этагига юрди. Салдан кейин унинг «Ҳожимуро-од! Ҳов Ҳожимуро-од!» деб чақиргани эшитилди. Олисдан «Хў-ўш!» деган овоз келди. Қоровул: «Омонбойни олиб мунда ке-ел! Меҳмон бо-ор!» деб товуш берди.

Ярим соатга қолмай боғ оралаб икки муаллим етиб келди. Бирини оқсоч, тўладан келган, истаралик — Омонбой. У мактаб илмий бўлим мудирин экан. Иккинчиси, Ҳожимурод, ёшгина, тетик йигит. У бултур институтни битирибди, адабиётчи экан.

Зикрилла ака елиб-югуриб декча қозонни қайнатди. Офтоб тиккага келгунча, Омонбой ака айтмоқчи, «Башарий шўрно»ни пуф-пуфлаб гурунгни роса қизитдилар.

Жамшид ўрнидан турганида руҳи енгил, кўнгли равшан эди. У Оқ эшон ҳақидаги жамики саволларига жавоб топди. Бегимқуловнинг «Оқ эшон» деб ваҳима қилгани 1920 йилдан бери партия аъзоси Эшонхўжа Раҳмонов экан. У киши Михаил Фрунзе қўмондонлигида Бухоро халқ революциясида иштирок этибди, Собир Раҳимов отрядида Иброҳимбек қўрбошига қарши жанг қилибди, Ҳамза билан бирга агитбригадалар ташкил этибди. Энг муҳими, Жамшид «юмалоқ» хат эгасини аниқлагандек бўлди. «Бунақа ишларга Турдиқулов уста, гоҳо қўли қичиб турадиган одати бор», дейишди ўқитувчилар бир оғиздан.

Жамшиднинг кўз олдидан отанинг сурати кетмай қолди. Шунча кундан бери у сирли эди, бу чолнинг ҳаёти чигал муаммодай, унинг қиёфасига хира бир парда тортилгандек эди. Энди бу парда кўтарилди. Эшон бобо энди ҳув анави тоғлар қадар юксак, суюмли ва дилга яқин эди.

Жамшид мактабдан чиқиб сой тарафга юрди. У тўғри чолнинг уйига кириб боришга истиҳола қилар,

бир мударат сув бўйида ўтириб, ўтган умрини, энди яшаяжак кунларини сарҳисоб қилмоқчи эди.

У қирғоқда қулаб ётган теракка бориб ўтирди. Сойга тикилди. Азим чинорлар танасини ювиб шитоб билан пастга ирғишлаётган асов дарё шовқини қулоқларини батанг қилди. Бир лаҳзада сув камалак тусига кирди. Негадир боши айланди. Оғзидан чучмал бир нарсанинг таъми кетмай қолди. Бу ҳол кислород се-роблиги туфайли бўлаётганини Жамшид хаёлига ҳам келтирмасди.

Ям-яшил захкаш ўтлоққа ҳасса уриб Эшон бобо кела бошлади. Лекин Жамшид сувнинг шовқинидан унинг яқинлашганини сезмади. Чол индамай келиб йигитнинг ёнига ўтирди. Жамшид ирғиб турди. Ота билан бенхтиёр қўшқўллаб кўришиди.

— Қалай, мактаб ёқдимми?— деб сўради чол.— Ҳа-деганда қайтавермагандингиз. Хавотирланиб Улуғбекни юборсам, сойга тушиб кетди, дейишибди.

Кейинги пайтларда Жамшид чолнинг башоратларига кўникиб кетган эди. Шунинг учун «Мактабга борганимни қайдан билди экан?» деб ўйлаб ўтирмади. «Тузук» деб қўя қолди.

Сой шовиллайди, гоҳ кўпириб тошларга урилади, гоҳ мажнунтоллар тагида гирдобга айланади. Тутқунликдан қутулиб, яна водий сари отилиб чиқади. Чол билан йигит сув сеҳрига бесас термулиб ўтирибдилар. Бир вақт чол ҳассасини кўтариб баҳайбат дарахтга ишора қилди:

— Ҳув анави чинорни қаранг, ўғлим. Камида уч юз ёшга кирди. Отам раҳматли айтарди, «Отамнинг отаси эккан», деб. Бўйи юз метр келаров. Танасига йигирма одамнинг қулочи етмайди. Худди осмоннинг устунига ўхшайди. Ҳайронман, ўшандай дарахтни қандай куч юксакка кўтарар экан, а?

Чол жавоб кутгандек, бир лаҳза нафас ростлади. Жамшид индамади. Қария гапида давом этди:

— Ҳов анави жувонни қаранг, сигир етаклаб кетяпти, қизил кўйлакли. Узи тўтиқушнинг боласидай келади. Уша жувоннинг қўлига икки пақир сув бериб, бир чақиримга обор, десангиз, ўпкаси шишиб кетади. Аммо беш яшар боласини финг демай Ҳиротгача кўтариб борадн. Бу аёлдаги ички қувватга ҳайрон қоламан. Қайдан олади у шунча кучни?

Жамшид «Она меҳри шунақа-да», дегиси келди-ю, гапи арзон бўлишини ўйлаб, тилини тишлади. Чол ўзига ўзи гапираётгандек, аста деди:

— Кўп нарсаларга ҳайрон қоламан. Юз тонналик тошлардан тикланган Миср эҳромларига, Ойдан бир кафт тупроқ олиб тушган Луноходга, тўққиз ёшида симфония ёзган ўша гениал болага...

Жамшид, бу чолдан тағни қандай қизиқ гап чиқар экан, деб атай сўради:

— Кейин-чи, ота, яна нимага ҳайрон қоласиз?

— Янами?— Эшон бобо Жамшидга мулойим разм солиб, сирли кулимсиради.— Яна сизнинг соддалигингизга ҳайрон қоламан.

Жамшид гапнинг шайини қаёққа оғаётганини сезса-да, номга елка қисди:

— Нега?

— Негакн, сиз мени диндан қайтармоқчи бўлиб келибсиз. Ахир, мен ҳам сизга ўхшаб коммунистик эътиқод тарафдориман, ўғлим.

— Эшитдим,— деди йигит, сой эпкиниданми, ҳижолатданми қунишиб,— ҳаммасини эшитдим. Шунчалик экан, бир оғиз айтиб қўйсангиз бўлмасмиди, ота. Мен жуда ноқулай аҳволда қолдим...

Чол ўрнидан турди:

— Юринг, ўғлим, уйга чиқамиз. Бу ерда аёзлаб қоласиз.

Йигит чолга эргашди. Йўл-йўлакай у ўзини оқлаган бўлди:

— Шунча хизматларингиз бор экан-у... яна Турди-

қуловдай ўғрилар устингиздан ёзиб юрибди. Бир оғиз райкомга айтиб, танобини торттириб қўймайсизми, ота?

— Ёзса ёзар. Дарёдан от ҳам сув ичади, ит ҳам. Бу билан дарё ҳаром бўлиб қолмайди. Хўш, аввалги саволингизга келсак, мен атай партбилетимни кўрсатмадим. Тўғри, мўътабар ҳужжат — эгасининг посбони. Аммо одам аввало ўзини ўзи ҳимоя қила билиши керак. Шундай табаррук ҳужжатни қалқон қилиб юрган юзи қоралар йўқ деб ўйлайсизми? Ҳай, майли, кўнглингизга олманг. Яхшиям, уни кўрсатмаганим. Биринчи куниёқ билетимни пеш қилганимда, бунча ширин суҳбатлар қаёқда эди?

...Эртасига Жамшид саҳармардонда турди. Қаршига кетаётган «бензовоз»га чиқиб олди. Хаёлида бир фикр тинмай чарх уради: «Ҳозир тўғри ишхонага бораман. Бегимқуловга дейдиганимни дейман. Кейин аризамни олиб йиртиб ташлайман. Ўз вазифамда қоламан. Фиринг-пиринг, деса рансга кирман. Ишлайман. Лекин, илгариги қолипда эмас, бошқача ишлайман! Шунча йил донни сомондан ажратолмай юрган эканман. Энди кўзим очилди. Раҳмат сизга, Эшонхўжа ака!..»

Жамшид кабинадан бошини чиқариб ортига қаради. Кўча бошида Эшон бобо турар, қўл силкиб, Жамшиднинг орзуларига оқ йўл тилаётгандек эди.

ТУҒИЛИШ КУНИ

Дешан қалъанинг Шайх бобо мавзеида истиқомат қиладиган Эшжон кулолникида бугун шодиёна. Кулол қирқини қоралаб соч-соқолига оқ тушганда ўғил кўрди. Тангри унинг илтижоларига қулоқ осиб, тўрт қиздан кейин кўчқордек ўғил ато қилди. Эшжон севишчигин ичига сиғдиролмас, қўлининг лойини ҳам ювишни унутиб, ҳовлида зир югурарди. Гоҳ «Ўғилгинамни бир кў-

рай», деб доя хотиннинг йўлини тўсади, ичкари кирол-магач, патнисдай дарчадан мўралайди. Хўжрасининг тўрида милтираб турган шамдонга суқланиб боқади, қувончдан юм-юм йиғлайди. Сўнг ҳовли ўртасига тиз чўкади-ю, кўкка қараб шукрона келтиради. Ёруғ дунёга энди кўз очган ўғлига умр тилайди.

Бу эрталабки воқеа эди. Тушдан кейин «кўз ойдин»га қариндош-уруғлар, қўни-қўшниллар кира бошлашди. Эшжоннинг чорхари, нимқоронғи меҳмонхонаси одам билан тўлди. Биров чўнтагидан бир сиқим майиз, биров туршак, олмақоқи олиб бўз дастурхонга сочар, ҳазил-ҳузул аралаш Эшжонни қайта-қайта қутлашарди. Кулол бечора тамом ўзини йўқотиб қўйдди. Лаҳза сайин кириб меҳмонларга қуллуқ қилади, ҳовлиқиб остонага қоқилади, чой қўяман деб қумгонини йиқитиб ўтади, ундан ҳовли бурчагидаги каталакка югуради, иккита товугини сўймоқчи бўлиб қўлини кесади. Бармоғидан томчилаётган қорамтир қонга қараб телбадай ишшаяди...

Шомгача Эшжоннинг уйдан одам узилмади. Лекин дўсти Комилнинг қораси кўринмасди. Комил созчи қўл чўзса етгудек ерда, Меҳтаробод гузариди туради. «Ўғил кўрсанг исминини ўзим қўйиб бераман», деб юарди. Эшжон икки марта қизи Гулоийимни суюнчига юборди. Комил чақалоққа атаб бир дўппи ёнғоқ билан чиройли поки бериб юборибди. Аммо ўзининг дарағи йўқ. Эшжон гоҳ ундан гина қилган бўлади, гоҳ энгикиб ўғлининг қўйилажак исминини ўйлайди. Комил дўсти на дер экан? Дўстжонми, Матжонми? Ер юзида омон-эсон юрсин деб Омон қўйиши ҳам мумкин. Аслида-ку, Оллобергандан тузуги йўқ. Ахир бу ўғилни унга оллонинг ўзи етказди, тонг саҳар ёлвориб қилган илтижолари мустажоб бўлди.

Тонг отди. Пешини бўлди. Намозгар, хуфтон... Дўсти келмади. Ҳали чақалоққа исм қўйиш эрта бўлса-да, Эшжон типирчилаб қолди. Кейин Комилдан ранжиди.

«Меҳтаробод қочиб кетгани йўқ, беш қадам ер, бирров бош суқиб кетса бўларди. Мен унинг мушуги тугсаям етти думалаб бораман».

Комил созчи қутлуғ бўлсинга учинчи кун келди. Азонлаб Эшжон эшикдан чиқаётиб дўсти билан тўқнашиб кетди. Қора бахмал ғилофли танбурини қўлтиқлаб Комил кириб келарди. У созини деворга суяб қўйди-ю қизариб кулимсиради. Эшжонга қучоқ очди. Дўстини даст кўтариб гир-гир айлантирди.

Ичкари кирдилар. Меҳмонлар созчининг ҳурматига ўринларидан туришди. Созчи тўрга ўтиб, юзига фотиҳа тортди. Кейин Эшжонга қаради:

— Уч кун ўғлингга атаб нағма тўқидим, - деди ғилофдан танбурини оларкан — шу нағма битмагунча сенга юзимни кўрсатолмай юрдим.

Эшжоннинг кўнгли ёришгандай бўлди. Меҳмонлар «Эшитайлик», деб қўйишди. Созчи ҳазиллашди:

— Мен Муҳаммад Позачи¹ эмасман. Ялентирмайман. Ақча бериб бўлсаям нағмамни эшиттираман.

Комил бармоғига кумуш нохун кийиб, пўлат симларни бирваракайига чертиб қўйди. Нозик торлар жараңлаб, улкан бир маърака олдидан дарак бергандай, баланд деворларда, вассажуфтли шипда акс-садо қайтарди. Якка устунли танобий хонага сукунат чўкди. Созчи куй бошлади. Куй ниҳоятда ғамгин эди. У маҳзунликда, юракларни поралашда «Чўли-ироқ»дан «Сегоҳ»дан, «Муножот»дан қолишмасди. Торлар титраб, куй тобора авж пардага кўтариляпти. Кумуш нохун гўё симлар кўксини тимдалаб, уларнинг совуқ таналарида яшириниб ётган дардларни оламга ошкор қилаётгандек эди. Симлар фарёд чекиб ўтмишдан, ўтмиш қабоҳатлари-ю, ўтмиш жафоларидан роз айтарди. Бу симларнинг шарҳи дилида хазон бўлган боғлар, култепага айланган гулдай

¹ Муҳаммад Позачи — инжиқлиги билан ном чиқарган сарой созандаси.

қишлоқлар, есир қолган она воласи, ерга тириклай кўмилган ошиқ йигиту номуси топталган бокира қиз фожеаси, икки қўли чопилган ўша машҳур хоразм меъморининг шашқатор кўз ёшлари қонли саробдай жимирлаб намоён бўлар эди.

Танбур нола қилади. Унинг гоҳ бўғиқ, гоҳ ингичка, ванф товуши сомеларнинг бошларини ҳам қилиб, қора кигизга термултириб қўйди. Кимдир оғир-оғир бош чайқадди, биров оҳишта уф тортди.

Машшоқ гўё одамларга раҳм қилгандай тўсатдан оҳангни ўзгартди. Энди унинг бармоқлари пардалар узра шўх-шўх йўрғалай бошлади. Дилларни эркаловчи мусиқа янгради. Меҳмонларнинг кўксига баҳор шабадаси теккандай бўлди. Баъзилар кўз ёш аралаш жилмайди. «Хайрият! Одамни эзиб ўлдираёздинг-ку, Комил!» деган товушлар эшитилди.

Дилрабо, ўйноқи оҳангдан уй ичи ҳам кенгайиб, ёришиб кетгандек бўлди. Ҳалигдан бери пойгакда қилт этмай ўтирган Эшжон ирғиб турди-ю, қумғон кўтариб ташқарига югурди.

У қайтиб кирганида Комил танбурнинг зар попук тақилган қулоғини тез-тез силкитиб ҳамон шўх-шўх наволардан чалиб ўтирарди.

Кўй охирлади. Созчи танбурини ёнига қўйиб совуқ чойдан ҳўплади.

— Ўғлингга атаб тўқиган мусиқам шул,— деди у очиқ юз билан,—худо хоҳласа ўғлинг созанда бўлажак. Уни ўзим шогирдликка оламан.

Эшжон миннатдор бир қиёфада дўстига боқиб сўради:

— Бувакни олиб келайми? Азон айтолмай сенга қараб ўтирибмиз, Комил. Отинг борми?

— Бор. Исми мана шу мусиқа билан бирга туғилган. Келтир ўғлингни. Дийдорига бир тўяйлик.

Кулол илдам чиқиб кетди. Анчадан кейин қуроқ кўрпачага ўралган чақалоқни кўтариб кирди. Авайлаб

дўстига узатди. Комил бувакни «бисмилло» деб қўлига олди, секин тиззасига қўйди. Юзига фотиҳа тортиди. Меҳмонлар унга кўзбойлагичга қарагандай ажабсиниб, нафасларини чиқармай қараб туришибди. Комил бувакни яна қўлига олди. Унинг қулоғини ўпмоқчидай оғзига яқин олиб келди-ю, тантанали қиёфада овозини баралла қўйиб деди:

— Уғлим, сенинг исминг Инқилоб бўлди! Инқило-оби Меҳмонлар ўта уят ё даҳшатли сўз эшитгандай бир сесканиб тушдилар. Қимдир «иби» деб созчининг оғзига тикилди, биров ирғиб туриб деразани ёпди. Эшжон бенихтиёр қўлларини ёйиб фарзандига талпинди. Комил эса уларга парво қилмай давом этди:

— Мен, Комил созчи, сенга Инқилоб деб исм қўйдим, ўғлон! Илоё инқилобнинг даракчиси бўлгайсан. Биз кўрмаган ёруғ кунлар сенга насиб этсин. Мана бу азиз бошингда хоннинг қиличи ўйнамасин. Бошгинанг сира эгилмасин, жоним. Мана бу қўлларинг ила инқилоб чечакларини тергайсан. Мана бу оёқчаларинг тўзиб саргардон ўлмасин, босган изинг гул бўлсин, бувакжон! Мана бу қулоқларинг зинҳор фарёду йиғи товушини эшитмасин, хандон қаҳқаҳадан қоматга келсин. Мана бу кўзларинг билан бахти кулган юртинга тўйиб-тўйиб боқ. Кўзларингда ғам кўрмай, ўғлон! Кўзларинг ойдин бўлсин. Отангни соғинтириб, онангни қувонтириб Хоразм дёрига хуш келибсан, Инқилобжон! Илоё, Инқилоб нафасини ола келганинг рост бўлсин, омин!

Комил чақалоқни тиззасига қўйиб фотиҳага қўл очди. Меҳмонлар қилт этмади. Уларни созчининг сўзлари сеҳрлаб қўйганми ё «инқилоб» деган бир оғиз калима қўлларини кишанлаб турибдимми — билиб бўлмасди. Фақат Эшжон дўстига қаради-ю, шошиб кафтларини ёзди. Комил юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди. Гўдакни икки қўллаб отасига узатди. Эшжон фарзандини дарров бағрига босди, қўрқув ва ҳаяжон аралаш энтикиб гўдранди:

— Комил, бу исмингни... нетаман энди? Одамлар сўраса на деб жувоб айтаман? Кўчада ўйнаб юрса не деб чақираман?

— Жоним Инқилоб, шитоб айлаб бу ёна гал, дейсан,— кулимсираб пайров қилди созчи. Сўнг жиддийлашиб деди,— қўрқма, дўстим ўғлинг кўча чангитадиган бўлгунча беш-олти тут пишиғи бор. Унгача замон ўзгаради. Қулбаччанинг¹ зулми абадий эмас. Елкамизга бир куни шамол тегади. Ана ўшанда бемалол ўғлингнинг исмини айтиб чорлайверасан.

Меҳмонларга жон кирди. Улар карахт уйқудан кўз очгандай бирваракай Комилга ёпишдилар.

— Худонинг исми қуриб қолдими сенга?— деди Шариф мисгар,— Оллоберган қўй, Худойберган қўй! Инқилоб деб юриб инқиллаб қолмасайди бу бечора!

— Шунни айт-а!— пихиллаб гапга қўшилди Ааматжон чўтир,— Исфандиёрнинг таёғини емабсан — дунёга келмабсан! Аваз² на бўлди, ёдингдами? Хўжа³ отамиз нечук ўлди, биларсан? Бу оқпадар Исфандиёрдан ҳар нарса кутса бўлғай. Насимийдек терингни шилиб олмаса деб қўрққайман, Комил!

Яна бир-икки киши Ааматжон чўтирнинг ёнини олди. Созчи қараса, туш-тушдан таъна тошлари ёғилмоқда.

— Менга қаранглар, жўралар,— деди у жаҳли чиққанини сездирмасликка уриниб,— бувакнинг исмини ўзим қўйдим, жувобини ҳам ўзим бераман. Намунча илон теккан чумчуқдай чириллайсанлар?

Шариф мисгар этагини қоқиб ўрнидан турди.

— Жувобини ўзинг берсанг, мен кетдим.

У бўсағада кулолга бармоғини ўқталди:

— Хўв Эшжон, билиб қўй, мен бу ерга келганим ҳам

¹ Исфандиёр кўзда тutilмоқда. Унинг онаси Эрондан қул қилиб келтирилган эди.

² Машҳур шоир Аваз Утарга ишора.

³ Халқпарвар вазир Исломуҳжа.

йўқ, Комилнинг сўзини эшитганим ҳам йўқ. Хони тугул оқпошшоси чақирса-да шу гапим-гап.

Мискарнинг изидан Ааматжон чўтир ҳансираб қўз-ғолди.

— Бизга ҳам рухсат. Исфандиёрнинг сассиқ зиндонни соғинганим йўқ. Қора қозон қайнаб турибди, шуниси-га ҳам шукур. Омон бўл, Эшжон!

Ҳадемай катта уй ҳувиллаб қолди. Бурчакда Комил созчи лабини тишлаб чимирилиб ўтирибди, бўсагада Эшжон ўғлини кўксига босиб паришон-ҳол турибди. Ниҳоят, у аста ўгрилди-ю, ташқарига йўналди. Бир оздан кейин чақалоқни қўйиб қайтиб кирди. Уф тортиб пойгакка чўккалади. Дўстига чой қўйиб узатди.

— Инжима, Комил,— деди бўз дастурхонга боқиб,— қўшниларимнинг оғзи куйиб қолган. Хоннинг айғоқчилари эгасиз итдай кўпайиб кетди, биласан. Комил созчи исм қўйганда фалончи ҳам бор эди, деса — тамом, Исфандиёр оёғидан остиради уларни. Ундан кўра сен ўзингни эҳтиёт қил. Сенинг кўнглинг очиқ, бир ерда оғзингдан гуллаб қўйма. Болаларимизга бош бўлайлик.

Комил созчи сопол пиёладан қулт этиб чой ютди-ю, индамади. Эшжон дўстига ялинганнамо боқиб деди:

— Агар инжитмасанг, ҳозирча ўғилчаин Оллаберганми, Худойберганми деб турай... Худо ёрлақаб сен айтган яхши замонлар келиб қолса, улли тўй¹ қилиб бераман. Шунда ўғилни исми Инқилоб эди деб эл-юртга маълум қилармиз. Хўпми?

Созчи хаста кишидек ночор кулимсиради:

— Мен айтар сўзимни айтдим. Энди сен нима десанг розиман, — у танбурини ғилофга жойлаб ўрнидан турди.

Кулолнинг ҳадиксираганича бор эди. Исфандиёрнинг айғоқчилари бозорларда, ҳунармандлар дўконларида, ҳатто қаландарлар орасида ҳам изғиб юрар, хон ва хонлик шаънига тегадиган тугмадай гапни ҳам оқизмай

¹ Улли тўй — катта тўй.

маҳфий миршабхонага етказиб турардилар. Бир-икки ой ичида Комил созчининг нағмаси-ю, Эшжон кулолнинг ўғлига қўйилган исмдан Исфандиёр хабар топди.

Саратон оқшоми. Комил ҳовлисида айланиб юрган эди, эшик зарб билан тепилди. «Қайси бекфаросат бўлди экан?» деб кўчага чиқди. Қараса, теракдай бўлиб хоннинг икки отлиқ навқари турибди.

— Комил созчи керак бизга, — деди туркманча тумор кийган биринчи навқар.

— Мен Комил созчи.

— Бўлмаса созингизни олиб олдимизга тушинг. Хон ҳазратлари сўраб турибди.

Комил ҳар хил хаёлга борди. «Бирон хон сотдимикан?» деб ўйлади. Сўнг «Созини ола келсин депти, таърифимни эшитган бўлса, нағма чалдирмоқчидир», деган умидда дарров кийиниб чиқди.

Комил олдинда, икки отлиқ навқар кейинда, шаҳар четидаги Тозабоққа қараб кетди. Тозабоғ Исфандиёрнинг ёзги истироҳатгоҳи. Хиванинг қибла тарафига тушган бу ораста қаср атрофи қалин боғлар, гужумлар билан ўралган. Исфандиёр ёз кунлари қорақум томондан эсадиган гармселдан шу ерда жон сақлайди. Гўзал раққоса қизларни тўплаб маишат қилади, мушонралар ўтказди, ҳар хил эрмак ўйинлар топиб кўнгли ёзади.

Патрак қишлоғига етмай қоронғи тушди. Чор атроф зим-зиё бўлиб қолди. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Фақат тақали отларнинг туёғи бир маромда дўқиллаб жимликни бузади. Навқарлар гўлдирлаб гаплашадилар, гоҳо баҳшлашадилар. Комил созчи ўй суради. Унинг нотинч кўнглида умид билан ғашлик жой талашади. «Баҳонада Тозабоғни кўрадиган бўлдим, — дейди ичида севиниб, сўнг ўзича кулади, — эҳтимол бу охириги кўришинг бўлар, кейин уйингни ҳам кўрсатишмас... Мабода саройда машшоқ бўласан, деб қолишсан-чи? Кўнади, кўнмай иложин ҳам йўқ. Ҳарна тирикчиликка фойда...

Лекин... анави лаънати Муҳаммад Позачи бор. Улгудай инжиқ, кун берармикши?»

Муҳаммад Позачи хон саройидаги машшоқлар сардори, Шоир Аваз Утар уни ҳажв қилиб шеър тўқиган эди. Қомил ўша шеърни эслади:

Фалон аҳмоқки, бергуси ҳамиша ўзига оро,
Ҳамоноким олиб илгига бир кўзгу нисо осо.
Ғубори йўлдини ўтган чоғда гар тегса либосига
Ювар они зиёда бўлгунча собуниинг нархи то.

Яхшиям бу шеърни Позачи эшитмаган. Бўлмаса Авазни хонга чақиб жазосини бердиртирарди.

Тозабоққа етдилар. Навкарлар Қомилни битта тунқотар миршабга топшириб йўртиб кетишди. Тунқотар созчини яна бир амалдорга рўпара қилди. Саноқсиз эшиклардан ўтиб, зар чопонли бақалоқ кўса чолнинг олдига боришди. Чол Қомилга хон олдида ўзини қандай тутиш кераклигини ўргатди, сўнг қасрнинг қиблаготидаги катта чорси ҳовлига бошлади.

Қомил узун йўлакдан ўтиб бош ҳовлига чиқди-ю, ҳайратдан тўхтаб қолди. Ҳовли қуёшли кундай чароғон, базм авжида эди. Қирмизи васса жуфтли баланд айвонга қатор қилиб лампамой билан ёнадиган чироқлар осилган. Пастда, чорқирра мармар ҳовуз бўйида олтин тахт. Исфандиёр қилт этмай ўтирибди. Унг биқинида ёшгина, қорача позанин қиз узун дастали елпиғич билан елпиб турибди. Хоннинг икки ёнидаги ёғоч сўриларда рутбасига қараб етмиш икки амалдорнинг аксарияти боғдош қурган. Баковуллар елиб-югуриб кумуш баркашларда таом ташийди. Ҳовуздан сал нарида, бир туп гужум тагида созандалар нимпардада нағма чалдилар.

Қомил айвондан пастга тушиб тўхтади. Кўса чол югуриб бориб хон олдидаги бўйрага юкинди.

— Аъло Хазрат, гумроҳ қулингиз мўътабар каломингизга мунтазир,— деди ва юзтубан ётган ерида бош

буриб Комилни кўрсатди. Хоннинг бир мўйи ҳам қи-мирламади. Лекин кўса ўзига хос сезгирлик билан Исфандиёрнинг киприк қоққанини пайқади. У ирғиб туриб Комилни судраб келди-ю, бўйрага тикка қилди ва «тиз чўки!» дегандек созчининг енгидан тортди. Комил бўзрайиб тураверди. Исфандиёрни кўчада, оломон ичида бир-икки марта кўрганди-ю, бироқ сира яқинига йўламаган эди. Хоннинг соқол-мурти сийрак экан. Сил-га гирифтор бўлган одамдек ранги заҳил, кўзлари қат-тиқ, маъносиз. Хон бугун енгил шоҳи либосда эди. У қулоғига нимадир деётган меҳтарга сал бош эгди ше-килли, саллапечидаги ёқут чарақлаб кетди. Комилнинг кўзи қамашди, негадир юрагини ҳадик чертиб ўтди.

Ниҳоят тилла тахтдаги суратга жон кирди.

— Комил созчи сенмисан?— сўради хон.

— Узимман, хон ҳазратлари,— деди созчи Исфан-диёрнинг кўзига тик боқиб. Таомилга кўра фуқаро хоннинг кўзига қарамай тиз чўкиб гапириши лозим эди. Комилнинг туришини кўриб кўса чол қўрқиб кет-ди, «ерга қараб сўйла, нодон!» деб шивирлади. Созчи парво қилмади.

Хон тагин тилга кирди:

— Сен тоза нағмалар битибсан, деб эшитдик. Чал-чи, тинглайлик.

— Янги нағмаларим кўпдир,— деди Комилнинг юраги така-пука бўлиб,— қай бирини чалай?

Кўса чол «Ўтир, аҳмоқ, чаққон ўтир!» деб яна соз-чининг енгидан тортқилади. Комил «жим туринг, мен хон билан сўзлашаётирман» деди аста. Чол қўрққани-дан ўзи тап этиб бўйрага ўтирди. Исфандиёр бошини сал бурди. Шу заҳоти орқасига мулланамо кийинган бир йигит келди-ю хонга нимадир деб пичирлади.

— Эшжон кулолникида чалган нағмангни эшитгай-миз,— истеҳзоли кулди хон. Комилнинг ранги қув ўч-ди. «Билибди лаънати! Орамизда хоин бор экан».

Созчи бўйрага чордона қурди Танбурини филофдан

олиб, кўзларини юмди-ю, таваккалига кўҳна бир куйни бошлади. Аммо ҳадемай хон ёнида турган удайчи қарс урди.

— Бул эмас экан! Сен ўзингни гўлликка солма, созчи! Хон ҳазратларининг амрини бажо келтир!

Комил бир дақиқа иккиланиб туриб, тагин бўлак мусиқа бошлади. Уни яна тўхтатдилар.

— Бул ҳам эмас! Кулолникида нима чалувдинг, имонсиз, ўшани чал!

Созчи учинчи нағмага ўтди. Яна бўлмади.

— Бас қил бетавфиқ!—деб бақирди удайчи. Кўса чол ҳовлиқиб Комилнинг қўлига ёпишди. Созчи терлаб кетди.

— Хон ҳазратлари,— деди у ўзини дадилроқ тутишга уриниб,— менинг сўнги тўқиган нағмаларим шулдир. Ўзгаси йўқдир.

Исфандиёр чап томонга бош бурди. Боядан бери хоннинг ортида бекиниб турган мулланамо йигит лип этиб олдинга ўтди, созчига қўлини силтаб бақирди:

— Алдаётир у, хон ҳазратлари, худо урсин, алдаётир! Эшжон кулолникида батамом бўлак нағма чалган эди. Нағмаси аввал оғир-оғир бошланарди, изиннан шўх-шўх бўлиб кетарди. Номи... номи, э парвардигори олам, ўзинг кечиргайсан, Инқилоб эди. Кулолнинг бувагига ҳам Инқилоб деб ном қўйган бу боши бузуқ!

Сотқин мулла хонга қўшқўллаб таъзим қилди-ю, ортга чекинди. Комил уни танигандай бўлди. Қаерладир кўрган... Э, бўлди, Авазининг дўконида учратган. Аваз Ўтар Арк ёнида сартарошлик қиларди. Комил бир борганида мана шу занчалиш йигитни ҳам кўрувди. «Шошмай тур аблаҳ,—ғижинди Комил, шу ердан ўлмай чиқиб кетсам сеча тутга оёғингдан остираман. Ё чироқпоя қилдираман сен ҳезалакни!»

Хоннинг сийрак соқоли учгандай бўлди.

— Қани, «Инқилоб» таронасин чал, биз кутмоқдамиз,— деди у созчига эмас, алвон шарафали айвондаги

лампаларга қараб. Комил беихтиёр ўрнидан бир сапчиб тушди.

— Аъло ҳазрат, худо шоҳид, ундай нағмани билмайман,— деди танбурини маҳкам чангаллаб,— Эшжон кулол жўрам бўлади. Унинг фарзандига Худойберган деб ном қўйиб бердим. Қолгани туҳмат, хоним. Бу муллавачча мени бадном қилаётир.

Хоннинг ишораси билан қизил бахмал сирилган катта қуръон келтириб Комилнинг қўлига тутқаздилар. Комил номоз ўқимасди. Шундоқ бўлса-да, муқаддас китобни икки қўллаб олди-ю, бир лаҳза тараддудланди. Ҳамма ундан кўз узмайди. Шоп-шалопли ясовуллару соқчилар, ясан-тусан, такаббур сипоҳилар, салласининг печини ўнг елкасига ташлаб олган қонуншунослар, чўгирмадек симобий салла ўраган муфти-ю, қозикалонлар. Биқингинасида ўтирган кўса чол оғзини очиб Комилга бақадек тикилиб қолган. Созчи ўй ўйлаяпти. Мана шу қизил жилдли китобга қараб тўрт оғиз ёлгон сўз айтса жони омонда қолиши мумкин, йўқса қайтиб уйини кўрмайди. Исфандиёр эркин фикрли кишиларни қандай азоблаб ўлдиришини Комил яхши билди.

Созчи қуръонни оҳиста кўтариб ўпди, манглайига босди, сўнг унга боқиб туриб дадил, дона-дона қилиб деди:

— Мана шу азизу мукаррам каломи шариф ила онт ичаманки, номард кимса менга туҳмат қилаётир. Агар сўзим ёлгон бўлса, оллонинг ғазабига учрай!

«Инқилоб» сўзини эшитиб ниҳол баргидек титраб турган кишилар бирдан энгил тортди. Қимдир «Хайрият!» деди ҳаммага эшиттириб. Шу заҳоти муллавачча жон ҳолатда югуриб келиб ўзини хоннинг оёғига ташлади.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, хоним! Уз қулоғим билан эшитганман нағмасини! Матпано чўлоқнинг чойхонасида эшитганман! Ёлгон айтсам каломулло урсин!

Мана, қулоғимни кесиб ташланг! Забонимни кесинг! Аваз кофирнинг дўконига ҳам кўрганман! Яқинда икки қилоб бўлажак, хон кетажак, деб аҳли мусулмонларни йўлдан уриб юрибди бу диёнатсиз!..

Хоннинг баланд ўкчали, зар тасмални этинги бир силтанди. Муллаваачча икки қадам нарига учиб кетди.

Исфандиёр Абдукарим ясовулбошини чақирди.

— Юз дарра ур,— деди ерда ғужанак бўлиб ётган муллавааччани кўрсатиб, кейин Қомил созчига қараб нияк қоқди,— қамишли...

Бу «Созчини Қамишли авлиёга олиб бориб исини чиқармай гумдон қил», дегани эди. Ясовулбоши орқаси билан юриб узоқлашди. Оқ яктагини судратиб олдинга қозикалон чиқди. У «шайтони ланин васвасига учган» Қомил созчи хон амри билан зиндонга ташланажагини эълон қилди.

Созчининг ўлим шарпаси кезиб юрган танасига яна жон кирди. Унинг оёқ қўлларига кишан уриб, ҳаш-паш дегунча Тозабоғдан олиб чиқдилар.

Осмонда юлдузлар сийрак. Қум томондан муздек шамол эсади. Аҳён-аҳёнда чиябўриларнинг нолон «ингалагани» эшитилади. Олдинда икки отлиқ, иккаласи индамайди. Зимистонда ўйдим-чуқур ерлардан таваккал қилиб боришмоқда. Комилнинг белига узун чилвир боғланган. Чилвирнинг бир учи эгардаги отлиқнинг қўлида. От чуқурлардан сакраганда созчи мункиб кетади, юзтубан йиқилиб яна туради.

Бир муддат юрдилар. Комил юлдузларга қаради-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Улар шаҳарга, Қўҳна Арк ёнидаги зиндон томонга эмас, кун ботиш тарафга кетишаётган эди! Уёқда пастак юлғунлару қумтеналардан бўлак нарса йўқ. «Наҳотки мени ўлдиришмоқчи?! Ахир қозикалон ўзи айтди-ку, зиндонбанд қилинади, деди-ку?»— бу фикрдан созчининг оёқлари бир лаҳза тўхтаб қолди. Чилвир таранглашиб от уни судраганда яна хонни ўзига келди. «Уша ҳукминин ҳали эл

олдида ўқимайдими, дегулигимни деб қолмайманми? Энди додимни кимга айтаман, мана бу жаллодларгами?»

Икки отлиқнинг бири жаллод, бири ёшгина, норғул навкар йигит эди. Улар қадим қабристон ёнида тўхтадилар. Созчининг белидан арқонини ечиб олдилар. Жаллоднинг буйруғи билан ёш йигит тизза бўйи чуқур кавлашга тушди. Комилнинг қўлларидаги кишанни олиб оёқларига солишди. Қалласи хумдай, бети бужур жаллод созчига ўгирилди.

— Хўш, имонсиз, на тилагинг бор? Жаҳаннамга жўнамай туриб номоз ўқиб оласанми?

Созчининг тили калимага келмади. Юраги чунонам урдик, дукуллаганини ўзи ҳам эшитди. Жаллод чарм қопчиғидан қора латтага ўралган ханжар, қайроқ тош, катта қўл рўмол, яна бигизга ўхшаган аллақандай нарсалар олиб ёнига қўйди. Яқин ерда бойўғли сайради. Жаллод эснади. У оғзини катта очиб «А-а-а!..» деб калласини чайқади.

— Бўл энди,— деди кейин сал юмшоқроқ товушда,— намоз ўқисанг ўқи. Чуқур тайёр бўлиб қолди. Вақтимни олма. Бир ой бўлди, қон исини соғинаман.

Созчининг бадани музлаб кетди. «Оҳ, оёғим озод бўлгандами, бир ҳамла қилиб кўрардим бу одамхўрга! Йўқ, улар иккита. Анави йигит полвон экан, эплей олмаيمان...»

Чуқур тайёр бўлди. Жаллод ханжарини ялонғочлади. Комилнинг димоғига гуп этиб қон ҳиди урилгандай бўлди.

— Айт, на тилагинг бор, осий банда?— Бу сафар жаллоднинг овози дағалроқ чиқди. Комил «соз» деди аста. Жаллоднинг имоши билан йигит хуржундан тапбурни келтирди. Комил уни авайлаб қўлига олди. Севимли сози билан хайрлашиб, ҳам пардаларини биттабитта босиб чиқди. Кейин оёқларини узала ташлаб ерга ўтирди-ю, «Видо» деб аталмиш кўҳна куйни бошлади.

Куй ўз номи билан «Видо» эди. Комил кўзларини юмиб, қаддини хиёл букиб, чин юракдан чаляпти. Танбурнинг таранг симларидан таралаётган ўксик, титроқ садолар қора зулмат қаърига оловли бир фарёддек сингиб борарди. Ҳатто бойўғли ҳам бир нафас сайрашдан тўхтади. Ёш болаларнинг этикчасидай қора қайроққа ханжарини ишқалаётган жаллоднинг қўлларини бир тўхтаб яна йўрғалаб кетди. Навкар йигит ўйга толиб, ўзи кавлаган чуқур лабига омонат ўтириб қолди.

Комил «Видо»ни тугатиб, ўзга нағмага ўтди. Буни-си аввалгисидан ҳам мунглироқ эди. Созчи мусиқани узмас, бир дақиқа, бир соат бўлса-да, умрини чўзмоқчидай нағма кетидан нағма бошларди.

Жаллод шигиллатиб ханжарини қайраяпти. Созчи олдидаги ўлим чоҳига термулиб мусиқа чалмоқда.

Навкар йигит ҳамон ерга қараб тек ўтирибди.

Отлар қўрқинчли бир нарсанинг шарпасини сезгандек безовта дупурлади. Чиябўриларнинг уни чиқмай қолди. Ҳатто бойўғли ҳам ўлим ваҳмидан чўчигандай шарпасиз учиб кетди.

Жаллод ханжарининг тифига тирноқ уриб кўрди-да, пўнғиллади:

— Ҳов, бас энди. Индамасам соз чалиб тонг оттирадиганга ўхшайсан. Мен тайёрман. Калимаи шаҳодатни ўгириб ол. Яратганининг олдига ҳалол борасан.

Созчи сас қайтармади. «Бир неча дақиқалик умрим қолибди экан» деб ўйлади-ю, «Инқилоб» куйига ўтди. Бу мусиқани яратганидан бери Комил уни бу қадар завқ ва эҳтирос ила чалмаган бўлса керак. Созчи гўё танбур билан бир жон бир тап бўлиб қўшилиб кетгандек эди. «Инқилоб» Комилнинг мана бу жаллод каби қонхўр замонга отган сўнги тоши, келгуси авлодларга айтолмай қолган бир оғиз ширин сўзи эди. Муғанний оппоқ тонгни соғиниб, оппоқ тонгни олқишлаб созини янгатмоқда.

Жаллод ханжарини қайраб бўлиб ёнбошига қўйди. Олдига пешбанд боғлади. Билакларини шнмарди.

Комилнинг кўзлари ёшга тўлди. У намғасини туга-тиб танбурини ўнди-да, ёнига қўйди. Жаллод ўрнидан турди.

— Кўзини боғла,— деди у навкар йигитга. Йигит рўмол олиб Комилнинг кўзларини боғлай бошлади. Жаллод чоҳ ёнига келиб юзига фотиҳа тортди-ю, оғзини катта очиб эснади. Шу пайт навкар йигит бор кучи билан жаллодни чуқурга итариб юборди. Жаллод «иби!» деб юзтубан йиқилди. Навкар ёнидан сўйил олиб бир-икки марта жаллоднинг бошига туширди. Кейин Комилнинг оёғидаги кишанни ечиб, отиб юборди.

— Қочдиқ, оға!— деди у ва созчини отлар томонга қараб судради.

Икковлон ҳадемай қумлар орасида ғойиб бўлишди. Йўлда йигит ўзини таништирди:

— Вазири акбар Ислохўжа туғишганим бўларди. Исфандиёр уни номардларча ўлдирди, биласиз. Хўжамизнинг қотили Қурбон бўзчи эди. Анави жаллод ўша Қурбон каллакесарнинг яқини. Худо сабр берса, бир кунни ўч оламан деб юриб эдим. Шукур, ниятимга етдим. Алқасосу миналҳақ дейдилар, тўғрим, оға?

Тонг ёришганда навкар йигит билан Комил созчи Амударёнинг камқатнов бир еридан Тўрткўлга ўтиб олдилар. Тўрткўл — Русия мулки эди, у ерда хоннинг ҳукми ўтмасди.

ОҒИР ВАЗЛИ ЖАНЖАЛҚАШ

Узлуксиз шодлик ҳам келтиради ғам,
Ҳаддан ортқик базм—мисоли мотам.

Бедил

Ориф ака уч марта эшикка чиқиб кирди. Хотини кўринмади. «Эҳ, бехосият Хосият!» деб бош чайқади у

ва изига қайтди. Ёғоч сўри ёнига қелиб, тек туриб қолди. Кеч куз. Узум япроқ ташлаяпти. Сўри билан бир бўлиб шапалоқдай қизғиш барглар сочилиб ётибди. Ориф ака узун супурги келтириб сўрини супурди, кўрпача ёзди. Уйдан шахмат олиб чиқиб терди-ю, газетага қараб масала еча бошлади.

Бир вақт эшик қарсиллаб очилди. Жийдагули атрисни бурқситиб Хосият кирди. У йўлакданоқ плашини ечиб келди-ю, сўрига етмасдан отиб юборди. Стулниги оёқлари бақувват бўлса-да, Хосият ўтирганда гижирлаб кетди. У кафти билан елпина бошлади.

— Уф! Ўлиб-ўлиб етдим-а! Бу шалпангқулоқ мени адои тамом қилади. Оҳ, илгариги даврларим бўларми-ди! Бурунгинасини ерга ишқа-аб қўярдим-а!..

Ориф ака шахматдан бош кўтармай минғирлади:

— Яхшиямки бурунги давринг йўқ, бўлмаса хотинсиз қолар эканман... Хашни урдик...

— Ажаб бўпти!— деди Хосият ва эрининг олдидаги газетани олиб елпинди. Ориф ака унга қамниш елпингич ташлади:

— Ма. Газетани бер. Энг қизик ерига келувдим.

Хосият хуноб бўлиб бидирлади:

— Мен нима ғамдаману бу нима ғамда! Олтмишингда сурнай ўргансанг ўлганинда чаласанми, деган экан бир бечора. Митан овсарда ўзингиз билан ўзингиз гаплашгунча молларга қарасангиз бўлмайдими? Очидан ўлай деб ётишгандир.

Ориф ака эриниб ўрнидан турди:

— Қарадик. Қўйинг қорнини силаб, кавш қайтариб ётибди. •Товуқларинг бир мизғиб олгани қўноққа чиқдими, кўринмай қолишди. Анув чўтир ўртоғинг бор-ку, ўша телефон қилди. Энди бизга рухсат. Бир кўчага чиқиб эркак башара бўлиб келайлик.

Эрининг «Ишинг нима бўлди?! Нега хунобинг ошиб ўтирибди?» деб сўрамагани Хосиятга алам қилди. Унинг луғат бойлиги анов-манов тилчи олимнинг бисо-

тидан қолишмасди. Эрига ўша бойлигидан жиндек сарф этгиси келди-ю, кейинги маслаҳатни ўйлаб, шаштидан қайтди. Ориф ака шахматни йиғиштириб сўридан тушиб кетаётган эди, хотини унинг этагидан тортди:

— Утиринг. Гап бор.

— Этакни қўйвор,— деди Ориф ака ва ноилож сўри четига чўкди. Хосият ўттиз икки тишини бирдай ёндириб ҳасратга ўтди:

— Бу Сотим шалпангқулоқни э аврадим, кўнмади куйдирги! Айланма креслосида мана бунақа қилиб...— Хосият шаҳар маъқесидаги тўра қанақа керилса, ўшанга тақлид қилиб чмирилди,— ялпайиб ўтирибди. Ганимни эшитиб қовоқаридай гўнғиллаб берди: «Бўлмайди, опа. Кооператив уй деб турганлар сон мингта. Сизнинг ишингизни тўғрилаб берсам, устимдан тўшакдай ариза ёзишади, ҳозир замон нозик бўлиб кетган», дейди. Гаплашгиси ҳам келмайди у сассиқ кўзанинг.

Ориф ака эски латифани эшитавериш зерикиб кетган кишидек бетоқат бўлиб сўради:

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди,— ютиниб олди-ю, шошиб деди. Хосият.— Кейин бетимни қаттиқ қилиб ялинишга ўтдим. «Ургилай, Сотимжон, бир вақтлар опа-укалигимиз бор эди, дедим. Бахтимизга шундай улуг даргоҳга келиб қолибсиз, илоё мартабангиз бундан ҳам улуг бўлсин, яхши қўлчагиз билан мана бу қоғозга булбулнинг тумшуғидай имзо чекиб юборинг», дедим. Қаёқда! Қўзларини бойўғлининг кўзидай лўқ қилиб ўтирибди! Чунонам кифрлигим тутдики!.. Хап саними, дедим. Бир вақтлар эшигимда юмшоқ супургидай бўлиб турардинг, эсингдан чиқдими, гўрсўхта, дедим.

Хосият эгасиз мушукнинг миёвлашидай пингичка, аламдийда товушда Сотимни калака қилди:

— «Директор опам бормилар, битта костюмча тиктирмоқчийдиқ», деб думингни ликиллатардинг! Олдим-

га етти букилиб кириб, орқанг билан юриб чиқиб кетардинг, эсингдами, супурги тўра, дедим. Энди биз эгардан тушдик, сен қўшоёқлаб отга миндинг-да, сариқ!» дедим.

Ориф ака кинояли кулимсиради:

— Башарасига тикка қараб шундоқ дедингми? Зўрсан, хотин...

Хосият чирсиллаб ўрнидан туриб кетди:

— Сиз ҳам билиб туриб... сувни булғатасиз-да! Анчайин чўткачига, кўзинг нега ғилай, десанг бир оёғингни ёғламай жўнатиб юборади-ю, Сотим қийшиқдай амалдорга шунақа деб бўладими? Ичимда айтдим.

— Ҳа, хўп, кейин нима бўлди?

— Кейин,— Хосият ёшлик пайтидаги карашмаси билан эрига яқинлашди,— мана бунақа қилиб секин биқинига ўтдиму, эгилиб супрадай қулоғига шивирладим. Боятдан бери ўшшайиб ўтирган одам куйдирган калладай тиржайди қолди. Ул-а, сенинг ҳам томоғинг тешик экан-ку, дедим.

Шу пайт ташқарида кимдир чақирди. Хосият «Хув!» деб ўрнидан турди. Ориф ака ўйланиб қолди: «Бу елдирим хотин тағин бир балони бошлаб келганга ўхшайди. Гапидан куйган латта ҳиди келяпти».

У шахматини кўтариб ичкари уйга кириб кетди. Бир оздан кейин кўчабоп бўлиб кийиниб чиқди. Хосият термосдан чой қуйиб ичиб ўтирарди. Эрига бир пиёла чой узатди. Ялтоқланиб деди:

— Хуллас, адаси, бир амаллаб Сотим сариқни кўндирдим. «Қўймадингиз, опа, эски қадрдонлигимиз ҳақи сиз учун қалтис ишга қўл урсам урай», деди. Уч хонали уйдан битта тўғрилаб бермоқчи бўлди-ю, аммо битта шарт бор экан. Шарт шуки... нима десам экан, ҳалиги...

Хосият баъзи бир «нодон ожизалардай» сув ичса ҳам эрининг қош-қовоғига қараб ичадиганлардан эмас-

ди. Ориф аканинг феълни билади. Шунн ўйлаб икки-ланарди.

Ориф ака чидамади. Хотинининг қош-кўзига қараб сўради:

— Гапир энди, шарти қанақа экан? Одам ўлдириб келинг, дедими Сотиминг?

— Э нафасингизни иссиқ қилинг-е, — ёқасига туф-лади Хосият,— шарти шуки, қизингиз Нигора билан куёвингиз Собиржон вақтинча бир-биридан... илоё ўзинг шарманда қилма!.. ажраши керак экан. Сиз қўрқманг. Ёлғондакамига-де! Ана шунда сиз, мен, Ботир, Бахтиёр бир рўзғор бўламиз. Нигора ўз бошига бир бўлак, Собиржон бир бўлак. Кейин каталакдай ҳовлида уч оила қийналибди, деб уй беришармиш. Тушундингизми?

— Тушундим. Демак қизинг билан куёвинг бир-биридан қонуний ажрашади-ю, бирга тураверишади, шундайми?

Хосиятга бирдан жон кирди. Ҳалитдан бери у, отаси кўнмасмикан, деб хавотирда эди. Энди оппоқ, лўппи чеҳраси ёришиб кетди:

— Ҳа, ўлманг! Ҳали айтдим у сизга, шунчаки номига, ёлғондан ажрашади, деб. Менга уларнинг талоқ хати керак, холос. Аслида-ку, бу икковини тириклай ажратиб бўлсиз.

Ориф ака қўлларини орқасига қилиб икки марта нари-бери бориб келди. Кейин хотинининг тепасига келиб тўхтади-ю, секин деди:

— Ундай бўлса мен рози эмасман. онаси.

Хосиятнинг рангидан қон қочиб, анграйиб қолди. Салгина бурун ярқираган янги уйнинг қоғози чўнтагида ётгандай эди. Энди эса, манави қорача, қотма кишининг беш оғиз сўзи бу қоғозни чирпирак қилиб учириб юборгандай бўлди. Хосият гўё эри қочиб кетаётгандек сўридан илдам сидирилиб тушди. Кичкина, билқиллаган муштчаларини белига тираб Ориф аканинг йўли-

ни тўсди, Юпқа намхуш лабларини чўччайтириб уни калака қилди:

— «Мен рози эмасман!» Хув, сиз ким эдингиз, рози бўлмайдиган?!

Хотинининг гаплари Ориф акага тикандай санчилди. Илгари у бунақа гиш-гишаларга кўп эътибор қилмас, қўл силтаб қўя қоларди. У вақтлар жиқиллашиб ўтиргани иккаласининг вақти йўқ эди. Ориф ака биринчи сменадан келган кунлари Хосият ательедан қайтмаган бўларди. Хотини келгунча овқатланиб бирпас телевизор кўрарди-ю, барвақтроқ ётиб оларди. Хосият шанба, якшанба ҳам ишдан бери келмас, ўзининг сон-саноқсиз ва бойваччанамо миждозларидан бўшамасди. Мана, бир йилдирки, Ориф ака пенсияда. Жўраларининг тили билан айтганда «уйбоқар». Хосият ҳам тўсатдан юрак касалига мубтало бўлди-ю, дам олишга чиқиб олди. Шундай қилиб эр-хотинининг тез-тез тўқнашиб туриши учун шароит туғилиб қолди. Бундай тўқнашувларда кўпинча Ориф ака мағлуб бўларди. Чунки билади, хотинининг вазни оғир бўлгани билан (Ориф ака гоҳо ҳазиллашиб «Бизнинг хотин оғир вазнли жанжалкаш» деб қўяди) табиати анча енгил. Бўлар-бўлмасга айюҳаннос соладиган енгилтак ва шанғи одам билан олишиб обрў олиб бўлмаслигини Ориф ака тушунади. Шунинг учун ҳозир ҳам тишини бир қайради-ю, ичида астаъфурилло деди.

— Менга қара, хотин,— деди ҳамон икки биқинидан қўл узмаган Хосиятга,— сиз ким бўлибсиз, деясан-а! Менинг кимлигимни унутдингми? Мен, аввало Нигоранинг отасиман. Қолаверса, заводда салкам қирқ йил ҳалол меҳнат қилган кекса ишчиман. Бунақанги муттаҳамлик билан уй олишингга қаршиман. Сира кўзинг тўймади-тўймади-да. Ниманг етмаяпти, поинсоф?! Бизникидай ҳовлида ўнбешталаб одам яшаяпти. Биз олти жон ўйнаб-кулиб турибмиз-ку? Оғзингдан чиққан гапни ҳеч ўйлаб кўрасанми? «Елғондан ажрашади-ю,

никоҳсиз тураверади», эмиш. Ё тавба! Биласанми, қанақа одамлар никоҳсиз яшайди? Йўқ, дод десанг ҳам, вой десанг ҳам мен қизим билан куёвимни никоҳсиз яшатиб қўймайман. Гап тамом!

Ориф ака шипиллаб жўнади. Хосият бирпас ҳайкал бўлиб турди. Кейин ўнг кўли керак бўлиб қолди шеклини, уни белидан юлиб олиб, дарвозага қараб силтади:

— Кўрамиз ҳали яшайдими никоҳсиз, яшамайдимми?! Товба! Бу кишимга уй керак эмасмиш... Хўв, сенга керак бўлмаса, менга керак уй! Ортимда эгиз қўзидай Ботирим билан Бахтиёрим етилиб турибди, шуларга керак!

Хосият навбатдаги жангларга ҳам овоз керак бўлишини ўйлаб қолдими ё девор-дармиён қўшнининг қулоғига раҳми келдими, бир парда паст тушди:

— Жилла қуриса уч-тўрт студентни кавартир қўяман. Ҳар ойда 40-50 сўм қарсиллаб келиб туради. Олтишга кирсаям эс кирмади бу чолга.

Хосият бир пиёла чой совигунча ўзини овутиб жавраб ўтирди. Кейин равонга чиқди. Равонда уни тайёр кўрпача-ёстиқ кутарди. Хосият гуп этиб кўрпачага ёнбошлади. Андак ётиб, яна пишиллаб турди. Холодильникдан бир коса қатиқ олди. Косага бир чимдим туз билан қалампир солиб аталай бошлади.

Шу пайт патнис чертилгандай товуш эшитилди. Асфальт йўлкани беозоргина дукиллашиб йигирма беш ёшлардаги сарвқомат қиз кирди. Қизнинг эғнида калта енгил кузлик кўйлак, елкасида тасмаси бир қулоч келадиган попукли сумка, лабларида ширин табассум. У Хосиятнинг келинчак қизи Нигора. Яқин саксон кундирки, Нигора бир йигитнинг бахтини очиб, муродига етказиб қўйган. Келгуси йили медицина институтини битиради.

Нигора қайнонаси йўқ келиндай ирғишлаб равонга чиқди.

— Семинар ғолибларидан салом!— деди у ўйноқлаб ва ҳақкалаб туриб туфлиларини ечди-да, ҳарёнга отди. Сўнг тўрт сакраб онасига яқинлашди, унинг юз-кўзларидан чўлпиллатиб ўпа кетди. Ҳар ўпганда Хосиятнинг бетида ўймоқдай-ўймоқдай қирмизи доғлар қолар, Нигоранинг лабларидан мойбўёқ билан бирга шодиёна сўзлар дув-дув ёғиларди:

— «Тузук» домладан «беш» олдим, ойижон! Бу домладан қониқарли баҳо олиш космосга учишдан ҳам қийин, дейди болалар. Ана шу «тузуккина» доцент кўзларимга қараб туриб семиз «беш» қўйдилар!

Нигора югуриб бориб тўрдаги радиолани қўйди. Одамнинг бўйдоқ пайтларини эсга тушириб, баданингги жимирлатадиган нозик «вальс» янгради. Нигора музикага гир-гир айланди, учиб келиб онасини қўлидан тортиб турғазди.

— Вальсга марҳабо!— деди у қийқириб ва Хосиятнинг билқиллаган тўла белидан қучиб лўмбиллатиб айлантирди. Хосият она айиқдай икки-уч бора ноўхшов лапанглади-ю, қизининг бағридан сиририлиб чиқди.

— Қўй, болам,— деди қайта кўрпачага бориб ўтираркан,— ўзимнинг вальсим чиқиб турибди.

Нигора ҳамон ўйинқароқ бир оҳангда сўради:

— Ҳм, тагин ораларингдан зув этиб қора мушук ўтдими? Уша мушукни бир куни тутиб олсам оғзига маргимуш солиб ўлдираман.

Хосият пешонасини чангаллаб бошини сарак-сарак қилди:

— Ҳазилинг ҳам бор бўлсин-е, болам. Уф, бошим айланиб кетди-я.

Олой бозоридаги қовунфурушнинг гаплари («Худо урсин, муллаақа, бир грамм селнтр солмаганман») қанчалик рост бўлса, Хосиятнинг сўзлари ҳам шунчалик ёлғон эди. Тўғри, у қиз вақтида Ориф акадан бўлак ҳеч кимнинг бошини айлантирмаган. Кейин ҳам. Бироқ унинг бошини кўплар айлантиришга уриниб кўришди.

Лекин Хосият унақаларнинг қанчасига нонни тескари тишлатиб юборган. У шунақа серқирра аёл!

Нигора радиолани ўчириб, онасининг ёнига келиб чўзилди. У фарзандлик кўнгли билан уйда бир дилхиралик содир бўлганини пайқади.

— Ҳм, яна енгил куйлардан концерт қўйдингларми?— деб маъюс кулди. У ота-онаси жиққилашиб қолса шундай деб ҳазиллашарди.— Пенсияерлар ҳам шунақа бўладими? Иккалангиз бекорхўжа бўлиб уйнинг тўрига чиқиб олдинглар. Сиз битта ширин овқатни пишинг. Дадам сизга ошатиш, сиз дадамга ошатиш. Бир-бирингизга суйкаланиб қаймоқлашиб ўтиринглар.

Суйган кишига суйкаланиб, қаймоқлашиб ўтиришини ким ёқтирмайди? Бундан Хосият ҳам холи эмас. Худоба шукур, у қартайиб энгаги ерга тегиб қолгани йўқ, юрса ҳали ернинг безгагини туттиради. Аммо у бировдан танбеҳ эшитишдан кўра бировга танбеҳ беришни ёқтиради. Шунинг учун қизини силтаб ташлади:

— Хўв, сен менинг қизиммисан, онаммисан, намунча ваъзхонлик қиласан?

Бу гаплар Нигорага елиб ҳам ўтмади. У ўн беш яшарлигидай эркаланиб кулди:

— Ўзингиз доим она қизим дердингиз-ку, ойижон! — энди Нигора умр йўлдошининг оёқ-қўлига кишан уриб, калитини эркаклар тополмайдиган ерга яшириб қўйган ўктам жувон қиёфасига кирди,— мен пенсияга чиқсам Собиржон акамни бир кун ҳам уйда ўтқазмайман. Судраб бир кун Юрмалага обкетаман, бир кун Ялтага, яна бир сафар Бойсун тоғларига. Бу дунёда ўйнаб қолиш керак.

Хосият, қизим ийиб турибди деб ўйлаб муштинарона товушда ҳасрат қилди:

— Э болам-ей, бошимга дадангдан ҳам катта ташвиш тушиб турибди. Неча кундан бери кооператив уй деб югуриб юрганимни биласан. Сотим сариқининг олдига қатнайвериб товоним тешилай деди. Ахир бугун ик-

ковимиз пичирлашиб ўтириб йўлини топдик. Энди буёғи сенга қараб қолди, қизим.

Нигора ҳаётнинг иссиқ-совуқ чиллаларини кўрмаган эди. Шунинг учун бахтини кўксига сиздиролмайдиган кишилардек бепарво деди:

— Гап менда бўлса квартиранинг калити чўнтагимда деб ҳисоблайверинг, ойижон. Мен нима қилишим керак?

Хосиятнинг бурро тили яна каловланди:

— Сенми? Сен... Сотим ўлгур айтдики... бу жуда қалтис иш эмиш... Шунга сен...

Нигора онасини бу аҳволда камдан-кам кўрарди. Етти маҳаллага гап улашса ҳам бисотининг бир чети камаймайдиган ойижонига нима бўлдийкин-а?

— Ойи, Сотим сариқ нима деди?— питирлади у,— қизингизнинг жонини олиб келинг, дедими?

Хосият сапчиб тушди:

— Нафасингни иссиқ қил-е, шайтон! Деб кўрсин-чи! Тилини юлиб олдига ташларман. Сотим сариқ айтдики, квартирадан умидингиз бўлса, қизингизнинг талоқ хатини олиб келинг, деди.

Нигора пиқ этиб кулиб юборди:

— Вой, ўлибгина қолай! Афтингизга қараб туриб шунақа дедими, а? Шапалоқ хати керак эмасми тасаддуқ, деб оғзига битта солмайсизми?

Нигора онасига сурилиброқ келди-ю, кўзларини ата-ийн ола-кула қилиб айёрона шивирлади:

— Ойи, талоқ хатини нима қилар экан у? Кейин менга ўзи уйланар эканми?

— Ҳув, зағизгондай сайрамай гапга қулоқ сол. Сен эрингдан ёлгондан ажрашасан. Кейин ҳовлини уч рўзғорга бўламини. Шунда уй беришлари осонлашар экан. Квартира қўлимизга теккандан кейин Собиржон билан қайта ЗАГС дан ўтиб оласанлар.

Дунёда бирон қиз йўқки, ЗАГС дан ўтаётиб, эрим билан қачон ажралишар эканман, деб ўйласа. Нигора ҳам табиатнинг ўшанақа фарзандларидан эди. У Собир-

жондан ажраш нари турсин, ҳали куёвининг меҳрига қонмади ҳам. Шунинг учун онасига ажабсиниб боқди-ю, аста деди:

— Демак, мен ўз эримга... ўйнаш бўлар эканман-да?

Бу хонадонда «ўйнаш» деган сўз илк бор тилга олиниши эди. Хосият қўшқўллаб хонтахтани урди:

— Дард бўлар эканман! Шарманда! Безбет! Шундай сўзни айтгани қандай тилинг борди-а, бўйнинг узилмагур?!

— Айтаман-да,— бемордай ночор кулди Нигора,— ахир сиз, меҳрибон ойижоним, битта-ю, битта қизингизни ўртага қўйиб олди-сотди қилмоқчисизу, айтмайманми? Оғзимни тўлдириб айтаман.

— Бас қил, беҳаё...

Нигора кескин бурилди. «От думи» қилиб боғланган сочини селкилатиб онасига рўпара бўлди:

— Сизга уч рўзгор керакми? Марҳамат, унда ўзингиз ажранг дадамдан! Ана сизга квартира! Ана сизга тўй-томоша!

Хосият қулоқларини бекитиб турган қўлларини олиб сонига урди:

— Вой, юзси-из... Қариганда эрдан ажрагунча ўлибгина қолганим яхши эмасми? Эл-юрт олдида қандоқ юраман?

— Ҳа, баракалла! Пичоқни аввал ўзингга ур, огримаса бировга! Номус қиладиларми? Улманг! Номус ҳаммага керак. Ешга ҳам, қарига ҳам. Номус гулга ўхшайди. Гул эса барчага бирдай ярашади.

Нигора ялангоёқ чопқиллаб ҳовлига чиқди. Лаҳзадан кейин кичкина ойболта кўтариб кирди. Хосият Африкадаги аллақайси қушдай «қнёв»лаб ғалати бир товуш чиқарди-ю, юз-кўзини бекитиб кўрпачага ёшбошлаб қолди. Тўғри, у юраги қаттиқ санчган маҳалларда ўлимни ўйлаб кетар, лекин бемаъни, шармандаларча ўлимни эмас, қариндош-уруғларининг қуршовида ётиб, васиятини айтиб, обрў билан ўлишни орзу қиларди. У

секин панжалари орасидан қизига қаради. Нигора болта кўтаришга шошмас, ниманидир ўйлаб турарди.

— Қўрқманг, сизга тегмайман,— деди у ниҳоят ва ойболтани тарақлатиб ерга ташлади,— лекин мапа шу билан қирқ еримдан қиймалаб ташласангиз ҳам Собиржон акамдан айрилмайман. Хоҳласангиз уйингизни бўшатиб қўйишимиз мумкин. Эртагаёқ!

Хосият энди қаддини ростламоқчийди, Нигора тагин ерга энгашди. У қайта юзини ўгириб шартта ётиб олди. Нигора болтани олиб тарс-турс чиқиб кетди. Хосият бир озгина бетини болишга бериб ҳиқиллаб ётди. Сўнг қўрқа-писа гавдасини кўтарди. Юз-кўзини артиб елпинди.

— Уф... Утакамни ёрай деди-я, зумраша... Ҳе ажрамасанг ажрама ўша мирза терагингдан. Бўйинига зулукдай ёпишиб қол... Вой...

Хосият эмаклаб комодга борди, юрак дори олиб ичди. Кейин бошини танғиб, устига момиқ адёл тортди-да, ёстиққа ёнбошлади. Унинг кооператив уй ишқида ураётган юраги ҳамон тезлигини пасайтирмас, эгасининг бўлиқ сийнасини ёриб чиқмоқчидай қаттиқ гупилларди...

Тонг отди. Нигора ўқишга кетди. Ориф ака темир қафасда чирқиллаб ётган саъваларини кўтариб ҳовлига чиқди. Қушларга дон берди, сувини янгилади.

Хосиятнинг ўқиши ҳам, қушлари ҳам йўқ эди. У иссиқ кофта кийиб, бошига кичкина жун рўмол ўради-ю, ток тагига қўйилган узунчоқ столга келиб ўтирди. Ёш боладай қушлари билан яйраб гаплашаётган эрига қараб хаёлга толди: «Бу ўжар чолни қандай кўндирсам экан-а? Илгари дуруст эди, гаҳ десам анави қушдай қўлимга қўнарди. Пенсияга чиқди-ю, худо урди. Муомаласи ҳам совуб қолди. Худди райсобесдаги пенсионер кампир билан гаплашгандай гаплашади. Қариб қолдимми?»

Иўқ, аёл киши ҳеч қачон қаримайди! У юзга кириб

тишлари тўкилиши ва қайтиб чиқиши мумкин, лекин қарнмайди. Бутун бошли чорбоғни асо қилиб тўздирса тўздираднки, аммо аёл қарилкни бўйнига олмайди. Юзларини Хоразмнинг гурвак қовунларидай тўрлама ажинлар чирмаб олиши мумкин, илло бу муҳтарам зот қарилкни ёнига ҳам йўлатмайди! Аёл кишининг қирқ бир чироғи бор эмиш. Бу чироқларнинг барчаси сўнса ҳам биттаси, кўнгил чироғи қолармиш. Уша сўнгги чироқ то абад аёлларни яшашга, севиш ва севилишга ундаб, навжувонлик боғини тарк этмасликка чорлаб турармиш.

Хосиятбонунинг ҳам қирқ биринчи чироғи пориллаб ёниб турарди. Сал ўтмай, эгаси буни тўла исботлади.

Кўча эшик омонатгина очилди. Хонатлас кийиб, жемперини билагига ташлаб олган ўрта бўйли, қош-кўзи пиликдай аёл кўринди. У кулимсираб келарди. Билмаган одам «Бу аёлнинг боласи ё Шарқ факультетига кирган ё ўзи лотореяга машина ютган», деб ўйлаши мумкин эди. Асли иккала тахмин нотўғри. Бу аёл табиятан ўзи шунақа, мулойим, хушчақчақ, қирқдан ўтган бўлишига қарамай кайвонилардай оқила эди. У — Малоҳат, Хосиятнинг туғишган синглиси.

Малоҳат тўғри келиб опасининг елкасидан қучди:

— Эсон-омонмисиз, опа? Тан-жонингиз соғми?

Хосият гуноҳ қилиб қўйган келинини ялинтираётган такаббур қайнонадай тумтайиб бош силкиди. Бу орада Ориф ака кўринди. Малоҳат ирғиб турди:

— Ассалому алайкум, почча!— деди ҳамон ўша жозибали кулгуси билан яшнаб,— қалай, пенсиянинг гаштини суриб ётибсизми?

Ориф ака опа-сингил ёнига стул қўйиб ўтирди.

— Гашти қаёқда, Малоҳат,— деди номига фотиҳа қилиб,— пенсиянинг нони сал аччиқроқ бўлар экан. Ундан кўра ишлаганим минг маротаба яхши эди. Уйга кираман, кўчага чиқаман — ҳеч ерга сиғмайман.

Ориф ака «Қўлбола шўрва қилаётувдим, қозонга

қараб қўяй», деб турди. Малоҳат опасининг тунд юзига қараб сўради:

— Нима гап, тинчликми, опа? Кеча кечқурун Бахтиёрингиз борувди уйга. Жим бўлиб кетдинглар, опам тузукми, десам, ойим билан дадам уришяптилар, ойим Нигора опамни поччамдан ажратмоқчи, деди. Вой, опамни нима жин урди, дедиму дарсдан чиқиб югуравердим.

Хосият кечадан бери пуфакдай шишиб, тирсиллаб ўтирган эди. Синглисининг гапи қўшимча дам бўлди-ю, пақ этиб ёрилди:

— Ҳа, мени жин урган! Алвасти чалган!!!— деб бақирди,— сенлар соғ бўлсанглар бўлгани! Томга чиқиб ноғора чал! Нима дейсан, Хосиятхон ақлдан озиб қолибди, де! Қўлингга микрофон олиб бақир!

Малоҳат опасини турли хил вазиятда кўрган эди. Лекин бунақа... жазаваси тутиб одамга чанг солишга тайёр қиёфада илк бор кўриб туриши. Шунинг учун қўли ёқасига борганини сезмай қолди.

— Вой, товба-а, опа... Ростдан ҳам жинни бўлиб қолибсиз. Одам деган ҳам мол-дунёга шунча ҳирс қўядими?

— Ҳирс қўяман!— ҳамон паст тушмасди Хосият,— алам қилса бурнингни тишла! Улмасам, кооператив уй экан-ку, коттедж ҳам оламан. Шаҳар чеккасида дача солдираман! Сенга ўхшаб тўққизинчи қаватнинг балконида мўлтираб ўтирмайман.

Малоҳат дарров рози бўлди:

— Вой, олаверинг. Менга деса шахсий дом отдих олмайсизми? Қўлингиздан келса Янгиобод массивини бутунича сотиб олинг! У дунёга орқалаб кетасиз.

— Оламан ҳам. Худога шукур, қудратим етади. Сенга ўхшаб ҳар ўн беш кунда кассанинг оғзини пойлаб умр ўтказганим йўқ.

Хосиятнинг кўп гаплари чакки эди-ю, буни айнақса чакки бўлди. Афандидан «Нега одамлар ҳар томонга

қараб юрадилар?» деб сўрабдилар. У «Агар одамлар бир томонга қараб юрса ер думалаб кетади», деб жавоб берган экан. Яхшиямки, кўпчилик давлат кассаси орқали куи кўради. Мабодо Хосниятдек бошқа кассага (кисса деб ўқийверинг!) қараб яшаганларидами, билмадик нима бўларди? Жилла қуриса, Хосият бугунгидай керилиб ўтиролмасди. Малоҳат ҳам шунга ишора қилди:

— Тўғри айтасиз, опа,— деди аламини ютишга уришиб,— сизга ойлик ҳаром. Биз оддий ўқитувчимиз. Бизни ҳалол меҳнатимиз боқади. Нима қилайлик, сиздай медалар уйига директор бўлолмадик. Бировнинг этагидан, бировнинг енгидан юлиб, мол-дунё орттиролмадик.

Туққанининг тўғри гапларини эшитиб, Хосиятнинг тирноқларигача ачишиб кетди. Заҳарни заҳар кесади, қабилида оғзидан ўт соча бошлади:

— Ажаб бўпти! Бу дунё эплаганники! Эпини топган ўн ошайди. Эпладим — сепладим, роҳат қилиб яшайман. Кўрганнинг кўзи куйсин!

Малоҳат бировнинг ширин турмушини кўриб куядиганлардан эмасди. Гарчанд опа-сингил бир дарахтнинг мевалари бўлса-да, уларнинг зуваласи бошқа-бошқа йўғрилган эди. Мана, ҳозир ҳам Малоҳатнинг камданкам жунбушга келадиган исёнкор ҳислари қалқиб юзага чиқди.

— Эси бор одам сизнинг турмушини эини кўриб куймайди, аксинча, масхаралаб кулади,— деди у гўё опасига эмас, фарзандига насихат қилаётгандек,— сизнинг худрингиз пул, пайғамбарингиз латта-путта, идиш-товоқ! Минг пиёлам, беш юз косам бор деб мақтанасиз! Ун беш гиламим бор деб гариллайсиз! Лекин йиғин қилсангиз, уйма-уй юриб чойнак-пиёла излайсиз, ўзингизни ғариб кўрсатиб одамлардан қарз сўрайсиз! Нигоранинг тўйида қудалар билан қошиқ талашиб уришганингиз эсингиздами? Қизимнинг сут ҳақиға минг сўм бермасанглар тўйни бузаман деб жанжал қилганингизчи? Собиржоннинг курсдошлари стипендияларидан йи-

ғиб бериб аранг қутулишди. Ана энди қизнигизниг номусини ўртага қўйиб бойлик орттириш пайига тушиб қолибсиз!

— Ҳм, гапир, сенинг касбинг шунақа. Қанча кўп гапирсанг шунча кўп пул оласан.

— Гапирсам, сизга жоним ачинганидан гапиряпман. Бедаво касалга йўлиқибсиз, она. Овқат чайнаганда ҳам «пул, пул» деб чайнасангиз керак. Уйингиз музейга ўхшайди. Бу ерда на бир нарсага тегиб бўлади, на олиб бўлади. Чой ичиб ўтирган пиёлангизга қаранг. Тўрт еридан чегаланган. Шундай замонда-я! Уят эмасми?

— Жиркансанг ичмай қўя қол. Уйингга бориб тилло пиёлада ичарсан.

— Менга барибир. Товоқда берсангиз ҳам ичаверман. Айтяпман-да. Емай-ичмай, кечалари тиқ этган товушдан қўрқиб ухламай, пулни пулга уриштириб, асабини эговлаб, мол-дунё орттиришнинг ҳар хил қиғир йўллариини ўйлаб топиб... Нима азоб экан дейман-да... Адашмасам, йиғирма йилдан бери бир ерга бориб ҳам дам олмадингиз. Уйда синиқ сополниям қўриқлаб ётибсиз. Яна «Вой, юрагим, вой жигарим»лаб ҳасрат қиласиз. Сизга жонингиз ширин эмас, сандиқдаги марваридлару манави куйдирги идиш-товоқлар ширин!

Малоҳат қадоқ пиёлани столга бир урди. Пиёла тўрт бўлак бўлиб синди. Хосият собиқ пиёлани йиғиштириб, авайлаб сочиққа тугаркан, сингисига ўшқирди.

— Гушнализингни бошқа ерга бориб қил! Сенга бу исталовойни стакани эмас, уриб синдираверадиган. Насиб қилса ҳали бу пиёладан анча азиз кишиларим чоғ ичади.

— Сизнинг «азиз» кишиларингиз ҳам мана шу чегаланган пиёладай пачақ кимсалар-да,— ҳамон осойишта деди Малоҳат,— сизга ким текин пул берса — шу азиз, она.

Хосият умри бино бўлиб «Сиёсий иқтисод» китобини очиб кўрмаган эди. Эҳтимол — бунақа китобнинг бор-

лигидан хабари ҳам йўқдир. Лекин Хосият пулининг қимматини, унинг мўъжизакор кучини яхши биларди. Ҳозир у ўша бебаҳо билимларини синглиси билан ўртоқлашгиси келди.

— Оғзига кучи етмаганлар нима деб гийбат қилса қилаверсин!— деди кафтининг қирраси билан столни тақ-тақ уриб,— мен уларга тупурдим. Мен ҳовучимда сариқ чақа санаб ошхонага кирмайман. Кўзим тирик экан, мол-дунё йиғавераман. Одамнинг эгни-бошидан тер ҳиди келиб тургани яхшими, пул ҳидими? Пул — қарини ёш, ёшни ботир, оқсоқни югурик қилади. Мен баъзи бировларга ўхшаб ҳемирсиз подшо бўлгандан пулдор гадо бўлишни минг марта афзал кўраман. Тушундингми?

Малоҳат қаҳрабодай ҳусайнидан бир дона узиб оларкан, кулимсиради:

— Тушунмадим, опа. Сиз ҳалол пулни айтаяпсизми, ҳаром пулними?

Опа-сингилнинг бунақа «дўстона, самимий» суҳбати яна қанча давом этарди, билмадигу, аммо Ориф ака кириб қолди. Дуэт ўз-ўзидан узилди. Хосият пиёла синиқларини кўтариб ичкари қараб юрди. Малоҳат ҳам қўзгалди.

— Ҳм, ўтирмайсанми?— деди Ориф ака,— бир келиб қолибсан, ўзим қўл бола шўрва қилиб берардим.

— Раҳмат, почча, борай,— Малоҳат опасига ўгирилди,— яхши қолинг, опа. Лекин талоқ хати деган гапни хаёлингиздан чиқаринг. Биров эшитса кулади.

Хосият равон эшигига етган эди, тескари туриб «хўшлашди».

— Менинг ғамимни емай қўя қол. Ҳар ким ўз ярасини ўзи қашлайди.

Малоҳат поччаси билан наридан-бери хайрлашиб йўлга тушди.

Одамнинг бир нарсага ишқи тушмасин экан. Азалдан маълум: ишқ ҳаловатингни ўғирлайди, иштаҳангни

бўгади, уйқунгни ўчиради, жуда забтига олса, савдойи қилиб қўйиши мумкин.

Мана, бир ҳафтадирки, Хосиятнинг стенокардиялик юрагида ҳам кооператив деган хаёлий ишқ ошён қурган. Хосият-ошиқ муродига етиш учун катта бошини кичик қилиб идорама-идора зирллаб юрибди. Сотим сариқдай етти ёт бегона кўиди-ю, бўёқда жигарлари (у ийиб кетиб эрини ҳам жигарига қўшиб юборди) ўламан, саттор, деб оёқ тираб турибди. Энди ёлғиз умиди куёви Собиржондан. Алдайди-аврайди, керак бўлса ёлғондан пўписа қилади, ишқилиб кўндиради. Қоқ ўртада бу командировкаси ўлгурнинг чиқиб қолганини айтмайсизми?

Хосият икки марта кўчага чиқиб кирди. Собиржон кўринмади. У бугун Бухородан қайтиши керак эди. Аслида Собиржон азонлаб поезддан тушган, идорага ҳам бормаи тўғри институтга, Нигоранинг олдига жўнаган эди. Мана, ҳозир иккаласи Салор бўйидаги кичкина хиёбонда бир-бирининг пинжига тиқилишиб ўтирарди.

Бир соатлардан кейин келин-куёв қўлтиқлашиб (ва ёлғондан хўмрайишиб) уйга кириб келишди. Хосият эндигина кўчадан кириб куёвини командировкага юборганларнинг тилларига ришта, қўлларига хасмол тилаб ўтирган эди. Собиржоннинг Нигорани етаклаб киргани унга ёқмади. Умуман Собиржон бўйдоқлигидаёқ қайнонасининг елкасини тириштириб юарди. Хосиятнинг битта севимли ибораси бор: йигит кишининг чиройи бўлмаса-да, чинори бўлсин. Чинор — бу амал ё пул. Бечора Собиржонда бу нарсаларнинг иккаласи ҳам йўқ, аксинча 'ақл билан инженерлик дипломи бор, холос. Хосиятга ақлу диплом деган нарсалар юлдузларнинг олис жилвасидай бўлиб кўринади. Унга қолса, мингта юлдузнинг жилвасидан сандиқдаги бошмолқдай битта гавҳарнинг ярқираши афзал. Хосият куёвига ҳам ана шу гавҳарнинг тешигидан қарайди. Албатта, бундай шароитда Собиржон ҳам Хосиятни яхши кўролмас,

тўғриси, қайнонам, деб сийлай олмас эди. Аммо Нигора туфайли бир эшикдан кириб чиқишга мажбур эди. «Магазинларда ҳам нодир китобга ўтмай қолган брошюраларни қўшиб сотишадик-ку,— деб қўярди гоҳо ўзича,— яхши китобга ўч киши ёмонини ҳам олади-да. Завод уй бергунча ичкуёвлик лаззатларидан баҳраманд бўлиб турайлик».

Собиржон шуларни ўйлаб қайнонасининг олдига чўккалади. Хосият гапни машойиҳлардан, «қўлнинг кирдан», талоқ хатидан, паридай қизи-ю, баъзи бир ношукур куёвларнинг бетамизлигидан олиб келиб, ниҳоят муддаога кўчди:

— Мен сизни ўғлим деганман, Собиржон,— деди худди уни бешикдан катта қилгандай керилиб,— икки ўғлим учта бўлди деб бағримга олдим. Энди судга ўзингиз бора қолинг. Хотиним билан ажрашмоқчиман, деб ариза беринг.

Собиржон Нигорага ялт этиб қаради-ю, қўлнинг кўксига қўйиб ним табассум қилди.

— Бир оғиз гапингиз, ойижон! Сиз учун судга эмас, ўтга десангиз ҳам боравераман.

Нигора «Шу тахлитда кетаверинг», дегандай эрига кўз қисиб қўйди. Хосият ҳамон бойвуччалик диморидан тушмай давом этди:

— Хафа бўлмайсиз, ўғлим. Сотим ўлгур бўлмаганда сизни ҳам қийнамасдим.

Гапим онасига ҳам, қизига ҳам ёқаяпти экан, деб Собиржон тўтиқуш бўлиб кетди:

— Йўғ-е, хафагарчилиги борми? Аксинча хурсандман. Ўзим ҳам ўйлаб юрардим. Қандоқ қилсам ойижонининг кўнглини топарканман, дердим. Хайрият, баҳона топилди. Талоқ хатингизни... узр, қизингизнинг паттасини жон-жон деб олиб бераман!

Собиржон «Чизиқдан чиқмай кетаяпманми?» дегандай хотинига разм солди. Нигора лабини тишлаб, бошини чайқади. Бу «Қовун туширяпсиз, қаллиқжон!» деган

ни эди. Хосият посонгисни йўқотгандай бир неча сония жим қолди-ю, қўлини қилчдай сермаб бақирди:

— Хув, оғзингга қараб гапир! Ўзингдан ўзинг нима деб валақлаяпсан?! Қизимнинг паттасини олиб берармиш. Тағин ўзингнинг паттангни тўғрилаб қўймай! Инженер бўлсанг ўша заводингга инженерсан, менинг уйимда ичкуёвсан!

Собиржоннинг лабларида ҳамон масхараомуз бир кулги илиниб турарди.

— Майли, ойнажон,— деди у тўй кунидагидай бош эгиб,— ичкуёв эмас, иткуёв десангиз ҳам биз рози. Ишқилиб сиз хурсанд бўлсангиз бўлди.

Бедана жангини кўрган бўлсангиз, биласиз. Одатда жангарни бедана рақибини бир-икки марта «туртиб» кўради. Рақиб ҳурпайиб, урушга майл билдирса ола-тасир олишув бошланади. Мабодо улардан бири «қўй, бугун мазам йўқроқ», дегандек зерикиб ён-верига алангласа, урушқоқ бедана ҳам тисарилиб эгасининг тиззасига бориб ўтиради. Хосият ҳам куёвини бир-икки «чўқиб» кўрди. Собиржоннинг урушга тоби йўқлигини кўриб, ўзи ҳам шаштидан тушди.

— Сендан сўраб ўтирмай судга Нигорани юборардим, маҳалла-кўйдан уяламан. Фалончининг қизи эридан ажралаётганмиш, деган иснодни ўйлаб турибман.

Собиржон қайнонасининг оғзидан чиқаётган гаплар ҳаминша ён-ён ҳикмату донишга тўла бўлишини ишботлашга уриниб деди:

— Тўғри айтасиз, ойнажон. Фалончининг қизи эридан ажралибди, дегандан фалончининг ўғли хотинидан ажралибди деганлари яхши-да. Ҳар ҳолда қулоққа юмшоқроқ эшитилади...

Шу жойда Нигора куёвининг биқинига аста туртиб қўйди. Аммо Собиржон парво қилмади. Ҳозир биқинни эмас, қайнонанинг кўнглини ўйлайдиган пайт эди. У хотинига қиё боқиб деди:

— Нигорадай чиройли, ақлли қиз бўлмаса, эри

ўлган бева-бечорамн, дастурхонни тешиб бўйнига илиб юрадиган лаълихон-паълихонми топилиб қолар бизгаям, ойижон.

Бу гап билан Собиржон қайнонасининг совий бошлаган қонини қайта гупиртириб юборди. Хосиятнинг ранги том оқарди, ўнг бетининг эти лип-лип учди.

— Ҳув бола, асли ниятинг бузуқ экан, билмай юрган эканман!— деди у қалтираб,— эшигимда гул кўтариб тонг отгунча ўтириб чиққанларинг эсингдами? Онам ўлган эди, иккинчи онам бўлдингиз, деб қасам ичганингни унутдингми?

— Унутганим йўқ, ҳаммаси эсимда. Шунинг учун ўлсам ҳам Нигорадан ажрамайман.

— Ажрайсан! Елғондакамига, вақтинча ажрайсан. Кейин ўзим вечер қилиб бераман.*

— Вақтинча бўлса ажрамайман. Ажрашсам қайтиб ярашмайман.

— Ярашмай кўр-чи, бошингга не кунларни солар эканман.

— Унда бутунлай ажрашаман.

Хосият бировларни масхаралаб ўрганган эди. Куёвининг «швейк»ка тушиб туриб маймундай масхара қилгани Хосиятнинг иситмасини чиқариб юборди. У қўлини милтиқнинг қўндоғидай қилиб зув эткизиб чўзди-ю, эшикни кўрсатиб чинқирди:

— Йўқол кўзимдан! Иккинчи бу ҳовлида қорангни кўрмай, кўрнамак!!!

— Бир оғиз гапингиз, ойижон!— деди табассум билан Собиржон ва шипиллаб ётоқхонаси томон юрди. Кетма-кет Нигора ҳам қўзғалди:

— Собиржон акам сиғмаган ерда мен ҳам турмайман. Ҳовлингизни пишириб енг!

Нигора ичкари уй эшигини қарс эткизиб ёпиб кириб кетди. Анчадан кейин эр-хотин ясаниб чиқди. Собиржоннинг қўлида қаппайган портфель, Нигора билан гига жемпери билан япон соябонини илиб олган. Улар

индамай равондан тушдилар. Собиржон бирдан изига қайтди, портфелини очиб, бир жуфт зардўз шиппак олди-да, қайнонасининг ёнига қўйди:

— Сизга деб Бухородан обкелувдим, ойи.

Хосият шиппакни чангаллаб деразадан отиб юборди. Шиппакнинг бир пойи олмага илиниб қолди, бир пойи кир ўрага бориб тушди. Собиржон Нигорани қўлтиқлади-ю, илжайиб чиқиб кетди. Хосият уларнинг ортидан жавраб қолди:

— Қетаман эмиш. Қетсанг кетмоннинг бетида кет! Мушук боладай бир-бирларингни ялаб ўлларинг илоёл!..

Келиш-куёв ростдан ҳам бир-бирини соғиниб қолишган шекилли, икки кун қораларини кўрсатишмади. Учинчи кун Хосиятнинг пайтавасига қурт тушди. Она — она экан-да. Унинг инфарктга номзод бўлиб турган юраги қизини қўмсаб қолди. «Бўйнинг узилмагур бегона бир йнгитга эргашиб чиқди-кетди-я! — деди зардаси қайнаб. — Буларга ота-она керак эмас. ЗАГСдан кейин ота-онани ҳам куёвга алмаштириб олишадди». Шундай дейди-ю, тиқ этса эшикка қарайди: «Нигора эмасмикин?» Бироқ Нигора ҳали-вери «ўша бегона йнгит»нинг қўлтиғидан чиқадиганга ўхшамасди.

Бешинчи кун Хосият иситмалаб ётиб қолди. Ориф ака доктор чақиртирди. Доктор Нигорадай нозиккина, энди институтни битирган қиз экан. У «Тузукмисиз, ая?» деб беморнинг юзига энгашганда Хосият энтикиб кўзларини очди. Унинг димоғига ёлғиз қизгинасининг таниш иси урилгандан бўлди. Йўқ, Нигора эмас экан. Она қайта кўзларини юмди.

Муолажадан кейин Хосият уч кун ётиб ўзига келди. Уч кунгача Ориф ака унинг тепасидан кетмади. Мана, ҳозир ҳам у хотинининг сўлгин ва саргимтил чехрасига телмуриб ўтирибди.

— Энди тузукмисан, Хосият? — деди Ориф ака унинг илқ пешонасига кафтини қўйиб, — одамни ёмон

кўрқитдинг-да. Тунов куни «скорий» келганда, биласанми, мен нимани ўйладим?

Хосият «Билмасам» дегандай эрининг кўзига мўлтираб тикилди. Ориф ака муртидан кулди:

— Мен биринчи танишган кунимизни эслаб кетдим. Ушанда сен ўн тўққиз ёшда эдинг. Чеварлик курсида ўқирдинг. Эсингдами, ётоқхоналаринг бизнинг заводга рўпара эди. 8-Март арафасида сизларни меҳмонга чақирдик. Завод клубида қиёмат вечер бўлди. Сен «Тановар»га шунақаям чиройли ўйнадингки, кўзларимни юмсам ҳалиям атлас кўйлагини ҳилпиратиб, буралиб ўйнаётган Хосият кўринаверади.

Ун тўққиз ёшингдаги хотиралар одамни гоҳ кулдиради, гоҳ куйдиради. Хосият уҳ тортди:

— Уша замонлар ҳам яхши экан. Ташвиш нима, галва нима — билмасдик. Дунё ҳам, ўзимиз ҳам ёш эдик. Биров юрагим оғрийди деса, юрак оғриги қанақа бўларкин, деб ажабланардик.

Ориф ака уни аврай бошлади:

— Ҳозир нима ташвишинг бор? Суйганингни есанг, суйганингни кийсанг. Уғил-қизларинг олдингда. Бўйинг баравар обрўйинг бўлса.—Ориф ака шўхлик қилди,— жиндай қарироқ демасанг, мана, ошиқ аканг биқингинангда термулиб ўтирса... Хўш, уй масаласига келсак, уни унут. Менга данғиллама дача ё кооператив эмас, сен кераксан. Тунов куни уй-уй, деб мени куйдириб кетай дединг. Бу дунёда сенсиз мен нима қиламан? Иккаламиз қартайиб, мункиллаб неvara-чевараларимизни етаклаб юрсак деб орзу қиламан, онаси.

Хосият инқиллаб ёстиқдан бош кўтарди:

— Уша неvara-чеварангизга ҳам... уй керакми ахир?

Ориф ака ёқасини ушлади: «Ўзи-ку, уй деб не кўйга тушиб ётибди. Товба! Тили калимага келса тағин уйдан гап очади-я! Бу хотинга даво йўқ». У нимадир демоқчи бўлиб огиз жуфтлаган эди, телефон жириг-

лаб қолди. Ориф ака хушламай трубкани кўтарди. Телефонда хотинчалиш бир овоз эшитилди.

— Ҳм. Тоштемировларники,— энсаси қотди Ориф аканинг,— ким дедингиз? Хосият Азизовнани? Бор. Ҳозир.

Ориф ака телефон аппаратини кўтариб хотинининг олдига олиб келди.

— Эшитаман,— деди Хосият хаста товушда,— кимман дедингиз?— Хосиятнинг кўзлари бирдан чақнаб, юзига табассум югурди,— вой, Сотимжонмисиз, айнаний! Танимабман, айбга қўшмайсиз, укажон. Эсон-омонмисиз, тан-жонингиз соғми, уйлар, кичкинтойлар... Лаббай? Узр, сал тобим қочиб хабар ололмадим. Хўп бўлади! Албатта. Вой, бораман, ҳозир етиб бораман. Раҳмат, укажон..

У сервантга хитой чиннисини тахлаётгандай трубкани авайлаб жойига қўйди. Кейин ёлғондан Сотимни ёмонлаб ўрнидан қўзғолди:

— Қийшиқ ўлгур тағин бир гап топдим, нима бало, тез етиб келмасангиз бўлмайди, деяпти.

Ориф ака уни йўлдан қайтармоқчи бўлди:

— Хотин, бормаи қўя қол. Кўзингни чирт юмиб шу уй деган галвадан кечиб юбор...

Хосият яна соғ пайтларидаги шаддодлигига қайтди:

— Товба, қизиқмисиз? Пишиб турган ошни тўкиб ташлайманми?

Ориф аканинг жаҳли чиқди:

— Бу ошинг бир куни оғзингни куйдирмаса деб кўрқаман.

Хотинларнинг жисми-жонига яширинган куч-қувватга Мересьевдек, Жаботинскийдек, Муҳаммад Алидек ўнта учувчи, паҳлавон, боксчи ҳавас қилса арзийди. Хосият шунча кунлик беморлик тўшагидан улоқдай ирғиб турди-ю, ҳовлиқиб кийинди. Уч минутга қолмай йўрғалаб чиқиб кетди.

Орадан икки соатча вақт ўтди. Гўё Хосиятга бир

нарса бўлгандай 'Ориф ака безовталана бошлади. У олма тагидаги тўқима креслода ўй суриб ўтирибди: «Халиям келмади. Шунча гапирдим, кор қилмади. Ўз билганидан қолмай яна Сотимнинг олдига кетди. Айниб қолмадимикин, гаплашиб кўрай-чи, дейди. Ишқилиб, Сотимнинг тагига сув кетган бўлсин-да. Оёғи осмонга келган бўлсаям майли. Товба, қонунни хоҳласа бўйига, хоҳласа энига чўзиб 'ёппиқиқ қилиб оладиганлардан қачон қутулар эканмиз-а? Асли айб ўзимизда. Бизнинг Хосият чатоққа ўхшаганлар бор эканки, Сотимлар айшини сураверади. Бундайларнинг ҳаром-ҳаришдан қўрқмаганига ҳайронман. Танасига қандай юқар экан-а? «Шунча пулни қаердан олдингиз, ада?» деб фарзандлари сўраб қолишса нима деб жавоб берар экан? Мукофот беришди, дермикин? Отам раҳматлик «Пора кафанлик бўлади» дегувчи эди. Эҳ, Хосият чатоқ, Хосият чатоқ! Бир бечоранинг шўрини қуритай деб елиб юрганнингни биласанми?»

Ниҳоят, эшик оҳиста очилиб, Хосият кўринди. Унинг рангида ранг йўқ, оёқларини судраб босар, муккасидан тушаётгандек энгашиб келарди. Ориф ака шошганидан бир-икки қадам унга пешвоз юрди. Хосият индамай ичкари хонага ўтиб кетди. Ориф ака ажабланиб унга эргашди. Хосият ясатиқлик катта меҳмонхонага кирди. Юмшоқ креслога ўтириб кўзларини юмди-ю, бошини суянчиққа ташлади. Уҳ тортиб тагин калласини кўтарди. Эрига илтижо аралаш, чўчинқираб боқди. Лабларини қаттиқ тишлади. Ориф ака унинг юзига шафқат билан тикилиб сўради:

— Ҳм, Сотимча нима дейди?

Хосият сукут қилди. Сўнг хириллаб тилга кирди:

— Уйинг куйгур... башарамга қараб, «Опахон, сиз ҳам эрингиздан ажрамасангиз бўлмайди», дейди...

Ориф ака кинояли кулимсиради. Хосият ҳиқиллаб давом этди:

— Бунчалик... шарманда бўлгунча яна озгина... еб

кетарга берақолай десам, кўнмади тўнғиз... Ҳалиям атаганингизни берасиз, лекин йўли шунақа дейди. Қизингиз куёвидан, сиз... эрингиздан ажрим бўлиб... т-та-лоқ х-хатларингизни олиб келинг дейди. Кейин... кей...

Хосият ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Менинг кўнглимдаги иш бўлибди,— деди Ориф ака хотини йиғидан тўхтаганда,— икки тул, икки бева бўларканмиз. Табриклайман.

Хосият дарров йиғидан тўхтади:

— Сиз ҳам ярамга туз сепманг!— деди кўзёш аралаш бақириб,— ўзим қонимга ташна бўлиб турибман!

— Сени қонингга ташна қилган мен эмас, мол-дунё, латта-путта, идиш-товоқ...

— Мен бунақа куйдирги идиш-товоғингизга тупурдим!— Хосият шундоқ деб ёнидаги пастак столчада турган зарҳал пиёлани олди-ю, сервантга қараб отди. Сервант ойнаси чил-чил синди. Ичидаги буюмларнинг ярми ағдарилди.

— Синдир, хотин,— деди Ориф ака пинак бузмай,— ҳовуринг босилади.

Эрининг «Кўй, онаси» дейиш ўрнига бамайлихотир калака қилгани Хосиятнинг бир жаҳлига ўн жаҳл қўшди. У хрустал кулдонни кўтариб қўлочкашлаб улоқтирди. Сервантдаги ноёб идишлар, чойнак-пиёла-лар чил-парчин бўлди. Ориф ака «Кўшнилари эшитса уят бўлмасин», дея ирғиб турди-ю, магнитофонни қўйди. Гулшод Отабоева «Галдир»ни бошлади:

Дарёдан оқиб келодир
Шода-шода марварид.
Сув бўйида ўлтиродир
Қоши қаро, барно йиғит...

Хосият тамом ўзини унутди. У телбадай қўлига пима тушса олиб отаверди. Сервантда бутун буюм қолмади. Чех хрусталлари, япон чиннилари, хитой кўзалари ер билан бир бўлди. Навбат қандилга келди. Кейин

торшер, деворнишин шкафдаги недир ва қимматбаҳо лаганлару чиннилар, тилло қадаҳлару, топилмас ҳайкалчалар майда-майда бўлиб туркман гиламига уюлиб қолди. Хосият эса, ҳамон жазаваси тутиб буюм синдирар, «Мана сенга талоқ хати!», «Мана сенга кооператив!» «Мол-дунёга тиқилиб ўлмайсанми?!» дея уйдаги синадиган нарсаларнинг барчасини кунпаякун қиларди. Идишларнинг жаранг-журунги ўйноқи музика билан қўшилиб, ажиб бир симфония ташкил этган, Ориф ака бу симфонияни илжайиб, ҳузур қилиб тингларди.

САБИЛ ҚОЛГАН ТУЕПА

Қарши томонда Камол Содиқов деган тутинган акам бор. Еши элликларга борган, серфарзанд, тўғри-сўз одам. Ўзи менга ўхшаган мухбир. Лекин қалами ўткир. Айниқса, фельетоннинг жонини киргизади. Областнинг истаган бурчагига бориб, «Камол Содиқов келмадим?» деб сўрасангиз, «Қўйинг-э, юзини тескари қилсин!» деб бир сакраб тушишади.

Анчадан бери Камол акани соғиниб юрардим. Яқинда редакциядан топшириқ олдим унинг олдига қараб учдим. Камол ака шаҳар биқинидаги кичкина қишлоқда турарди. Мени кўриб қувониб кетди.

— Зап вақтида келдингиз,— деди қучоқ очиб,— ўзим сиздай оёқ-қўли енгил бир дастёрга зор бўлиб ўтирувдим.

Чой устида Камол ака дардини айтди:

— Яқинда тўй қилдим. Катта ўғилни уйлантирдик. Лекин четга исини чиқармадим. Қишлоқда ҳам биров билиб, биров билмай қолди. Сизни ҳам айтмадим. Уп-каламайсиз.

— Намунча... пишиқ бўлмасангиз,— деб ҳазиллашдим,— ҳозир тўйга одамлар еб-ичгани келмайди, қизиқчилликка келади. Бекор қилибсиз.

Камол ака тўйдан қолган қаттиқ нонни маставага бўктириб уҳ тортди:

— Илгари мен ҳам шунақа деб ўйлардим. Ёлғон экан. Ҳозир тўйга одамлар тўёнасини кўрсатиб мақташгани келишаркан. Ана, қаранг!

Ҳали эътибор қилмабман, кираверишда, девор тагига катта-кичик яшиклар, капрон ип билан чандиб боғланган қоғоз қутилар қалаб ташланган эди. Камол ака ёнидан бир варақ қоғоз чиқариб берди:

— Уқинг. Овоз чиқариб ўқинг!

Мен ажи-бужи ёзувни ҳижжалаб ўқидим: холо-дильник — 6 та, гилам — 13 та, телевизор — 7 та (2 та-си рангли), чангюткич машина — 8 та, кир ювадиган машина — 6 та, магнитофон — 4 та (биттаси японии-ки), радиола — 8 та, самовар — 17 та, қандил — 5 та, диван — 3 та, сервис — 12 та.

— Бугун икковимиз мана шу совғаларни эгаларига топширамиз. Колхоздан машина сўраганман. Турдикми?

Кўчага чиқдик. Эшикка беш тонналик машина келиб тўхтади. Ундан давангидай икки йигит тушди-ю, ҳалиги яшикларни орта бошлади.

Камол ака икковимиз «Жигули»да йўл бошладик, юк машинаси бизга эргашди. Деҳқонобод қайдасан, деб жўнадик.

Бирор соат юриб Камол акадан сўрадим:

— Бу тўёналарни адаштириб юбормайсизми?

— Йўқ. Тўёначилар ҳам анойи эмас. Улар бировларга пора беравериб қирриқ бўлиб кетишган. Буюмларининг кўринарли ерига, «Фалончидан арзимас эс-далик» деб ёзиб қўйишади. Еки откритка қистиришади. «Арзимас» эмиш. 700 сўмлик рангли телевизор арзи-масми? Минг сўмлик магнитофон-чи? Уларни қачон қайтараману, қандай қилиб қайтараман? Ҳали буёқда уч ўғил, икки қиз етилиб турибди.

Эртакчилар айтгандай, йўл юрсак ҳам мўл юрдик.

Уч район, етти-саккиз қишлоқ оралаб машинани анча енгиллатдик. Икки холодильник, уч радиола, саккиз сервис, тўрт чангютқич, беш гиламни омон-эсон эгаларига топширдик. Яккабоғда тушлик қилиб яна йўлга тушдик. Кўклам офтобида кўпчиб, буғи чиқиб ётган далалардан ўтиб, обод бир қишлоққа кириб бордик. Бекпўлат аканнинг уйи шундоқ марказда экан, адашмай топдик. Зангори ўймакор эшик. Оқ тулука томли иморат қўшниларникидан бир метрча баландда савлат тўкиб турибди.

Гулдор халат кийган, юзи товоқдек, пучуқ жувон эшик очди.

— Хўжайин йўқлар,— деди оғзини кафти билан тўсиб эсаркан,— гапларинг бўлса кечроқ келарсизлар.

— Бизга йўғи яхши,— деб илжайди Камол ака.— Омонатларини опкелдик. Узингиз олақоларсиз, янга.

Иигитлар битта диван бир қандилни тушириб дарвоза олдига қўйишди. Жувон Янгийўлнинг шалоғи чиққан диванини айланиб кўрди-ю, кўзлари ўйнаб сўради:

— Импортнийми?

— Ҳа,— деди Камол ака,— Венгрияники. Ҳам чиройли, ҳам пишиқ.

— — Финскийдан опкелмабсизлар-да,— норози бўлди жувон. Камол ака таъзим қилди.

— Унисига қарздормиз, янга.

Жувон пилдирлаб машинага яқинлашди.

— Оповси, анави гиламчадан битта ташлаб кетинг!

— Бу автолавка эмас, опа!— шофёрнинг жаҳли чиқди.— Ҳаммасининг эгаси бор.

— Шапкасини берамиз, ташлаб кетақолинг, укажон...

Шофёр индамай кузовнинг орқасини ёпди. Қарасак, жувон лўмбиллаб битта сервисни кўтариб кетяпти. Шофёр «Хўв, опа, қовун эмас бу, жойига қўйинг!» деганнча қолаверди. Камол ака қўл силтади:

— Ҳайданг, Аҳмаджон! Осон қутулдингиз. Ҳаллям таппаб оламан, деб ҳарҳаша қилмади.

Яна бир-икки соат сабил қолган тўёналарни тарқатдигу, район марказига қараб фишлладик. У ерда Камол аканинг Ражаб Дармонов деган эски тавиши бор экан, тўйга рангли телевизор олиб борибди.

— Ишқилиб, Дармонов уйда бўлмасин-да, — чўчиди Камол ака. — Бўлса томошанинг каттасини кўрасиз. Ражаб ака тўлки одам. Қандай қилиб тузорига илғиниб қолганингизни билмайсиз. Содиқов ўглини уйлаётган эмиз, деб мен чақирмаган одамларни тўйга бошлаб борган ҳам шу киши.

Аксига олиб, Ражаб ака уйда экан. Новча, қориндор, олакўз, тепакал киши ғоздай лапанглаб чиқди-ю, Камол акага қучоқ очди.

— Э, келсинлар, Камолжон ака, келсинлар! Қадамларига ҳасанот! Тушимми, ўнгимми? Биз ғарибларни ҳам йўқлайдиган кунингиз бор экану!

У Камол акани қайта-қайта ўпди, белидан олиб гир-гир айлантирди. Кейин менга ёпишди. Икки чаккамни панжалари билан сиқиб туриб чўлчиллатиб ўпаверди. Диморинга саримсоқ пиез билан ароқ ҳиди урилди. Бошим айлашиб, кўнглим беҳузур бўлди.

Уй эгаси бизни қўлтиқлаб ичкари судради. Ҳовли ўртасидаги нақшнингор шийпонга чиқдик. Атрофга алангладим. Уй қолжоз клубига ўхшар, ҳовли ҳам ўлганда мактаб тажриба участкасича келарди.

Ражаб ака «Фазлиде-н!» деб қичқирди. Ичкари уйдан ўн ёшлардаги бола чиқди.

— Дастурхон опке, ўглим! Кейин амакингни чақириб кир. Битта қўчқорни думалатиб ташласин.

Камол ака гапни бегараз дўстликдан, меҳро-оқибат, мурувват деган нарсалар мол-дунё билан ўлчанмаслигидан олиб келиб, тўёнага тақади.

— Сизни ўзимизнинг одам, хафа бўлмас, деб совғангизни олиб келдим, Ражаб ака...

— Ҳазилкашсиз-да, Камол ака,— кулди мезбон,— сиз билан бизнинг орамизда олди-бердиси борми? Мен сизни туққан акамдан ҳам ортиқ кўраман. Шундоқ экан, сиздай қадрдон акахонимга битта телевизор совға қилсам нима бўпти? Худога шукур, кучим стади.

— Мен эса сиздай жонажон акахонимга телевизор совға қиллолмайман. Кучим етмайди. Саккиз болам бор. Тушупсангиз-чи?

— Тушунмайман! Тушунишни нстамайман ҳам! Совғадан бошқа гап очманг. Хафа бўламан.

Аҳаджон билан Фуломжон телевизорни кўтариб киришди. Ражаб ака уларга қараб бақирди:

— Кўзимга кўрсатманг! Қайтнинг изингизга!

Ингитлар мезбоннинг важоҳатидан кўрққандек, тўхтаб қолишди.

— Келтиринглар!— буюрди Камол ака қоғоқ солиб. Ингитлар телевизорни секин олиб келиб ўртага қўйишди. Ражаб ака қоғоз қутини бир тепди.

— Бизнинг қадримиз шу бўлдимиз?— деди бўзариб.— Одамлар эшитса нима дейди? Кимсан— Фалончиевнинг совғасини Камол қайтариб олиб келибди, деган гап яхшими? Бутун районга шарманда бўламан-ку? Ингирма йилдан бери раҳбармиз, деб бош кўтариб юрибман. Жуда уят иш қилдингиз-да лекин. Уф...

— Битта сизники эмас, ҳаммагиники тарқатиб юрибмиз. Мана, рўйхатни кўринг.

Ражаб ака эрталабки рўйхатни ўқиди-ю, ловуллаб кетди:

— Пасткашлар!— деб кимнидир сўқди,— уялмайнетмай ингирма бир сўмга самовар олиб боришибдимиз? Бола дастурхон, чойнак-пиёла келтирди.

→ Болта ҳам опке!— деди Ражаб ака. Бола зингиллаб бориб ойболта кўтариб келди. Ражаб ака қоғоз қутини фирчиллатиб кесди. Телевизорни ялағочлаб қўйди.

— Қамол ака, гап шу,— деди гезариб.— Агар телеви-
зорни қайтариб олиб кетмасангиз кўз олдингизда чопиб
қийма-қийма қилиб ташлайман.

Уй эгаси сал иккиланиб болта кўтарди. Қамол ака
нидамай кулимсираб ўтираверди. Мен чидамадим. Жон
ҳолатда унинг қўлига ёпишдим.

— Ражаб ака, шошманг,— деди Қамол ака.— Син-
диришга улгурасиз. Сизга битта саволим бор.

Мезбон болтани тиззасига қўйиб, Қамол акага қа-
ради.

— Бу ўз пулингизга келганми ё...

— Ие, гапингиз қизиқ бўлди-ку! Бу она сутидай
ҳалол. Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз?

— Ҳалол пулга олган бўлсангиз, синдирманг. Агар
синдирсангиз, фалончига совға қиламан деб бировлар-
дан ундирган бўласиз. Ана энди уринг, болта қўлин-
гизда.

Ражаб ака калла чайқади-ю, болтани отиб юборди.

— Оббо сиз-эй!— деди ўғрилиқ устида қўлга тушган
одамдай кулиб.— Аммо бопладингиз. Нозик ердан ол-
дингиз-да. Балосиз. Мухбирларга гап топиб бериш қи-
йин ўзи.

Бирор соат меҳмон бўлиб, бу ердан ҳам жўнадик.
Янгибод посёлкасида турадиган Хўжамов деган кич-
кина амалдорнинг уйини излаб кетяпмиз. У Қамол ака
йўғида битта гилам ташлаб кетибди.

Хўжамов бир ёққа чиққан экан, кутиб турдик. Ярим
соатларда тишини кавлаб Хўжамов келди. У Қамол
акани биринчи марта кўриши экан, «Хўш, хизмат!» деб
чимирилди. Қамол ака бу сафар гапнинг пўсткалласи-
ни айтиб қўя қолди.

— Мен Содиқовман. Гиламингизни олиб келдим.
Аввало сизни танимайман, қолаверса тўйга ҳам айтма-
ганман. Одамни овора қилишнинг нима кераги бор?
Марҳамат, ана, гиламингиз.

Хўжамов жинанглаб қолди:

— Энди бизни назарингизга илиб айтмаган бўлсангиз ҳам ўзимиз ният қилиб бордик-да, ака! Шунгайм ота гўри қозихонами?

У гиламни шартта қучоқлаб машинлага олиб юборди. Фуломжон қайта олиб тушди. Бироқ Хўжамов, ўламан саттор, олмайман деб туриб олди. Ахири Камол ака менга кўз қисиб ҳитлага ўтди:

— Илтимос, Хўжамов, вақтимни олманг. Шошиб турибман. Саҳар ишга боришим керак. Хўжайиндан гап эшитаман.

— Сизнинг хўжайинингиз йўғу, ака?

— Энди бор. Мухбирликни топширдим. Уқитувчилик қиялман.

Хўжамов Фуломжоннинг қўлидан гиламни тортиб олиб, бағрига босди.

— Ие, чатоқ бўлти-ю... Янги мухбир билан таништириб қўясиз-да. Тузук болами ўзи?

— Зўр!— деди Камол ака.— Бировнинг бурғига чертган эмас. Нукул мақтов ёзади. Сизбоп.

Хўжамов дарров гиламнинг қатини ёзиб кўрди, «ўзимники экан», деб мингиллади. Чамаси у бизнинг кетганимизни ҳам сезмай қолди.

Қоронги тушганда ҳориб-толиб уйга қайтдик. Қарасак, ҳовлини меҳмон босибди. Улар тўйга келолмай қолган мухлисларнинг оқаваси экан. Меҳмонлар совғасаломларини кираверишга девор тагига тахлаб қўйиб мамшат қилиб ўтиришибди. Етти хуфтонгача алёр айтилди. «Республикада машҳур мухбир Камол Содиковнинг синамас қалами учун!», «Шу хонадонни яшнатиб гуллатиб юрган қаҳрамон янгамизнинг саломатлигини учун!» Каминангизнинг шаънига ҳам бир қултумдан оқ мусаллас ичилди.

Эрталаб кўзимизни ишқалаб турдик. Машинасини даранглатиб Аҳаджон келди. Кечаги совғаларга бугунгиларини ҳам қўшдиғу сабил қолтур тўёнларини тарқатгани яна зингиллаб кетдик.

МАЖНУНТОЛНИНГ НОВДАСИ

(Ёлгончининг кундалик дафтаридан)

Бобом раҳматлик, ёзда сояси яхши бўлади, деб эшигимизнинг олдига бир туп мажнунтол эккан эди. Шу мажнунтол мени ёлгончиликка ўргатди. У пайтлар мактабга бормас эдим. Баҳорда эди шекилли, бир кун айвонда қамишдан най ясаб ўтирсам, Шермат укам ёнимдан лип этиб ўтди. Нима қилар экан, деб деразадан қараб турдим. Шермат уйга кирди. Тўғри бориб тоқчага осилди. Тоқчада икки коса нишолда турарди. Бобом ифторлик қиламиз, деб атайин шаҳардан олдирган эди. Шермат бир-икки уринди-ю, бўйи етмагач, бурчакдаги стулни судраб келиб тагига қўйди. Чўзилиб, нишолдага беш панжасини тикди. Энди икки марта ялаганда коса ағдарилиб тушиб синди. Шермат қўрққанидан стулнинг унутиб кўчага қочди.

Бир оздан кейин бобом кирди.

— Буни ким қилди?— деди косани кўрсатиб.

— Мен эмас... Шермат синдирди,— дедим. Бобом ишдамай толга қараб кетди. Иигичка новдасини синдириб олдию, шип эткизиб белимга бир туширди.

— Қилғилықни қилиб, ҳали ёлгон ҳам сўзлайсизми?

— Мен синдирмадим... Шерматнингиз... ўлай агар...— деб, хипчиндан ҳайиқиб, бир ёнимга ёнбошладим.

Яна бошимда новда зувиллади.

— Нега оғзинг оқариб турибди яламасанг?

Мен: «Қамишнинг пуфлайвери, оғзим кўпириб кетди», дейишга қўрқдим.

— Худо урсин, бобо, мен яламадим!..

Мажнунтолнинг новдаси бешинчи марта зувиллаганда юз тубан этиб олдим.

— Жон бобо, урманг... Мен... мен яладим нишолдани...— дедим йиғлаб,— косаням мен синдирдим. Нон урсин...

— Ана энди эсини кирди,— деди бобом,— буйнинг узилсаям ёлгон гапирма.

Бобомнинг насиҳатини мен ўзимча тушундим: «Ёлгон гапирсанг ҳам майли, бироқ калтак ема». Шундан кейин ишларим юришиб кетди. Бобомнинг кўзларига бақрайиб туриб ёлгон сўзлайман. Қилган ишимни қилмадим дейман, қилмаганимни қилдим, дейман. Шафтолини мен ейман, шапалоқни Шермат, қазноқдаги бозор ўриқнинг ҳузурини мен кўраман, чивқиқнинг «хузур»ини Шермат кўради. Нима бўлганда ҳам укам-ку, деб бир-икки марта унинг ёнини олиб рост гапирмоқчи бўлувдим, бобом толни қўйиб, олма ёғоч кесиб келди. Олма новдасининг «мазаси» бошқачароқ бўлар экан. Илгарилари, тол чивқиқ еб юрганимда ирғиб туриб кетардим. Олмадан кейин остонагача эмаклаб боришга тўғри келиб қолди.

Мактабга бордим. Уқитувчимиз эртақдаги кампирларга ўхшайдиган қарн бир хотин экан. Бечора дарсда нимагадир донм олма еб ўтиради. Мени, буйнинг кичик, деб биринчи қаторга ўтқазди. Қарасам — қулдай ишлатадиган, «Исमत, доскани ўчир!», «Исमत, бўр олиб кел!», «Исमत, эшикни ёп...» Бир куни доска ўчиргани латта олдим, бориб деворни ишқайвердим. Болалар кулди, ўқитувчи уришди.

— Опа, мен шабкўрман,— дедим ёлгондан ҳиқиллаб,— яқиндан яхши кўролмаيمان.

Уқитувчининг раҳми келиб, мени энг охири партага ўтказди. Маза бўлиб қолди. Ёнимдаги бола билан парта остида бекинмачоқ ўйнаймиз, қизларнинг сочинни бир-бирига боғлаб қўйиб куламмиз. Лекин охири партанинг ёмон ери ҳам бор экан. Уқитувчи ўтилган дарсни аввало шу ёқдан сўраркан. Уйлаб-уйлаб, бунинг ҳам йўлини топдим. Дарс тийёрламай келган кунларим: «Опа, мендан сўранг!»— деб шовқин соламан. Уқитувчи сўрамайди, писиб ўтирган болаларни турғазди, улар жавоб беролмаса, қулоқ чўзма қилади. Бил-

майдиган кунларим «Кеча... кеча» дейману кўзимни тупуклаб, бурнимни тортаман. Уқитувчимиз ҳайрон бўлади.

— Кеча нима бўлди. Исматжон, айта қол, болам...

— Кеча... тоғам ўлиб қолди...— дейман партани қучоқлаб.

Уқитувчи жим бўлади-ю, бошимни силайди. Кейин уйга жавоб бериб юборади.

Хуллас, ёлгонга эгар-жабдуқ уриб, юганлаб, саман отдай миниб олдим. Унинчини битиргунча етти марта холам, тўрт марта тоғам, икки марта аммам, уч марта амаким «ўлди». Мабодо дарсга беш-олти кун келолмай қолсам, Чимкентдами, Жамбулдами турадиган поччаларимдан бири «ўлган» бўлиб чиқади.

Мақтабимизда битта физика ўқитувчиси бўларди. Баҳога ўлгидай қурумсоқ эди. Ўз ўгли булбулдай сайраб турса ҳам сўкиб-сўкиб аранг «уч» қўйиб берарди. Ўғлининг аҳволи шу бўлгандан кейин бизникини биланверинг. Ўша зикна муаллим аллакимга «Агар Исмат институтга кирса, мен қишлоқдан кўчиб кетаман», дебди.

Аттестат олгандан кейин уни кўчада кўриб қолиб тегишдим:

— Институтга кетяпман, муаллим, лаш-лушларингизни йнгиштираверинг.

— Боравер-чи,— деди хасис физик кулимсираб.— Менинг аравам тайёр.

Институтга ҳужжат топширдим. Баҳоларимни кўрган одам ғўра егандай афтини бужмайтириши мумкин эди. Лекин ўша одам таржимаи ҳолимни бир ўқиб чиқса, дарҳол ҳўнграб мени бағрига босиши, чўнтагимга студентлик билети билан уч ойлик стипендияни солиб, юз-кўзимдан чўли-чўли ўпиши турган гап эди. Негаки, таржимаи ҳолим бўйича мен дунёда соямдан бўлак ҳамсоя йўқ, бечораҳол бир етимман. Мен қип-қизил ялангоёқман. Мен ҳар кимнинг эшигида бир хизмат

қилиб кун кўриб келганман. Мен Максим Горькийга ўхшаб, ойнанинг ёруғида китоб ўқиб савод чиқарганман. Ана энди камбағалпарвар ҳукуматимизнинг даврида олий мактабда ўқиб одам бўлмоқчиман...

Ростми-ёлғонми, менинг таржимаи ҳолимни кўриб, ректорнинг кўзидан ёш чиқиб кетганмиш. Нимага деса-сангиз, у киши ҳам ёшлигида менга ўхшаб (яъни ўхшамай, демоқчиман) етим ўсган экан-да!

Алқисса, биринчи сентябрда чалинган қўнғироқ мени ҳам аудиторияга етаклаб кирди. Лип этиб кўз олдимга физика ўқитувчиси келди. Нима қилди экан бечора, кўчдимикан? Товба, дейман ўзимча элликка кирибди-ю, икки энлик ёлғонни эплай олмаса-я? Исма билан ҳазиллашувдим, деб қўя қолмайдими? Ахир, ҳаммавақт рост гапириш осонми? Одам тагчармдай тўзиб кетади-ку! Рост — сиркадай гап. Сирканинг ўзини ичиб бўлмайди. Унга озгина сув қўшилса, таомни хушхўр қилади. Шунинг учун ҳам сув — ёлғон, деб қўйибдилар.

— Физика ўқитувчимга «Сизни табриклайман, институтдан йиқилдим», деб телеграмма юбордим.

Институтда қандай ўқиганимни айтсам, барибир ишонмайсиз. Зачётлар бошланди дегандан «чўлоқ» бўлиб, ҳасса таяниб оламан. Имтиҳонлар пайтида гоҳ «тутқаноқ» касалим тутади, гоҳ «азонгача уй эгасининг оғзинга сув томизиб» чиқаман. Ҳеч иложини қилолмасам, шартта бобомни «ўлдириб» қишлоққа кетвораман.

Мен ёлғонларимни группаларга бўлиб, битта дафтарга ёзиб борадиган бўлдим. Уларни домланинг феъл-атворига қараб ишлатаман. Масалан, агар домланинг кўнгли қаттиқ, тили аччиқ бўлса, «ўлган-йитган» группани ишга соламан. Асов отдай пишқириб турган домлажоним бирдан юмшоқ тортади.

— Э... чакки бўлибди,— дейди лабини тишлаб,— қани, зачёткангизни бера қолинг.

Мабодо, ёшроқ ё мурувватлироқ домлага тушиб қолсам, дафтарчамнинг «Тасодифлар. Холис хизматлар» деган бетини очаман. Мен туфайли «омон-эсон туғруқ-хонага етиб олган» муштипар аёлнинг миннатдорчилиги ё уйдан адашиб «бўзлаб юрган болакайнинг кўзёшлари»ни ёниб-куйиб гапира бошлайман. Ёшроқ домлам бақрайиб қолади, кексароғи бош силкиб маъқуллайди. Ахийри, ўтмас арранинг тишидай кемтик «уч»ни оламану шилт этиб тузоқдан чиқиб кетаман.

Туриб-туриб, бир нарсага ҳайрон бўламан. Мен ёлгонни циркдаги жанглёрнинг тўпидай отиб ўйнайману, лекин биронта киши мени ёлгончи демайди. Аксинча, кимга нима десам, чиппа-чин ишонади. Ўйлаб-ўйлаб бунинг ҳам сирини топдим. Бир хил одамлар ростни ростга ўхшатолмайди, негадир ерга қараб, қизариб гапиради. Мен эса ёлгонни ростга ўхшатиб юбораман. Гапирганда ҳовлиқаман, бидирлайман, энтикаман, куюнаман, уҳ тортаман, лозим бўлса, кўз ёш ҳам тўкаман — ишқилиб ростга ўхшатаман. Шунинг учунми, домлаларимнинг кўзига шумшук кўринмайман, зиёфатларда аълочи студентларнинг биқинида ўтирмасам-да, пойгакка тушиб кетмайман, курсдош қизларнинг бир ажиб, ҳаёли табассумидан мен ҳам қуруқ қолмайман.

Бизнинг Туркистон тарафларда лола хазон бўлиб, атиргул очиладиган пайтда диплом чўнтакка тушди. Тушовланган отга ўхшаб шаҳарда зўрға юрган эдим, пир этиб қишлоққа учдим. Колхозимизда Ўразмат тажанг деган киши ранс эди. Ўзи хирсдай, қўпол, гапирса ўттиз икки тиши бирдай ёнар, юзингда кўзинг борми, демай чақиб оларди. Бироқ унинг қитиғи қаердалигини билардим. Уч кун деганда идорага бориб, қитиғ патиға тегдим.

— Султон суягини хўрламас, ака. Сиз мана шу қишлоқнинг султонисиз,— дедим кўзимни лўқ қилиб.—

Сиз султон бўлганда ҳам анов-манов султон эмассиз. Султонларнинг лочинисиз. Бир лочиннинг қанотида минг чумчуқ кун кўрар экан. Минг биринчи бўлиб келдик. Қанотингизга олсангиз, насибамизни териб еб юрсак, Уразматжон ака...

У ёлғонимга қалпоқдай учди. Олдин эснаб ўтирувди, «лочин»ни эшитиб, жағни қаришди-ю қоғоз-қалам ахтариб қолди. Юқори участканинг бошлиғига «Экономистнинг ўрнига ол», деб хат қилиб берди. Етти букилиб раҳмат айтдим.

«Бир кунни бошинигини ейман-ку, сеннинг», деб қўйдим эшикка чиққанда.

Шундай қилиб, бош участкада экономист бўлиб ишлай бошладим. Бўлим бошлиғи икковимиз дастлаб ёр билан сувдай қўшилмай юрдик. Қараб турсам, тагимдан хандақ кавламоқчи. «Бунинг қўлидан кетмонини олиш керак», деб ўн саккиз йил ўзимга холис хизмат қилган тилимни ишга солдим. Бир кунни бошлиқ билан чойга чиқдик.

— Сиз менга жигаримдан ортиқсиз, Мансур ака,— дедим шивирлаб,— кеча районга борувдим. Янги гап эшитдим. Раис кетармиш. Ўрнига сизни тайинлашмоқчи экан. Бир қувондим, бир қувондим! Хайрият, ҳақиқат бор экан, ака...

Бошлиқ бармоғини лабига босиб, «Урага», деди, мен «сичқон» дедим. У «тушди» деди, мен «гулдир» дедим. Сўнг икковлашиб «гуп» деб кулишдик.

Эртасига зириллаб идорага тушдим. Рансини холи топиб, энткииб кирдим. Қора қозондай қоп-қора башарасига энгашиб:

— Мен сизни жигаримдан яхши кўриб қолдим,— дедим тап тортмай,— бироқ бизни етим қилиб кетасиз экан. Кеча районга борсам, дув-дув гап. Катта хўжайини кетармиш. Ўрнига Уразмат ака бўлармиш, деб одамлар чанақ чалиб юришибди. Бу хабарни эшитдим, олдингизга қараб югуравердим.

— Агар айтганинг келса, тўрт йилда менинг ўрнимда ўтирасан!— деб тажанг раис креслони бир урди.

— Айтганингиз келсин!— деб сидирилиб чиқиб кетдим.

Шу-шу, бўлим бошлиғи мўлтираб идора томонга қарайди, раис эса умидвор бўлиб районга кўз тикади. «Қарайверсин,— дейман ичимда,— менга деса қараб кўзлари тешилмайдим! Биз вазифамизни бажардик».

Ёлгоннинг қудрати мени хавфли хандақлардан халос қилди, атрофимдагиларнинг наздида бир қарич кўтариб қўйди. Бўлим бошлиғи сув еган тол чивикдай юмшаб қолди, раис мени кўрса, қўл бериб сўрашадиган бўлди. Исмат читтак эдим, Исматилло бўлдим. Баҳорга чиқиб, Исматиллобекка айландим.

Менинг Исматиллобек бўлишимни кутиб ўтиргандек, бир куни бобом, катта момом, онам, укам маслаҳатга йиғилишди.

— Мушук мов бўлди, сенинг дамнинг чиқмайди,— деди бобом,— кўзим тиригида уйлаб қўяй. Дарддан бошқанинг жуфти яхши.

— Қимнинг эшигини супурай, болам, кўнглингли айт,— деди момом.

— Уйланмасангиз жавобини беринг!— чийиллади Шермат укам,— ўзим эртагаёқ обкеламан биттасини.

Онам олдимга бир даста расм ташлади.

Мундоқ уйлаб қарасам, йигирма бешга кирибману, ишқи-муҳаббат деган паризод билан бир дамгина улфат бўлмабман, қошнингги тагида кўзнинг борми, деб битта қизнинг юзига тикилиб қарамабман.

Онам берган суратларини картадай чийлаб ўтирдим. Қизлар, қизлар... Оқ юз, чувак, бодомқовоқ, шаҳло кўз... Ун тўққиз яшар, ўн саккиз яшар... Ун саккиздаги қизнинг хунуги бўлмайди, деб эшитгандим. Қиз-да! Қизнинг бари яхши.

— Нима дейсан?— момом хаёлимни бўлди. Яна суратларга тикилдим. Оловдай ёниб турган битта қиз

юрагимни жнз эткизди. Индамай олиб чўнтакка урдим. Уйдагилар енгил нафас олди.

Чўнтакка тушган қизнинг исми Моҳира экан. Узи ёнимиздаги кончилар шахрида тикувчи бўлиб ишлармиш. Уч кундан кейин беш метр лавсанни кўтариб олди бордим.

— Мана шундан костюм-шим тикиб берсангиз, сингилм,— дедим, унинг қон-қора, узун киприкларига термилиб.— Фақат тезроқ.

— Намунча шошасиз?— чимирилди қиз,— навбати билан-да.

Мен сохта камтарлик билан илжайдим:

— Шошилмасдиму... бир ойдан кейин Африкага ишга кетяпман. Шунинг учун сўнги модада бўлса...

Шундай деб, сипо юриш билан чиқиб кетдим. Ортимда қизлар шивир-шивир қилиб қолди.

Эртасига ательега яна келдим. Бу сафар Моҳиранинг ўзи қаршимга югуриб чиқди.

— Моҳирахон,— дедим ёлғондан ҳансираб,— ишонсангиз, кечаси билан ухламай чиқдим. Тушимда бир сизни кўраман, бир Африканинг ёввойи филларини. Ҳазрати Султоннинг гумбазидай келадиган катта филнинг устида олтин тахт эмиш. Тахтда, ипак чодир ичида сиз ўтирганмишсиз. Мен қўлимда қўнғироқ чалиб, филни етаклаб кетаётган эмишман.

Қиз уялиб ерга қаради.

Учинчи келишимда қиз рози бўлди. Тўртинчи сафаримда тўй куни белгиланди. «Қуёвимиз Африканинг поездига кечикмасин», деб қайната-қайнонам тўйни наридан-бери ўтказиб берди.

Чимилдиқ йиғилди, кейин келиннинг чилласи ҳам чиқди. Аммо «Африканинг поездидан дарак йўқ эди. Моҳира бир куни елкамга қўл ташлаб, эркаланиб сўради:

— Африкага қачон кетамиз, Исматиллака?

— Қанақа Африка?— дедим энсам қотиб,— Э, уми?

Ие, ҳали эшитмадингми? Уёқда давлат тўнтариши бўлибди. Ҳаммаёқ алғов-далғов эмиш-ку?

Моҳира мунғайиб қолди:

— Ёлғончи...

Бу — менинг биринчи таъна эшитувим эди. Шунча йил одамларнинг кўзига бақрайиб туриб ёлғонладим. Лекин ҳеч ким ёлғончи демаганди. Хотиним айтди. Эҳтимол, у шунчаки ўйнаб айтгандир. Бироқ ўйнаса ҳам ўйидагини деди. «Ёлғончи...» Шу бир калима сўз игна бўлди-ю, тавонимдан кириб, миямдан чиқди. Кун бўйи иситмалаб юрдим.

Кечқурун ётиб ўй ўйладим. Ёшим ўттизга яқинлашди. Умрининг ярмини яшаб қўйдик. Суйган ёрим қўйнимда, қўнғироғи бўйнимда. Бир йил бўлмай ўрмалаб старший экономистнинг ўрнига чиқиб олдим. Қозон мой, чўмич ҳам мой. Иззат-ҳурмат жойида. Энди менга не керак? Неча йилдирки, виждонни бир латтага тугиб қўл етмас ерга илиб қўйганман. Энди уни олай, очиб ичидагисини кўксимга солай. Рост гапирай.

Эртадан бошлаб ростгўй бўлишга қасам ичдим. Эшикдан чиқаверишда хотиним тайинлади:

— Бугун дадамлар келар экан, вақтлроқ қайтасизда, Исматиллака?

— Иложи йўқ,— дедим,— бугун бригадиримизнинг туғилган куни. Ош қилмоқчимиз.

Бошқа пайтда хотинни алдаб, бир қоп семиртирдим. «Албатта, келаман, жонидан!» дердим у келолмасам, оқшом минг бир баҳона тонардим: далада трактор ағдарилибди, фалончини чаён чақиб олибди, шийпон ёниб кетибди...

Хотин ўқсиб, устунга суяниб қолди.

Идорага келдим. Ҳовлида Мавлон ака деган эски тракторчи турган экан, хонамга етаклаб кирдим.

— Менга қаранг, Мавлон ака,— дедим.— Нега сиз пулингизни олмайсиз? Ё бойиб кетдингизми?

— Қанақа пул?— деб тракторчи ажабланди.

Дафтар варақлаб ҳисоблаб бердим.

— Мана, мана! Уч йилдан бери йиғилиб-йиғилиб, 381 сўм 28 тийин бўлибди. Бу — ёғдан, запчаствлардан тежаганингиз. Олиш керак. Бола-чақангизнинг насибаси.

Мавлон ака шартта туриб, мени қучоқлаб олар десам, аксинча хафа бўлди.

— Масхара қилма, иним. Отанг тенги бўлмасам, ҳам аканг қаториман. Қолхознинг бош экономисти ўн марта ҳисоблаб, бир тийин олмайсан, деган. Йўқ ердаги пулни бериб, бошимни балога қўймоқчимсан?

— Кечирасиз... мен рост... айтман, — дедим негадир қизариб. Мавлон ака дик этиб турди. Остонадан пўписа қилди.

— Уят бўлади, ҳали ёшсан!

Товба, одамларга ёлгон гапирсанг, рост дейди рост сўзласанг ишонмайди. Мен бу кишимга ўз ҳақини ундириб бермоқчиману, у бўлса мени тошбўрон қилмоқчи.

Пешинда бригадиримиз ош қилди. Яхшигина торт-торт бўлди. Бўлим бошлиғимизнинг сўлаги оқиб, гўлдираб қолди. Илгарилари ичиб чойнак-пиёла синдириб ҳам «Мунча ширин маст бўласиз, Мансуржон ака!» деб мақтардим. Ҳозир афтига тўғри гапни ёпиштирдим.

— Ичинни эплаёлмасангиз, нима қилардингиз расво бўлиб?

Мансур аканинг кайфи учиб кетди. Қалласини чайқаб, оғзидан кўпик сочди:

— Қач-чондан... бер-ри ич-ичолмайдиган б-бўлиб қолганмиз... А?! — У столни бир муштлади.

— Бугун эрталабдан бери, — дедим тап тортмай.

Бўлим бошлиғи қутурган туядай устимга бостириб ксла бошлади:

— Ҳўв-в... П-патлар-рингни юл-ламан, чум-чуқ!..

Утириш ҳаром бўлди. Тарқалишдик.

Кечга яқин раис чақиртирди. Районда экономист-

ларнинг йиғилиши бор экан. Мен колхоз ҳақида икки оғиз гапиришим керак экан. Бирга жўнайдиган бўлдик.

Раис ичкаридан масхарабозларнинг кийимига ўхшайдиган костюм кийиб чиқди.

— Қалай?— деди илжайиб менга.

Бурунги вақтда пўстак ёпиниб юрса ҳам мақтаб, нархини ошираверардим. Энди тўғрисиини айтдим.

— Сизга ярашмабди.

Уразмат ака тумтайиб машинага чиқиб ўтирди.

Районга етдик. Мажлис бошланди. Менга навбат келганда минбарга чиқдим у колхозимизни оқ калтак, қора калтак қила кетдим. Экономика соҳасидаги жамки нуқсонларини очиб ташладим. Одамлар чапак чалди, президиумда ўтирганлардан бир-иккитаси бош силкиб қўйди. Секин залга қарасам, раисимизнинг қовоғи осилиб, тумшуғи тиззасига тушиб кетибди.

Чапакларга кўмилиб минбардан тушдим. Ташқарига чиқсам, машина ҳам, раис ҳам йўқ. Мени ташлаб кетиб қолишибди. Йўловчи машинада аранг уйга етиб олдим.

Тонг билан раис чақиртирди. Жон ҳовучлаб идорага бордим. У кабинетда қафасдаги йўлбарсдек бетоқат юриб турган экан. «Ҳе» йўқ, «бе» йўқ, гапини сўкишдан бошлади:

— Қип-қизил аҳмоқ экансан-ку! Нима, қорнингиз тўйдими? Сассиқ кекирдак бўлдингизми? Ё тавба! Ҳамма туядай айби бўлса, қўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани филдай қилиб кўрсатади! Овора бўласан, мени йиқитолмайсан! Менинг томирим сувга етган! Чиқ, кўзимга кўринма! Итнинг бошини тилла товоққа солсанг юмалаб тушибди...

Эртасига вазифамдан пасайтиришди. Оддий иқтисодчи бўлиб қолдим. Бўлим бошлиғи собиқ кетмонини олиб, яна тағиндан чоҳ қазишга тушди.

Қани, нима бўларкин, деб тағин икки кун рост гапи-

пириб кўрдим. Қарасам, бўлмайди. Сиқимлаб жам-
фарган обрўйимни қоплаб совурадиганман. Унинг усти-
га областдан ревизор келиб юрагимни ёрай, деди.

Уша кун раис йўқ экан, ревизорга югурдаклик қи-
лиш менга топширилди. Тоққа чиқдик. Ревизор колхоз
қўйларини уёққа ҳайдади, буёққа ҳайдади, санаб-санаб
ўн иккита кам чиқарди. Кейин «хўш» дегандай менга
қаради. Мен гапнинг ўғил боласини айтиб қўя қол-
дим:

— Энди, ревизор ака, меҳмон-пеҳмон келиб туради.
Шуларнинг оёғига қурбон бўлган-да. Қолхозчилик...

Ревизор икки қўлида тўрт бармоқ ажратиб «панжа-
ра» ясади. «Панжара»нинг тешигидан тиржайиб менга
қаради. Бўғзимга суяк тиқилгандай, нафасим чиқмай
қолди. Чуки раис ҳалиги «панжара»га тушса, ёлғиз
ўзим зерикаман, дамка ўйнаб ўтираман, деб мениям
чақириб кетиши мумкин-да! Негаки, ўша ўн икки қўй-
нинг бир илги бизнинг томоғимиздан ҳам ўтган. «Қай-
дасан, кўксимдаги гавҳарим?» деб дарҳол ёлғонлашга
ўтдим:

— Ҳазиллашдим, ревизор ака! Сизин бир синаб кўр-
моқчи эдим. Ҳалол экансиз. Минг раҳмат! Ҳалиги ўн
икки қўйнинг олтитасини! бўри еб кетибди, тўрттаси
жарга қулаб ўлибди, иккитасини тўнғиз оти юрган
овчилар билмай отиб қўйибди. Уларни ундириб олдик.
Ишонмасангиз, ана, зоотехникдан сўранг.

— Худо урсин рост!— деди зоотехник дағ-дағ титраб.

— Бу бошқа гап,— деди ревизор папкасини ёпиб,—
қўй бўлгандан кейин бўри ейди, жарга қулайди.

Хуллас, ревизор шарафига яна битта қўйни «жарга
қулатдик». Акт туздик. Тиш кавлаб, кекириб қишлоққа
қайтдик.

Эртаси кун оқшом ҳовлида ётувдим, пилдираб
зоотехник кириб келди. Икки шишаси бор, қўлтиғида
тўрт килоча гўшт.

— Мени бир ажалдан олиб қолдинг, Исматилла,—

деди йиғламсираб.— Сен бўлмаганда онамни учқўрғондан кўрувдим.

Алламаҳалгача улфатчилик қилиб ўтирдик. Зоотехник кетгач, ўтириб танамга ўйладим: «Хўш, ҳорманг энди, мулла Исматиллабек? Рост гапириш қалай бўларкан? Мажнунтолнинг новдаларини унутдингизми? Ёлғон гапириб ош еган яхшими, рост гапириб тош еганми?» Сийнамдан «Ош!» деган нидо келди.

Азонлаб бориб Мансур акадан узр сўрадим: «Мен ўшанда аҳмоқлик қилган эканман. Итдай ичиб, нима деганмни билмабман. Гуноҳ қилиш — кичикдан, кечириниш — каттадан, сиз улуг одамсиз», деб этагига ёпишдим.

— Бўпти, бўпти, тентак, костюмни йиртасан,— деди у юмшаб.

Гузарда ҳалиги кекса тракторчини кўриб қолиб униям тинчитдим:

— Мен янглишибман, Мавлон ака. Бизда бир тийин оласингиз йўқ экан.

Шўрлик тракторчи суюниб елкамга қоқди:

— Шунақа бўлсин. Ёлғон гапирма, иним.

Раис билан ҳам ярашиб олдик. Ревизор воқеасини эшитгандан кейин у мен билан яна қўл бериб кўришадиган бўлди.

Шундан қилиб, аслимга қайтдим. Сурнай овозини эшитса, товонни қичийдиган дорбоздай ёлғон гапирмасам туролмайман. Ёлғон гапирсам, еганям ичимга тушади, тиниқиб ухлайман, вақтим чоғ бўлиб юраман.

Бобом айтмоқчи тўн ҳам, фойтон ҳам меники бўлиб қолди. Қирқ кун деганда қайтиб ўз ўрнимга ўтирдим. Олти ойда колхозга бош экономист қилиб кўтаришди. Бир йилдан кейин Ўразмат акага чорва бўйича ўринбосар этиб тайинландим.

Бебаҳо ёлғонларим турганда шунақа «тайинланиб» кетаверардим... лекин бўлмади. Бир кун тонг саҳарда ёпиқ қора машина келди-ю, раис икковимизни ўтқазиб

олди-кетди. Ҳалиги ревизорнинг панжара-бармоғи эсингизда бўлса керак. Бу хатни мен ўша панжара ичидан ёзаяпман.

Нариги хонада Уразмат ака ўтирибди. Зериксак, бирга-бирга шашка ўйнаймиз. Баъзан атайлаб ютқазаману, уни мақтайман:

— Мен сизни отам деганман...

Уразмат ака бармоғини ўқталиб кулади:

— Ҳа, ёлғончи...

МАРҲУМНИНГ ҲУРМАТИ

Хушкелдиевни билган у дейди, билмаган бу. Лекин бечора ёмон одам эмас. Қўлидан келса, бировдан яхшилигини аямайди. Фақат битта камчилиги бор. Чорвадорларнинг тили билан айтганда, гоҳо қаталоғи тутиб қолади. Бунақа пайтда у ҳовлиқиб, подадан олдин чанг чиқариб қўяди... Бу ҳангома ҳам Хушкелдиевнинг қаталоғи тутган кунларга тўғри келди.

Бизнинг куйди-пишди Хушкелдиевимиз кабинетида шодон минғирлаб ўтирибди. Коридорда гангир-гунгир қилиб, ишчилар, хизматчилар ўтиб турибди. Уларнинг қувноқ товушларини эшитганда Хушкелдиев тўрт энли семиради, мушфиқ отадай меҳри товланиб, хизматчиларнинг ҳар биттасини (хотинлардан ташқари) шартта-шартта қучоқлаб ўпгиси келади.

Телефон жиринглади. Хушкелдиев трубкани юлқиб олиб, қулоғига яқинлаштирди.

— Хў, лаббай!

Трубкада аёл кишининг шанғиллагани эшитилди:

— Бу автобазами? Менга директор керак.

— Ўзимиз-да!— деди Хушкелдиев назокат билан.

— Сизларда Баратов деган шофёр ишлайдими?

— Баратов? Ишласа керак... Ишлайди. Хўш, тинчликми?

— Уша шофёрингиз авария қилиб, бизда ётибди. Иккинчи касалхонада.

Хушкелдиев шошиб қолди.

— Ие, ие, қизиқ бўлибди-ку, сестра! Энди нима қиламиз?

— Билмадим,— деди аёл истехзо билан,— келиб курсаларинг керак-да...

— Албатта кўрамиз! Бутун автобаза билан бориб кўрамиз! Раҳмат, сестра, раҳмат!

Хушкелдиев трубкани, ароқ тўла пиёладай, авайлабгина жойига қўйди. Лабларини тишлаб, шифтга тикилди. Бармоқлари билан стол ойнасини черта бошлади: «Баратов... Баратов...»

Ниҳоят, ҳушини йиғиб олди. Устма-уст қўнғироқ тугмачасини босди. Қия очилган эшикдан секретарь хотиннинг сочи кўринди. Гуп этиб «Красная Москва»нинг ҳиди келди.

— Бош инженер билан месткомни чақиринг,— деди директор,— тез!

Местком раиси Шодмоновни етаклаб бош инженер Хуррамов кирди. Иккаласи дераза ёнига бориб, одобли болалардай қўл қовуштириб ўтиришди. Хушкелдиев ўрнидан турди.

— Шундоқ, шундоқ гап, ўртоқлар!— деди тантанали оҳангда,— сизларни чақиршдан мақсад, ўлим тўшагида ётган ўртоғимизни, хўш, коллектив равишда кўриб келсак...

— Бу йил участка соламан деб, юрувди бечора,— деди Шодмонов,— олти боласи бор эди, жабр бўлибди-да.

Хуррамов директорга юзланди:

— Сўрамадингизми, нима бўлибди, аҳволи қанақа экан?

— Борганда кўрамиз!— чўрт кесди Хушкелдиев,— кетдик!

Ун беш минутдан кейин улар касалхона олдида тик-

ка бўлишди. Эшикда жикаккина бир кампир турган экан, ичкари қўймади.

— Палатага мумкин эмас, ўзи тушсин.

— Юролмайди,— деди Хуррамов,— оғир касал.

— Унда врачнинг рухсати керак!— кампир эшикка қулочини кериб туриб олди. Шодмонов қарасаки, бўлмайдиган. У энгашиб кампирнинг қулоғига бир нима деб шивирлади, кўзи билан Хушкелдиевни кўрсатди. Кампир ювош тортгандай бўлди, бироқ:

— Биринчи ўзларинг бузасанлар қондани,— деб тўнғиллади,— майли, қўяман, лекин биттаг кирасан.

Баратов ётган палата бешинчи қаватда экан. Хушкелдиев, «Менинг юрагим чатоқроқ, етолмасман», деди. Шодмонов қоровул кампирдан кичкина кир халат олдида, тепага чиқиб кетди.

Хуррамов эшик олдида узала тушиб ётган йўғон теракка бориб ўтирди. Хушкелдиев асабийлашиб уёқдан буёққа юра бошлади. Уни Баратовнинг касали ўртар, худо кўрсатмасин, фалокат босиб ўлиб қолса, олти боласини ким боқади, деб ташвини тортарди.

Хуррамов папирос тутатди. У учинчи қаватдаги деразанинг рахида «ку-ку»лаб бир-бирига тегажаклик қилаётган мусичаларга қараб илжайди. Хушкелдиев қадамни тезлатди. Уни Баратовнинг хаёли тинчитмасди: «Ойлиги қанча экан? Агар 120—130 бўлса, болаларига яхши пенсия тегса керак...»

У Хуррамовнинг олдида тўхтади:

— Олти болага неча процент тўланади пенсия, билмайсизми?

— Йўғ-а,— деди бош инженер. Хушкелдиевнинг кўнглидаги нарсани фаҳмлаб кулди,— Шодмонов билди.

Хушкелдиев яна юриб кетди... Шитоб билан тагин Хуррамовга рўпара бўлди.

— Папиросдан олинг. Нима бўлса, бўлар... Барибир коллективга доғ туширмаймиз.

— У чекмаеди. «Беломор»ни уқувсизлик билан бир-икки тортди. Оғзидан суюққина тутун чиқди. Бир қарашда Хушкелдиевнинг ичида ўт ёнаётгандай эди: тутуни бору алангаси йўқ...

Хушкелдиев папиросни яна бир тортди, кейин чўғига қараб турди-да, отиб юборди:

— Қандай чекасиз? Заҳар-ку!

Тепадан ҳашсираб Шодмонов тушди. Хушкелдиев тўрт ҳатлаб унинг олдига борди.

— Хўш, тирикми?

— Тирик,— Шодмонов қовоғини солди,— аммо ўзини билмайди. Тепасида хотини йиғлаб ўтирибди.

— Дўхтирлар билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим. Кўп қон кетганмиш.

— Энди нима бўлади?— Хушкелдиевнинг ранги оқариб кетди. Шодмонов елкасини қисди:

— Қим билади. Медицина...

Хушкелдиевнинг олижаноб ҳислар тўла юраги сапчиб тушди. Миясида яшиндай ялт этиб фикр чақнади: «Тамом! Тайёргарлик кўриш керак!»

Зирллаб идорага қайтишди. Хушкелдиев гурс-гурс босиб кабинетига кириб кетди. Қоғоз-қалам олди-ю, тез-тез алланималарни ёзди. Кейин Хуррамов билан Шодмоновни чақиртирди.

— Кўриб келдинглар. Баратовнинг аҳволи чатоқ,— деди азадорга ўхшаб,— худо кўрсатмасин, пақ этиб ўлиб берса, шошиб қолишимиз мумкин. Мана, мен баъзи нарсаларни белгилаб чиқдим.— У қоғозга қараб олди,— биринчидан, зудлик билан некролог тайёрлаб қўйишимиз керак...

Хуррамовнинг юраги шув этди: некролог бировга эмас, ўзига тайёрланаётгандай эди.

— Уртоқ Хушкелдиев,— деди секин,— тирик одамни... тобутга солиб қўйсақ, қандоқ бўларкин?

— Э, сиз қизиқ экансиз-ку!— директор ўрнидан туриб кетди,— ким тобутга солмоқчи? Йложни бўлса, ўл-

масин, машинасни ҳайдаб қаторимизда юрсин! Сиздан келадиган гап шуми?

Директор уф тортиб, ўрнига ўтирди:

— Қачон бировга қайишишни ўрганамиз, ҳайронман... Гап шу! Некрологни сиз ёзасиз.

— Мен сира ёзмаган эдим... Билмайман.

Хушкелдиев жеркиб берди:

— Билиш керак!.. Нимаси қийин? «Фалон куни донгдор ҳамкасабамиз, қадрдон ўртоғимиз Фалончиев оламдан ўтди... Марҳумнинг оиласига чуқур таъзия изҳор қиламиз» ва ҳоказо. Кунини айтманг, кейин аниқ бўлганда қўйиб қўямиз. Уқдингизми?

Хуррамов бош ирғади.

— Бўпти, сизга рухсат.

Бош инженер чиқиб кетди. Директор Шодмоновни имлаб ёнига чақирди:

— Сиз Баратовникига борасиз. Каттароқ бир суратпурати бўлса топинг. Дарвозахонага ёпиштириб қўямиз. Ҳали, ёлғиз онаси бор, дегандай бўлдингизми?

— Ҳа.

— Ўнда бир йўла кампирдан кўнгил сўраб қўйинг. Қайтишда гулхонага кириб гулчамбар гаплаша келинг. Тушунарлими?

Шодмонов: «Шошмайлик, ўлик бўлса, гулчамбар топилар», демоқчи бўлди-ю, Хушкелдиевнинг юзига қараб олиб, тилини тишлади. Директор «Сизга муваффақият тилайман» деган маънода бош силкиди. Местком раиси эшикка етганда Хушкелдиев тўхтатди:

— Менга қаранг, Шодмонов! Йўл-йўлакай «Детский мир»га кириб ўйинчоқ-пўйинчоқ ола келинг. Етимлар бир хурсанд бўлсин. Пулини кейин суришиб кетармиз...

Эртасига Шодмонов билан илғор бир шофёр касалхонага бориб келишди. Уларни палатага қўйишмади. Бироқ, бир бемордан илтимос қилишган экан, Баратовдан хабар олиб берибди; у кўзини очганмиш, лекин қимирлай олмас эмиш, презент ёстиқдан кислород сў-

риб ётганмиш. Тажрибали касалларнинг гапига қараганда борса — икки ё уч кунга борар эмиш...

Бу хабарни эшитиб Хушкелдиев кўкариб кетди.

— Айтмадимми!— деди бақириб,— жоп ўртоқлар, шошайлик, дедим. Йўқ! Биттанг... Гулчамбар нима бўлди?— директор Шодмоновга еб қўйгудек бўлиб тикилди.

— Гаплашдим...— довдиради Шодмонов,— индинга дейишди...

— Индинга?! Зўрсиз-ку, а? Гулчамбарим қачон тайёр бўлар экан, деб ўлик кутиб ўтирадимми?!

Шодмонов эшитилар-эшитилмас гўлдиради:

— Улар... уч кун олдин буюртма олишар экан. Биз кеча айтдик. Индинга беришади.

— Йўқ! Ҳозир бориб қайта гаплашинг! Қанча олишса ҳам майли, бироқ бугун, шу бугун тайёр бўлиши керак экан, денг! Гуп этиб касалхонадан телефон қилиб қолишса, нима деган одам бўламиз? Хушкелдиевнинг даврида ўлик хор бўлган эди, деган иснодни кўтариб юришга тоқатим йўқ! Югуринг!..

Шодмонов зипиллаб чиқиб кетди. Хушкелдиев инженерга телефон қилди.

— Хуррамов, бу менман. Некрологни олиб киришг. Ухшатолмадим? Олиб кираверинг, кўрамыз.

Трубкани қўйиб, қўнғироқ босди. «Красная Москва»нинг ҳидини аңқитиб эшикда секретарь хотин кўрипти. Директор бармоғини илмоқ қилиб уни имлади. Секретарь икки-уч қадам босиб тўхтади.

— Яқинроқ келинг. Еб қўймайман!

Секретарь яна икки қадам босди. Директор шкафдан Баратовнинг шапалоқдай суратини олди.

— Ҳозир кассирга кириб беш сўм оласиз. Мени айтди десангиз беради. Кейин ҳув бурчакдаги суратхона бор-ку, ўшанга бориб, мана шу расмин каттайтирасиз,— у столдан журнал олиб кўрсатди,— мана бундай бўлса бўлади. Уқдингизми?

Секретарь киприк қоқди.

— Тепасида туринг, тезроқ бўлсин.

Секретарь аста бурилиб, шошмай чиқа бошлади. Буни кўриб, Хушкелдиев портлаб кетай деди: «Ер тебранса ҳам бу тебранмайди-я! Гумбазнисо...»

Хуррамов кирди. Директор таъзияномани ўқиб кўриб кулимсради.

— Чакки эмас-ку! Мана шунақа қилиб тез-тез ёзиб турсангиз, ўрганиб кетасиз. Йигит кишига етмиш хунар оз.

Хуррамов қизарди. Кўр бўлиб, тирик одамга таъзиянома ёзгани учун ўзини сўкди. Хушкелдиев қоғозга тикилиб турди-да, у ер-бу ерига қалам урди, «...хотираси қалбимизда узоқ вақт сақланади»ни «порлоқ хотираси қалбларимизда абадий сақланажақ» деб тузатди.

— Ана энди бир расом билан гаплашасиз,— деди таъзияномани Хуррамовга узатиб,— катта қоғозга чиройли қилиб ёздирасиз. Тепасига марҳумнинг суратини ёпиштирамиз. Қасалхонадан ўлди, деб хабар келган заҳоти шип этказиб дарвозахонага иламинз-қўямиз.

Бош инженер турмоқчи эди, директор қўли билан «шошманг» дегандай ишора қилди.

— Бизнинг-ку, тайёргарлигимиз ёмон эмас. Аммо марҳумнинг уйида аҳвол қанақа экан? Бир марта Шодмонов уйининг мазаси йўқ, каталак-каталак, деган эди. Чалароқ бўлса ҳам ремонт қилиб берсакмикан? Жанозага келганлар кулиб юрмасин. Нима дейсиз?

Директорнинг гапи Хуррамовга мойдек ёқди. У икки кун бадалига Хушкелдиевга биринчи бор чип юракдан жилмайиб қўйди:

— Яхши ўйлабсиз. Мен ҳозир айтаман, тўрт азаматни ажратишади.

Хушкелдиев дарҳол аллакимларга телефон қила бошлади. Бировдан тахта сўради, бировдан шифер билан бўр. Ялинди, ёлворди, гапга тушунмайдиганларга марҳумнинг номидан пўписа ҳам қилди.

Орадан уч кун ўтди. Ремонт тугади, гулчамбарни

қора лента билан безаб қизил бурчакка қўйиб қўйишди, деворий газета ёзиладиган қоғозга таъзияномаши кўчириб, бир четига Баратовнинг суратини ёпиштиришди. Директор, Чўттиев деган маҳмаданароқ бир слесарни чақириб, унга ҳам топшириқ берди:

— Мозор тепасида икки оғиз гапирасиз. Шофёрлар, слесарлар номидан.

— Гапирмайман,— деди Чўттиев,— бир марта мотори ёрилиб йўлда қолганда, сен яхшилаб қарамагансан, деб мендан кўрган.

— Бачкана бўлманг! Одам бир марта ўлади! Ҳаммамизнинг бошимизда бир ўлим бор. Кунимиз битса, ёғоч отга миниб равона бўлаверамиз.

Директорнинг ҳазин гапи таъсир қилдими, Чўттиев рози бўлди.

— Бўпти, гапираман. Лекин сиз айтгандай, дўстим, қадрдоним демайман.

—Бало десаиғиз ҳам майли! Ишқилиб, одамлар йиғлайдиган қилиб гапирсаиғиз бўлди.

Хуллас, Баратовнинг таъзиясига ҳамма нарса тахт, фақат марҳумнинг жасади етишмасди холос. Эрталаб касалхонага кетган Шодмонов ҳам «Бир хил ётибди» деб мужмал жавоб олиб келди. Хушкелдиевнинг қовоқтумшуғи тушиб кетди. «Наҳотки, шунча тайёргарлик хайф кетса? Шунча елиб-югурганлари-чи? Сарф-ҳаражатлар-чи? Мабодо, Баратов оёққа босиб кетса, шифер билан олти машинанинг пулини қаердан олиб тўлайди?»

Яна бир-икки кун ўтди. Касалхонадан нохуш хабарлар кела бошлади: «Баратовнинг иситмаси тушибди», «Қўлтиқтаёққа суяниб сал-пал юрадиган бўлганмиш...» Хушкелдиевнинг кўзлари киртайиб, ўзи чўкиб қолди. Гоҳо докторлардан ранжийди: «Тавба! Бир қарасанг, нўхатдай ярага фалон кун сарсон қилиб ўлдириб қўяй дейди, бир қарасанг, хайр, оғайнилар, энди мен кетдим, одам бўлмайман, деган касални ажалнинг чангалидан йириб олиб қолишади. Ҳайронсан...»

Қизил бурчакдаги гулчамбар сўла бошлади, қора лентани чанг босди. Баратовнинг сурати ёпиштирилган таъзияномани қитирлатиб сичқон кемиришга тушди, олти машинанинг эгалари, биз қачон ишга чиқамиз, деб, жанжал кўтаришди. Буларнинг ҳаммаси Хушкелдиевнинг доим яхшилик ишқиди тенадиган нозик юрагига кетма-кет зарба бўлиб урилди. Хушкелдиев ётиб қолди.

У икки кун ишга чиқмади. Учинчи куни хотини йиғлаб келди. Бечора Хушкелдиев бир марта секин «юрагим» дебди-ю, диванга ёнбошлаганча... ўлиб қолибди!

Автобаза остин-устин бўлиб кетди. Баратовга ёзилган таъзияномани олиб чангини қоқдилар. Сурат билан фамилия алмаштирилди. Гулчамбар ҳам ярайдиган бўлди. Фақат қора лентадаги Баратов «Хушкелдиев»га айланди. Диспетчер зудлик билан линиядаги машиналарни чақиртира бошлади. Меҳрибон директорнинг жанозасига қатнашиш учун ҳасса таяниб Баратов келди. Мозор тепасида энди Чўттиев эмас, бош инженер Хурамов билан «мўмин-қобилгина заҳматкаш бола» Баратов гапирадиган бўлди. Аёллар неча кундан бери бировга асраб ўтирган кўз ёшларини Хушкелдиевга бағишлаб юм-юм йиғладилар.

ЭШИК ОЧИЛМАГАН КУН

Бошига кулфат тушган одам аввалига, бировдан кўради. Аҳмаджон ҳам, «Мени куйдирган сен!» деб Юрий Пакнинг мозорига фишт қалай бошлади. Сўнг, ярим йўлда тўхтаб, калласига муштлади: «Йўқ, айб ўзимда... Ўзимда! Шунақа бўлишини нега оядинроқ сезмадим? Наҳотки Моҳинур мени бир умр лақиллатиб келган бўлса?! Муҳаббатим қачон дарз кетган эди? Қачон?»

Аҳмаджоннинг муҳаббати бундан ўн тўққиз йил муқаддам дарз кетган эди. Ушанда у ўн тўрт яшар бўз бола эди. У ишқ, ошиқ деган сўзларни эшитса, қулоғи диккаймас, қизлар ўтса, этагининг шамолига маст бўл-

мас, уларга онасига қарагандай илоҳий бир муҳаббат билан боқарди.

Аҳмаджон ҳаммаёғи зангори осмонга бориб туташидиган поёнсиз чўлнинг қоқ ўртасида туғилди. Қишлоқлари кичкина эди. Бир ҳовучгина одам яшарди. Уйлар ғуж қилиб, бир-бирига қапиштириб солинган. Томга битта улоқ чиқса, сакраб-сакраб қишлоқнинг нариги бошидан тушарди.

Отаси қўйчивон эди. У камгап, чўрткесар, энди қирққа кирган бўлса-да, улуғвор кўринарди. Қишлоқда бирон кенгаш ё маслаҳат бўлса, Султонмурод ака тўрда, қарияларнинг ёнида ўтирарди.

Онаси Гулжон хола унинг акси эди. У ғайратли, сўзомол, ҳазил қилиб қўшни хотинларнинг ичагини узар, кўҳна дунё қўшиқларини айтиб ҳаммани йиғлатарди.

Уша кезлар Аҳмаджон нақадар бахтиёр эди. У кунлар эртакка ўхшарди. Уша дилбар эртакдан Аҳмаджоннинг кўнгил узгиси келмасди. Лекин чаккалари лўқиллаб, бугунги даҳшатни ёдига солди. Бу даҳшатнинг бир учини у яна қисиқ кўзли муаллимга олиб бориб улади.

Ердан қор кетиб, юлғунларнинг учи напармон тусга кира бошлаган эди. Кечга яқин мактаб завучи Жамил ака Юрий Пакни бошлаб келди.

Ош-сувдан кейин Жамил ака меҳмонни кўрсатиб деди:

— Султонмурод ака, бу йигит ўғлингизнинг домласи, мусофир. Ҳозиргача мактабда ётиб юрибди. Шунга... уйингиз кенгроқ, бир четидан жой берасизми, деб...

— Сенинг сўзинг сингунча, шайтоннинг бўйни узилсин. Ана уй, кенги уники, тори бизники,— деди Султонмурод ака.

Юрий Пак эртасигаёқ кўчиб келди. Унинг юки енгил эди: бир қўлтиқ кўрпа-ёстиқ, икки чамадон китоб, икки пудлик тош, карнай қилиб боғланган беш-олти ўрам қоғоз. Унга кичик уйни бўшатиб бердилар.

Меҳмон ўттизларга борган, елкалари кенг, ёқимтойгина эди. Кулганда қисқ кўзлари юмилиб кетар, бебош сочлари дамба-дам юзига осилиб тушар, у калласини бир силтаб, сочларини тўғрилаб қўярди. Аҳмаджонга айниқса унинг шиддатли ҳаракатлари ёқди.

Юрий Пак Москвада институтни битирибди, кейин Харьковда ишлабди. Касби физик экан. Замонанинг зайли билан ҳозир физкультурадан дарс бериб юрганмиш. Буёқларга ҳам «боши оғиб» келиб қолибди. Юра очикроқ сўзламади.

Эрталаб Аҳмаджон муаллимнинг ҳужрасига мўралади. Юрий Пак китоб ўқиб ётарди. Бола очиқ эшикни тақиллатди.

— Эҳ, Аҳмад! Кир, киравер,— Юрий Пак китоб варағини қайириб, туриб ўтирди.

— Яхши ухладингизми, Юра ака?

— Раҳмат, қушдай енгилман...

Юрий Пак қизиқ бир нарса эсига тушгандай ялт этиб Аҳмаджонга қаради:

— Сахмат ўйнайсанми?

— Шахматни... унча билмайман,— деди бола муаллимнинг «ш»ни айтолмаслигига ажабланиб.

— Саска-чи?

— Майли.

Юрий Пак дарров столга шашка терди. Аҳмаджон маҳалладаги болаларни қолдириб юрарди. Лекин, тўрт, беш, олти... марта ўйнади-ю, ҳатто дуранг ҳам қилолмади. Юрий Пак етти-саккиз юришдаёқ уни бир ёқлама қилиб ташлайверди. Ниҳоят, иягини столга тираб, кўзларини юмиб кулди.

— Э, бўлмадинг, Аҳмад! Шунақа ёмон ўйнайсанми?

У бир вақтлар шашка бўйича институт чемпиони бўлганини айтиб ўтирмади.

— Энди дарсиғини қил. Кечқурун сенга фокус кўрсатаман.

Аҳмаджон беш соатлик дарсни аранг ўтказиб, уйига

қараб чопди. Келса, муаллим йўқ. Қўнгли алағда бўлиб, неча бор унинг ҳужрасига мўралаб қўйди. Онаси магазинга бориб кел, деса ҳам унамади. У Юрий Пак келиб фокусини бировларга кўрсатиб қўймасин, деб қизғарди.

Пешинга яқин ўқитувчиси келди. Аҳмаджон унга пешвоз чиқди.

— Юрака, фокус кўрсатасизми?

— Майли,— кулди Юрий Пак,— битта тухум билан шиша топиб кел.

Аҳмаджон югургилаб чиқиб, қазноқдан тухум билан шиша кўтариб кирди.

— Бир суф десам мана бу тухум шишанинг ичига тушади,— деди Юрий Пак илжайиб.

— Тухум синмайдими?

— Синмайди. Сен тескари қараб кўзингни юмиб тур.

Аҳмаджон юзини ўгирди. Муаллими гугурт чақди, нимадир визиллади, Юрий Пак «Туш, тухум, туш!» деб қўйди.

— Ана энди қара!

Аҳмаджон қараб... кўзларига ишонмади. Муштдай келадиган тухум шишанинг ичида ётарди!

Бир неча кун ўтгач, муаллими унга фокуснинг сирини ўргатди.

* * *

Чўлга баҳор келди. Югурик шамол қовжироқ карракларни учириб ўйнайди. Осмонда қўл чўзса етгудай оқимтир-кўкиш булутлар судралади. Шабада қанотида гоҳ ёвшоннинг димоғ ёрадиган ўткир ҳиди, гоҳ чучмонанинг нафис бўйи келади. Ердан бир қаричгина бўй чўзиб очилган қизғалдоқлар офтобда ял-ял ёниб оҳиста чайқалади. Ел турса, бир-бирининг пинжиги кириб, ол бахмалдай тўлқин уради. Шунда саҳрога ўт кетгандай бўлади.

Юрий Пак билан Аҳмаджон том бошида ўтирибди. Бола, бирор қизиқ гап айтармикан, деб муаллимнинг оғзини пойлайди. Муаллим энди ниш урган игнадай ингичка майсани узиб олиб тишлайди, баҳор осмонидан кўз узмайди.

— Ие, анавини қара!— деди у тўсатдан олисларга қўл чўзиб,— узун оқ чизиқни кўрдингми?

— Ҳа.

— Нима у?

— Тутун-да.

— Ниманинг тутуни?

— Билмасам. Чўлдаги қўйчивонлар ўт ёққан чиқар.

Юрий Пак кулди:

— Пўқ, у самолётники.

— Самолёт тутун чиқариб учадими, Юра ака? Доим тепамиздан ўтади, тутуни кўринмасди-ку?

— Бу овоздан тез учадиган реактив самолёт.

Бола реактивнинг нималигини билмасди. Юрий Пак соддароқ қилиб тушунтирди. Сўнг бирдан телепатия ҳақида, одам юрагини кўчириб ўтказиш ҳақида, атом билан юрадиган машиналар, қорни ёмғирга айлантириб берадиган замбараклар тўғрисида гапира бошлади. Аҳмаджон анграиниб тинглади. Муаллим эртақ сўзлаётгандай эди. Онаси ҳам кўп эртақ айтарди. Лекин у ўтмишга тегишди, Юрий Пак айтган эртақ эса келажакники эди. Боланинг интиқ қалби бу эртакка тезроқ етиб, бахтиёр бўлиш ишқида ёнарди.

Айниқса, Аҳмаджон роботга меҳр қўйди.

* * *

Кунлар ҳафталарни туғди, ҳафталар ойларни... Аҳмаджонларнинг соф шарқча услубдаги ҳаёт тарзига қандайдир янги бир нафас кириб келаётгандай, бу нафаснинг сабабчиси Юрий Пак эди.

Ҳар кунни устозу шогирд хонасида чақмоқдай лам-

почка порлайди. Муаллим ўзининг одам тушунмайдиган чизмалари, ҳисоб-китоблари билан банд бўлади. Аҳмаджон эса, бўлғуси замон техникаси ҳақида ҳикоя қилувчи китоб-журналлар, лойиҳалар, гипотезаларга муккасидан кетган. У энди Юра акасининг кўмаги билан анчамунча гапга тушуниб қолган, русчани ҳам чала-чулпа гапира бошлаган эди.

Гоҳо Гулжон хола эрига ялинади:

— Уғлингизга бир гапириб қўймайсизми, отаси? Бу аҳволда миясининг қатиғи чиқиб кетади-ку? На кун тиним билади, на тун. Ётиб олиб ўқигани ўқиган.

— Хурсанд бўл,— дейди отаси,— эшаккўпқаридан нима фойда?

Шу зайлда икки йил ўтди. Аҳмаджон тўққизинчи синфни битирганда Юрий Пак хайрлашди. «Менинг ишим тўғри бўлибди Аҳмад, мана, хат олдим», деди-ю, жўнаб кетди. Яна Харьковга борармиш, чала қолган ихтироларини давом эттирармиш... Аҳмаджон паришоя ҳолда йиғлаб хўшлашди.

Юрий Пак кетди. Лекин шогирдининг юрагига аллақандай бир безовталиқ, сермашаққат ва лаззатли бир туйғунинг уруғини экиб кетган эди. Аҳмаджон бу туйғуга тамоман асир бўлиб қолди.

Уша йили кузда у ясаган планер чўлни бошига кўтариб парвоз қилди. Қўлбола «айрипилон»ни кўргани ярим қишлоқ кўчиб чиқди. Аҳмаджоннинг шодлиги кўксига сиғмас, осмонда бургутдай келадиган жажжи моторли планер эмас, унинг орзуларга тўла ўтли қалби учиб юргандай эди.

* * *

Аҳмаджоннинг сийнасида қайноқ бир нафас узлиб чиқиб, ҳарир дарпардани тебратди. Оғзи қуруқшади. Деразани очди. Хонага кузак шабадаси бостириб кирди. Димоғига чала доғ қилинган ёғ ҳиди урилди, болалар-

нинг қий-чуви, фаррош хотиннинг супурги чалиши эшитилди. Ташқарида ҳаёт ўз ҳолича давом этар, Аҳмаджон учун эса, сўниб бораётгандай эди. У кўзларини юмиб, тагин ўтган кунларини ўйлашга тушди.

Институтни битирганда Аҳмаджоннинг пешонасидан юқорига тўрт энлик «қўриқ» очилган, сочлари сийраклашиб, чаккаларида бир-иккита оқ тола ялтираб қолган эди. Бир қараган одам, бу кечагина олий мактабни битирган йигирма уч яшар йигитча эмас, узоқ йил қаттиқ азоб чеккан касалманд кимса, деб ўйларди.

Уни институтда олиб қолмоқчи бўлдилар. Бироқ у кўнмади. Энг янги техника синаладиган конструкторлик бюросига ишга ўтди. Бу ерда иш оғир ва қизиқарли эди. Мамлакатда яратилган автомат ва ярим автомат машиналар, узоқдан туриб бошқариладиган станоклар, телемеханик қурилмалар, электрон алоқа воситалари синалар, такомиллаштириллар, сўнгра ишлаб чиқаришга тавсия этиларди. Аҳмаджон ўзлигини унутиб ишга шўнгиди. У ёшлигида ҳам ғайратчан, жиндак тезоброқ эди. Бу хусусиятлари лабораторияда қўл келди. У ихтиёридаги бутун вақтини, йигитлик шижоатини, соғлигини суюкли ишга қурбон қилди. Ишхонага саҳарлаб келади. Ҳоровул чол билан нонушта қилади. Сўнг лабораторияни очиб, ўлчагичларни созлайди-ю, халат кийиб, тажрибага тушади.

Ишдан кеч қайтади. Хужрадан чиқмайди. Диванга чалқанча ётиб янги техникага онд китоб-журналлар варақлайди. Совуқ чой хўплаб, транзисторни пастлатиб қўйиб етти хуфтонгача хаёл суради... У роботини ўйлайди. Ҳали яратилмаган, бироқ яқин йилларда яратилажак роботининг ҳаяжонли хаёли унинг кўксини чароғон элиб, ўзини осмонларга олиб чиқиб кетади.

Йигирма саккиз ёшида, шунда ҳам ота-онасининг кистови билан уйланди. Идора раҳбарларидан бири унга қайнсинглисини олиб берди. Куёв тўра шу ерда ҳам «ҳунар» кўрсатди. Тўйга кечикиб келиб, (роботга

запчаст ундиргани кетганди) қудаларнинг юрагини ёрай деди. Келин янгасининг ёнида анчагача йиғлаб ўтирди.

Ҳар бир кишининг ҳаётида энг ёрқин, унутилмас кунлар бўлади. Робот оёққа босиб, қисқа программани бажарган кун — Аҳмаджон учун шунақа айём эди. У ҳеч қачон бунчалик суюнмаганди. Чўл осмонига планер учирганда ўн етти яшар ўспирин эди, темир одам тилга кирганда ўттизга чиқди. Демак, роботга умрининг деярли ярмини бағишлабди. Қувонмасинми!

Роботни кўргани ҳамкасблари, дўстлари келишди. Моҳинур яхшигина пазанда эди. Эрталабдан таомга унади. Аҳмаджон роботга махсус программа тайёрлади. «Тўйбола»ни ётоқхонага қамаб, юз кўрдига шай қилиб қўйди.

Ниҳоят, биринчи қадаҳлар тўлдирилиб, алёр айтиш пайти келганда Аҳмаджон билдирмай диван четигаги тугмачани босиб қўйди. Шу заҳоти ётоқхона эшиги ланг очилди. Кейин гурсиллаган товуш эшитилди-ю, остонада оппоқ робот кўринди. У ўрта бўйли одамдан пастроқ, калласи тўрт бурчак, кўкраги, биқинлари, тиззаларида турли рангдаги жажжи лампочкалар милт-милт ёниб-ўчиб турарди. Аёллар «Вой!» деб эрларининг пижигига суқилдилар. Эркаклар қадаҳ кўтарганча роботга маҳлиё бўлиб қолишди.

Зални бир зум жимлик босди. Робот шуни кутиб тургандай, калласини лиқиллатди ва Левитаниннг овозига ўхшаган йўғон, барваста товушда бўғинлаб деди:

— Ас-салом, азиз-лар!.. Хуш, кўр-дик...

Ҳамма қадаҳни қўйиб, чапак чалиб юборди. Аҳмаджон билан бирга ишлайдиган Исоқ деган йигит сўради:

— Буни оти бони, нима деб чақирамиз?

— Ўзидан сўра,— деб Аҳмаджон роботга ишора қилди. Меҳмонлар роботга савол ёғдиришди.

— Танишиб қўяйлик, роботбек?

— Исми-шарифлари нима?

Роботдан садо чиқмади. Аҳмаджон соатига қараб кулди. Программа бўйича уч минут эллик секундда робот исмини айтиши керак эди. Уч минут ўтди, яна эллик секунд бор. Меҳмонлар чуввос солди:

— Паспортини бер, Аҳмад, ўқиб олсин!

— Склероз шекилли бунинг...

— Кўпроқ ширинлик едириб тур.

Шу пайт роботнинг ўнг бетидаги кўк чироқ лип-лип ёнди-ю, гумбурлаган овоз келди:

— Ме-нинг но-мим А-даш... А-даш-ман...

Робот оёғи остидаги гиламчани сидириб, оғир бурилди-ю, полни дўқиллатиб ичкари юрди. Аҳмаджон унинг кетидан чопди...

Ўйни шодиёна бир сурон босди. Ҳамманинг оғзида робот, унинг ижодкори. Биринчи қадаҳ ҳам Адаш учун, Адашнинг «закоиний отаси» Аҳмаджон учун ичилди.

Бир йил деганда роботнинг янги нусхаси яратилди. Унинг бўйи чўзилган, вазни оғирлашиб, қиладиган ишлари ҳам кўпайган эди. Энди Адаш телефонга жавоб беради, столга газета-журнал келтириб қўяди, эшик очади...

— Одам қийган ҳамма ишни қилади,— дейди Аҳмаджон Адашига мафтун бўлиб,— фақат жони йўқ-да.

Моҳинур истеҳзоли кулади:

— Яхшиям йўқ. Кейин... қиз эмас. Бўлмаса, уйланиб олишдан ҳам тоймасдингиз!

Хотинининг гапи унга қаттиқ ботади. Ҳижолат чекади. «Бу бечорага ҳам қийин,— дейди ўзини фикран кўйиб,— келин бўлиб нима кўрди? Гоҳо тўй-ҳашамга ҳам бир ўзи боради».

Эртадан бошлаб у роботни оппоқ ниқобга ўраб бир четга қўяди-ю, хотинининг кўнглини олишга киришади. Кино, театрларга; меҳмондорчиликка олиб юради. Ёншлоғига олиб боради. Моҳинурга чўл ўртасидаги сардобаларни, Чингизхон ўтган йўлларни, жимирлаган саробларни кўрсатади.

Шундай қилиб, бир ой, икки ой ўтади. Аҳмаджон ихтиёрсиз равишда тағин Адашининг хаёли, Адашининг камолоти билан яшай бошлайди. Моҳинур ишга руҳсиз кетади, кайфияти бузилиб қайтади. Ҳаётнинг бир хиллигидан ҳасрат қилади. У ниманидир орзиқиб кутади. Фақат аёлларгина тўла ҳис қила оладиган мўътабар бир туйғу билан, бозиллаган қайноқ юрак билан, бутун аёллик дунёси-ю, жон-жаҳони билан интиқ-интиқ кутади. Тишини-тишига қўйиб кутади.

Аҳмаджон ҳам бир нарсани ўйлаб қўрқади. Назарида кейинги вақтларда у тобора хотинидан узоқлашиб, кўпроқ роботга кўнгиб қўйиб бораётгандай эди.

Нихоят фожиа рўй берди.

Ўша кунни Аҳмаджон ишдан вақтлироқ қайтди. Бюродаги битта касбдоши кеча диссертация ёқлаган, бугун «Гўзал» кафесида зиёфат бермоқчи эди. Аҳмаджон «Моҳинур ҳам зиёфатга борсин. Кейинги вақтда зерикиб, мунғайиб қолди. Бугун бир хурсанд қилай, деб ўйлади ва зиналардан сакраб-сакраб юқорига чиқди. Шодон минғирлаб қўнғироқ тугмачасини босди. Одатда эшикни ҳар кунни робот очар, Аҳмаджонни ичкари ўтказиб, яна эшик ёпарди. Бу сафар роботдан дарак бўлмади. «Қонтакт бузилгандир-да» деб ўйлади Аҳмаджон ва ёнидан калит олди-ю, эшик очиб даҳлизга кирди. Залга мўралади. Робот кўринмади. Ҳайрон бўлди. Шошиб, уёқ-буёққа аланглади. «Адаш!» деди гўё робот эшитадигандек. Тиқ этган товуш чиқмади. У ётоқхона эшигидан секин боқди. Боқди-ю, миясига қон қуйилгандай, бўсағада тахта бўлиб қолди. Ётоқхона тўридаги катта тошойна олдида сочларини ёзиб хотини турар, унинг чиройли қуралай кўзлари мастона сузилган, сийналари енгилгина кўтарилиб турар, ўзи қизариб, қиқир-қиқир куларди. Хотинидан уч қадамча бериди эса темир қўлларини Моҳинур томон чўзиб.. робот турибди! Аҳмаджоннинг дод деб юборишига сал қолди.

— Робот!— деди Аҳмаджон товуши қалтираб. Уни

бирова бўғаётгандай овози хириллаб чиқди. Моҳинур ялт этиб ўғирилди. Ранги оппоқ оқарди. Лекин бир сўз демади. Эрига нафрат билан тикилди. Аҳмаджон илдам бориб роботнинг орқасига қаттиқ тепди. Робот бақатеракдай аста чайқалди-ю, гурсиллаб йиқилди. Моҳинур чинқириб юборди ва ўзини эшикка урди. Аҳмаджон ақлу ҳушидан айрилгандай эсанкираб, бир неча сония туриб қолди. У ҳанг-манг эди. Ахир робот етти ухлаб тушига кирмаган қилиқни қилди! Аҳмаджон тунлари кўзларини ишқалаб, роботнинг ёрқин ҳаёти билан яшаганда, унинг қиёфасини тасаввур қилиб энтикканда бир куни келиб у хиёнатга ўтишини, Аҳмаджоннинг бахтига чанг солишини ўйлаганмиди? Бу фикр унинг ҳисларини алғов-далғов қилиб юборди. У жаҳл устида роботни яна бир тепди-ю, гандираклаб залга чиқди. Ўзини диванга ташлади. Қўлларини ёстиқ қилиб, кўзини юмди. Чаккаларига чидаб бўлмас оғриқ кирди. Юраги ачишди. Бутун вужуди алам билан, хўрлик билан тўлғана бошлади. Ҳозиргина рўй берган даҳшатли воқеа Аҳмаджоннинг тасаввурига сиғмасди.

У кўзларини очди. Пастак шифтга тикилиб, роботни ёмонлади. Моҳинурни ёмонлади. Алам билан пичирлади: «Йодачи бўлганимда, кетмончи бўлганимда балки бу кўйга тушмасмидим?» Аҳмаджон туриб: йигирма йил тўхлаган асбоб-апжомларини, чизмаларини, нодир китоб-журналларини ахлат яшигига чиқариб ташламоқчи бўлди. Аммо гавдасини кўтарди-ю, эсига отасининг гапи тушди. Аҳмаджон ўн тўрт-ўн беш ёшларда эди. Бир куни от миномаи деб, эгардан ағдарилиб тушди. Аламида отни боғлаб қўйиб, уни юз-кўзи аралаш қамчилай бошлади. Отаси келиб қолиб, қамчинни тортиб олди: «Отдан йиқилган одам ўзини айблаши керак. Эгарда маҳкам ўтиролмасанг, от миниб нима қилсанг?» Аҳмаджон ҳозир яна отдан қулаган одамга ўхшарди. У инграб сочларини чапгаллади: «Айб ўзимда! Мен темирга юрагимни бердим, аммо юрак ўзимга ҳам керак экан»

лигини унутиб қўйдим. Мен совуқ темирдан бахтимни ахтарибману, ёнимдаги ўтдай иссиқ бахтимдан айрилиб қолай дебман!..»

У хаёлан Моҳинурни кечирди. Бироқ уни йўқлагани бўйни ёр бермади. Ошхонага чиқиб, босиб-босиб сув ичди-ю, яна ўрнига келиб чўзилди. У пешонасини ишқалаб, эртанги кунини ўйлай бошлади...

...Бир соат, эҳтимол икки соат ўтди. Остонада Моҳинур пайдо бўлди. У қўрқа-писа даҳлизга мўраллади. Оқ-сариқ гиламча устида қон томчиларини кўриб (қаттиқ хафа бўлганда Аҳмаджоннинг бурни қонарди), «вой!» деб юборди. Диванда чўзилиб ётган ранги оппоқ, кўзлари юмуқ эрини кўрди-ю, унинг ёнига отилди. Диванга ўтириб, Аҳмаджоннинг мошгуруч, қалин сочларини силай бошлади. Аҳмаджон уҳ тортиб, аста хотинининг билагидан ушлади-ю, маҳкам қисди.

ҲОЖИ КАШШОФ

Қўлини ишга моҳир этма,
Тилини гапга уста қил.

Эркин Воҳидов

У кўзларини очди. Юлдузлар ноз билан чарақлар, улар гўё осмонда эмас, ток барглари орасига яшириниб олгандек, қўл чўзса етгудек эди. Ҳожи киприк қоқмай пастаккина ишкомга тикилиб қолди. Ғир-ғир шабада эсди. Япроқларга жон кирди, юлдузлар рақсга тушди. Яқин ерда бедана сайради, ит ҳурди, вағиллаб чақалоқ йиғлади.

Ҳожи турмоқчи бўлди. Лекин тонготар малоҳати, иссиқ ўрич, хитойи елпуғичдай юзини оҳиста силаб турган эрка шабада уни яна ёстиқ томон чорларди.

Ҳовли этагида хўроз қичқирди. «Ҳаловатни тарк этинг, азизим Кашшофий,— пичирлади Ҳожи,— сизни улуғ ишлар кутмоқда. Бу ишлар бир кун номингизни шарафларга буркагусидир».

Ирғиб турди. Қўлларини юқори кўтариб муштларини тугди-ю, «Бир-икки, бир-икки!» деб бадантарбия қила бошлади. Сўри чайқалиб, хотини уйғонди. Белини ушлаб, турган ерида ирғишлаётган Ҳожини кўриб, «Худоё тавба», деб минғирлади-ю, тескари ўгирилиб олди.

Бир пастда Ҳожи пишиллаб қолди. Кийиниб пастга тушди. Пойгадан қайтган отдай, чуқур-чуқур нафас олиб, наридан-бери юра бошлади. Ҳовли этагига ўтди. Занжирда ғингиб турган Оқбошни бўшатди. Кучук, бандиликда ётган соатларининг ҳиссасини чиқармоқчидай ҳарсиллаб, уёқдан-буёққа чопа кетди.

Ҳожи темир панжарага қапишиб товуқларини санади. Битта камга ўхшади. Қайта санади. Йўқ, тўғри экан, холдор макиён хўрознинг пинжига кириб ўтирган экан. Кўнгли жойига тушди. Шаҳдам одим билан ишхона томон равона бўлди.

Кираверишда ўзини тошойнага солди. Рўпарада ўрта бўйли, қотма, калласи бир оз катта, олақўз киши хиёл чимирлиб турарди. У бошини сарак-сарак қилди. Ялтироқ энсасига ёпишиб турган ҳожи дўпписининг попуги ҳилпиллаб кетди.

Ичкари ўтиб, чироқни ёқди. Хонада ой чиққандай бўлди. Ойнаванд жавонлар, дарпардалар, бежирим шоҳи палаклар узра оппоқ нур инди. Хусусан, зарҳал билан настаълиқ хатида битилган Мирзо Бобирнинг байти лаълдай порлади. Ҳожи юраги дукиллаб байтни ўқиди:

Умр гафлатда ўтқариб борасен;
Эй, йигит, воқиф ўл, қариб борасен.

«Қариб борасен...» пичирлади у ва токчага яқинлашиб, мушки анбар тутатди. Хонани «Минг бир кеча» эртақларининг акс-садосидай ғалати бўй қоплади. Ҳожи столга бориб ўтирди. Кўзларини юмди. Унинг кўнгли сайрарди. Мушки анбар қонига араллашиб, томирларида жавлон ураётгандек, Бобирнинг ҳикматли сатрлари эса,

унга тонгдай бегуборлик, илҳом тўла ижод ва фазлу камол ваъда қилаётгандек эди.

Ҳожининг кўксига шодиена тўлқин жўш урди. У шошиб, қоғозга энгашди. Ярим бетча ёзиб тўхтади. Уқиб кўриб, афтини буриштирди. Фикрий парвоз йўқ, рақибларининг оғзини очирмай дўядиган мантиқ етишмасди. Ичидан эзилди: «Нима бўляпти ўзи? Кексалик аломатими? Йўғ-е... Ахир, Шайх Саъдий, Гёте, Толстой шоҳ асарларини қариганда битишган-ку? Ҳожининг шоҳ асарлари қачон юзага чиқади? Ахир у илм-урфон майдонида бонг уришга, тарихимизнинг пинҳоний варақларини ойдинлаштириб, одамларни бахтнёр этишга бел боғламаганидир? Нега иши олға босмайди? Қўл ёзмалар, ўйлар, тахминлар ичидан ёз ўтди, ҳадемай сумбула туғади. Аммо унинг дарж этганлари сутнинг юқидай, қўлга илиниб-илинмайди. Шижоат керак, жасорат керак! Ёшлигингизда қандоқ эдингиз, азизим Қашшофий?..

Ҳожи Қашшоф ёшлигида самбитдай йиғит эди. Шапка билан қайтарма ёқалик кителни маҳаллада биринчи бўлиб шу кийган. Мактабни офарин билан битирди, кейин техникумга кирди, ундан дорилфунунга ўтди. У кўп ўқир, кўп гапирар, нуқул ўзидан ўн-ўн беш ёш катта кишиларнинг даврасида ўралашиб юрарди. Қизлар уни ёқтирмас. «Ҳожими? Улсин, чолга ўхшайди, гаплашсанг одамни эсноқ босади», деб бир чақирим паридан ўтарди. Ҳожи буни сезмас ёки сезса ҳам ўзини билмаганга олар, дунёда муҳаббатдан ҳам улугроқ бир нарса ахтарарди. Унинг асли оти Ҳожимурод Ниёзмуродов эди, лекин у болалигидаёқ ўзига Ҳожи Қашшоф деган лақаб танлади. У биринчиликини яхши кўрарди. Студентлар кенгашидаги маърузаларини, матбуотда босилган катта-кичик мақолаларини кўриб, устозлари мақташар, «Бу бола омон бўлса, бир ердан чиқади», деб башорат қилишарди. Аммо Ҳожи Қашшоф «бир ердан» чиқишга улгурмади. Ўттининчи йилларнинг бошида олис сафарга

жўнади. Роппа-роса ўттиз йил мусофирчиликда юрди. Ўзи айтмоқчи, буёғи Чинмочинни, буёғи Шому Ирқни, Фарангистонни кездди. Пайгамбар ёшида қайтди. Ота мерос ҳовлиси ҳувиллаб ётарди. Қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар йиғилди. Ҳовлини супуриб сидиришди, таъмир қилишди. Ҳожини икки уйни китоб билан тўлдирди, битта кучук, идиш-товоқ, янги қулф-калит сотиб олди. Ҳамма нарса муҳайё бўлди, аммо ўчоқбоши билан кўрпа-ёстиққа раҳбарлик қиладиган битта... юмшоқ супургидек аёл керак эди. Шунини мулоҳаза қилганим, маҳаллалик бир чол гап қўшди:

— Буёғи нима бўлади энди, Ҳожим?

— Ишлаймиз-да, тақсир, ишлаймиз,— деди Ҳожини Кашшоф,— апа, икки уй тўла китобни кўрдингиз. Шулар қайта ёзилса, ўн уй бўлади.

— Тайёр китобни... қайта ёзиб нима қиласиз?— ажабланди чол.

Ҳожини лов этиб ёниб кетди. Фөробиининг «Метафизика»га ёзган шарҳидан тушиб, Бобилдан чиқди. Атлантика ҳалокатидан бошлаб, Улуғбек расадхонасининг муқарнас услубига келиб бир тўхтади. У зикр тушаётган қаландардек жазаваси тутиб бошини аёвсиз лиқиллатар, кўзларини олайтириб, чийдай узун қўлларини гоҳ шипга, гоҳ чолга қараб силтар, индамаса урадигандек эди.

Ахири қария таслим бўлди.

— Майли, майли,— деди чўчиброқ,— биз авом халқимиз, билмасдан сўрадик-да...

Ҳожини эса, ҳамон ўзини босолмай ҳансиради. Чол бир нарсани баҳона қилиб, қочиб қутилди. Хешлари Ҳожини аврай бошлашди:

— Ёлғизлик ёмон, тоға,— деди жияни. У ёш бўлса ҳам катталарга ўхшаб, сиполик билан гапирарди,— мазористонда ёлғиз ётишга ўлган одам кўрқадн-ю... Хўп десангиз, бошингизни иккита қилиб қўяйлик. Жазаси — битта вечер-да!

Бир мўйсафид уруғи уни қувватлади:

— Рози бўлинг. Ҳожи, жинс ба жинс, кабутар ба кабутар, деган машойхлар. Бир мусулмони комила хотин топиб, никоҳлаб қўяйлик, ҳарна қўл-қанот бўлади.

Хотин деганда Ҳожининг кўз олдига доим эркакларга ташиш орттириб юрадиган сайроқи зот келаверарди. Шунини ўйлаб, иккиланди. Аммо «Қўл-қанот»ни эслаб, бир қадар юмшагандай бўлди.

Икки ҳафта ўтди. Кўплашиб-кенгашиб Шарофатой деган ўрта яшар, кўҳликкина жувонни топдилар. Тўй бошланди. Зиёфат яримлаганда Ҳожи ирғиб турди-ю, қадаҳ ушлаб, алёр айта бошлади. Ярим соатча ўзининг кўрган-кечирганларини сўзлади, кейин жаҳон халқларининг урф-одатларига кўчди, ундан хитой императорининг ионуштасига ўтди, ниҳоят, меҳмонларни «шундай масрур ва мастона айём» билан табриклар, нутқини «Шоҳнома»дан байт ўқиб тугатди:

Занонро хуш омад ҳамин як ҳунар,
Нишастни зонанди шерони нар.

Танглайи тақиллаб ўтирган бир йигит:

— Яшанг, домла, айтганингиз келсин!— деди шеър маънисига тушунмаса-да.

Тўй ўтди. Хотин кишининг қўли тегса, сўлган гул ҳам тирилиб кетаркан. Ҳожи Кашшофининг ҳовлиси уч-тўрт кунда чўғдеккина бўлди-қолди. Шарофатой кир ювади, овқат пиширади, бозор-ўчар қилади, товуқларга дон беради, қолган вақтда ётиб ухлайди. Ҳожи эса шер панжали баҳайбат столга кўксини тираб, азиат чекади...

У хаёлдаш бош кўтариб, деразага қаради. Тонг ёришибди, кўчадан одамлар ўтяпти. Уларни кўрди-ю, афкор омма олдидаги бурчини эслаб, дарҳол қоғозга энгашиди. Ўзини зўрлаб, бир-икки сатр ёзди. Қоғоз тирналиб кетаверди. Патқаламни алмаштирди. Яна икки-уч калима ёзилди. Дастхатига қараб туриб, энсаси қотди,

устма-уст чизик тортди-да, хўрсиниб ўрнидан турди. Қўлларини орқасига қилиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Бир лаҳза кўнглини тушкунлик чулғагандек бўлди. Кейин дарров ўзига таскин берди: «Ғам еманг, азизим Кашшофий, ҳали вақтингиз мўл. Юзга ҳали узоқ. Сиз улкан тоғнинг этагида турибсиз, чўққига чиқмоғингиз лозим, чўққига...»

Жавонга яқинлашди. Китобларини бир-бир олиб кўрди. Китоб ҳошияларидаги қайдларга қараб, мамнун бош силкиди. Хомаки қўл-ёзмалари, эсдаликларини кўздан кечирди. Уларни ўқиган сайин Ҳожи Кашшофнинг ич-ичидан қаноат ва ғурур, тантанавор шодлик аралаш ҳайқириқ отилиб чиқаётгандек бўлаверди. «Ё раббий!— хитоб қилди у,— буларнинг барчаси чоп этилгач, айрим муаррихларнинг ҳоли не кечаркин? Оҳ, нима кечаркин?»

Даҳлизда заифона йўтал эшитилди. Шарофатой кирди. У ҳавода сузиб юрган кўкиш тутунга қараб, бурнини жийирди:

— Пуф-ф... Ҳаммаёқ сасиб кетибди-ку?

Ҳожи Кашшофнинг ғаши келди:

— Бизнинг димоғимиз тезак билан таппининг ҳидига ўрганган, шунинг учун мушки анбар бизга қўланса бўлиб туюлади.

— Чойга чиқасизми, домла?— деди Шарофатой.

Ҳожининг баттар зардаси қайнади:

— Мен сизга неча марта айтаман, хотин! Чой эмас, понушта! Зероки, понушанинг таркибида қуймоқ ҳам, асал ҳам, ёғ ҳам, чой ҳам бўлади, тушундиларми?

— Ҳм..— деди бечора хотин ва дўмбиллаб чиқиб кетди.

Понушта ҳазм бўлгунча тушлик келди. Ҳожи бира-тўла тушлик қилиб, ишга киришмоқчи бўлди. Бироқ таомдан кейин қўл-оёқлари бўшашиб, уйқу элитди. Бир нафас мизғиб олмоқчи бўлди. Адрас тўшакка чўзилди-ю, шу ётганча уч соат деганда уйғонди. Ҳовлидан кун қайтибди, фақат ошхона тарафдаги ёлғиз шотеракнинг

учлари ялтираб турарди. Патқалам ушлашга Ҳожининг тоб-тоқати йўқ эди. У бироз айланаб юрди. Хотинига картошканинг пўстлогинини қалин арчманг, товуққа мойя қўйинг, деб тайинлади. Кейин пахсадан қўшқисиникига мўралади. Шокир мўйлов девор оқлаётган экан, чақириб олиб, бир соатча гаплашди, унга боғдорчилик ва соқол-мўйлов қўйишнинг қондалари хусусида узоқ маслаҳат берди. Сўнг эшикка чиқди. Ҳожи кимгадир юрак ёргиси келар, кўнглидаги қат-қат армонларини, қиладиган ишларини айтиб, дил тафтини босишни истарди.

У анча кутди. Ниҳоят, муюлишда Шоқосим дурадгор кўринди. Бир қўлида яп-янги буци, иккинчи қўлида қоғозга ўроғлиқ нарса.

— Бардамсиз, Ҳожака?— деди у омонатгина кўришиб,— зерикмай ўтирибсизми? Биз ҳам, мана, тупроқдан ташқарида... Катта невара футбол мактабига қатнайди, денг. Шунга, мана, тўптепгич олиб келаётган еримиз-да, ҳе!

Ҳожига жон кирди.

— Тўпўйин яхши нарса,— деди у,— турган-битгани идмон!¹ Мабодо ошиғич бўлмасангиз, тўпўйин борасида икки оғиз, а, лаббай?

— Шошилиброқ, турувдиг-у, майли, сазангиз ўлмасин,— деди дурадгор. Ҳожи қувониб кетди. Язид аскарлари Қарбалода нима учун Ҳазрат Алининг ўғли Ҳусайнни ўлдирган ва калласини тўп қилиб тепиб юрганларини батафсил гапириб берди.

— Нима, язидлар кофирми, Ҳожака?

— Асло! Асло!— деди Ҳожи Кашшоф ва шналар ҳамда суннийлар мазҳаби тўғрисида йигирма минутча сўзлади. Бу орада уста икки марта оғирлигини у оёғидан бу оёғига олди. Ҳожи тасаввуфга ўтганда дурадгорнинг бармоқларидан қаймоқдай сарғимтил, шилимшиқ

¹ И д м о н — гимнастика.

бир нима оқа бошлади. Уста нажот истаб. Ҳожига қаради ва ўлганининг кундан ҳиринглади:

—Ҳи-ҳе... Шу, кичик неварога... морожник олувдик. Агар бўлган, бўлсангиз қўйворсангиз. Қолган гапларингизни... эрта-перта келиб эшитардик...

У рухсат кутмай жўнаб қолди. Рўпарадан бир йигит кела бошлади. У Ҳожини кўрди-ю, лип этиб, кўчанинг нариги бетига ўтиб олди. Шу ёқда туриб, маъзират қилди:

— Ассалому алайкум, домла! Чопқиллаб юрибсизми? Суҳбатларига жуда мунтазирмизу, узр, гўшт олиб келаётгандим, ҳидланиб қолмасин.

Ҳожи ўксиниб, хаёлланди: «Одамлар тирикчилик кўйига тушиб қолибди. Илми донишга ҳушлари йўқ... Билганларимни олиб қолмайсанми, гумрўҳ! Мен ўлгандан кейин нима қиласан?»

Туғилажак асарларига маҳлиё бўлиб, Ҳожи яна икки кунни ўтказди. Учинчи кун чашшоҳда иккита новча йигит дарвоза қоқди. Улардан бири аспирант экан, подир бир баёзининг ҳидини олиб келганмиш.

— Бор!— деди Ҳожининг кўзлари чақнаб,— бу нарса бизда бор!—У елиб бориб сандиқдан китобни олиб келди, узук-юлуқ ўқий бошлади. Аспирант йигит қўлига дипломи теккандек суюниб кетди. Дарҳол қалам-қоғоз чиқарди.

— Езманг!— Ҳожи Қашшоф китобни шап эткизиб ёпди,— ёзманг! Биз бу нарсани минг маротаба чиғриқдан ўтказиб қўйганмиз.

У тагин беш-олти қўлёзма келтириб столга ташлади:

— Мана! Мана! Мана! Шуларнинг бари осори-атиқа. Уш-ўш икки йил сабр қиласиз. Биз ошни пишириб, қошигини солиб қўямиз. Буёғи бемалол, араблар айтмоқчи, иштаҳаларига боғлиқ...

Йигитлар шалвираб чиқиб кетишди. Ҳожи икки соатча «мизғиб» олиб, ишхонасига ўтди. Бўлажак рисола-нинг чорак бетини ёзди. Кейин бир неча соат ўйла-

ниб ўтириб, ўрнидан турди. Сандиқни очиб, махфий қутидан найча қоғоз олди. Бу — васиятнома эди. Ҳожни уни йигирма йилча илгари ёзиб қўйганди. Ҳар гал унга кўз югуртирганда Ҳожининг юрагини ўлим ваҳимаси босар, ўқиб бўлгач эса, шукроналик аралаш ғалати бир туйғудан дили потирлаб кетарди. Васиятномада айтилишича, бўлажак марҳум жума куни тонг маҳали «гулшани аднодан гулшани аълога» сафар қилади. Видолашув учун бир кун уйда тутилади. Машҳур академик (исм-фамилияси ёзилган) дафн комиссиясининг раиси этиб тайинланади. Чет эллик сайёҳларни олиб юрадиган сариқ дарпардалик тўртта автобусда таъзиячилар мазористонга боришади. Мақомчилар «Ушшоқ»ни айтиб туради... Қабрига ҳайкал қўйиш шарт эмас (сармоя томони чатоқроқ). Аммо сийнаганч (бюст) қўйилиши лозим. Ганчи фақат Қашқадарёнинг Оқработ ҳавзасидан олинсин. Темур ҳам Оқсаройга ганчни шу ёқдан олдирган. Қабр тепасига аржуманд дарахтининг уруғи экилсин. Аржуманд — юксаклик ва зако рамзи. Уруғ чарм қопчиқда.

Ҳожни Қашшоф васиятномага меҳр билан тикилиб турди-да, жойига солиб қўйди. Ҳовлига чиқди. Кўз олдига хотинларнинг фарёд солиб йиғлагани, катта-катта олимларнинг «Домла, бевақт кетди-да, бунақа одамлар дунёга юз йилда бир келади», деб бош чайқагани келаверди. Шу хаёл Ҳожини ишхонага етаклади. У чақиндай чақнаб, мўъжиза кўрсатиб ишламоқчи бўлди. Патқаламни тоза қирилган даҳанига ишқаб, узоқ ўтирди. Ҳеч қанақа мўъжиза рўй бермади. Ҳожни уф тортиб, ўрнидан турди-ю, ошхонага қараб кетди.

Кечки таомдан кейин пар ёстиққа ёнбошлаб бир оз ётди-ю, беозор мушукдай хўриллаб ухлади қолди.

Туш кўрибди. Ҳожни ўлганмиш. Мазористонда маҳаллалик беш-ўп киши ивирсиб юрганмиш. Ҳожни ҳамма солинадиган тобутда эмас, нодир қўлёмалари сақландиган катта сандиқда ётганмиш. Одамлар сандиқни қабр

тепасига қўйибди-ю, орқа-оядиларига қарамай кетаверибди. Ҳожи ўрнидан даст туриб қичқирармиш: «Ҳой, мусулмонлар! Уликка иззат шуми? Дафн комиссияси қайда қолди? Машшоқлар қани? Мени ким кўмади? Аржумандни ким ўтқазади? Қаёққа кетяпсизлар! Ҳой, тўхтанглар! Тўхтангла-ар!!!»

У чўчиб уйғонди. Терлаб кетибди. Елпинди. Ён-верига қаради. Сўрининг нариги бурчагида хотини пишиллаб ухларди. Ҳаво дим. Юлдузларнинг ранги ўчган. Фақат мағриб томонда битта, митти юлдуз оламини чулғаётган ёруғликка бўй бергиси келмагандек, ўжарлик билан милтираб турарди.

Ҳожи тушининг таъбирини ўйлаб, андак ётди. Юрагининг дукиллагани пасайгандек бўлди. Ҳовли этагида чўзиб хўроз қичқирди. Ҳожи Қашшоф юпқа лабларини тишлаб, эҳтирос билан шивирлади:

— Хўроз қичқиргани учун тонг отмайди, тонг отгани учун хўроз қичқиради...

САРВИНОЗ

Тушликдан келсам, столимда қалингина хат ётибди. Адреси йўқ. Ҳайрон бўлиб, конвертни қайчиладим. Энилик, ялтироқ таклифнома чиқди. Сиртида бир-бирига чирмашган тилла узуклар сурати. Таклифнома ичида бир парча қоғоз. «Салом, Содикжон! Қулунлар кишнашади от бўлдим деб, деганларидай, ниҳоят, бўйдоқлар оламини ташлаб кетмоқдаман. Августнинг ўн тўртига тўй. Мени бир вақтлар бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг, энди бахтим билан ўзинг қовуштириб кет. Сени соғиниб, дўстинг Тожиқул (Тожиғул)».

«Мени бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг...» Этим жимирлаб, ғалати бўлиб кетдим. Кўз олдимга лип этиб ранго-ранг чироқларга кўмилган вокзал, Тожиқулнинг аянчли қиёфаси, Сарвинознинг вокзални бошига кўта-

риб, хандон ташлаб кулгани, жингалак сочли хушқад ва чиройли йигитнинг ҳайратдан чақчайган ўткир кўзлари келди.

Биз Тожиқул билан бир курсда ўқирдик, бир хонада ётардик. Тожиқул (биз ҳазиллашиб уни Тожиғул дердик) Қашқадарёнинг Лангар деган тоғли қишлоғидан эди. Ўзи ёмон бола эмас, озгин, қорача, бўш-баёвгина, оқкўнгил йигит эди. Ўзидан кичиклар иш буюрса ҳам хўп деб кетаверарди. Бир оёғини сал судраб босарди. Лекин ўзига қарамас, кўпинча соқоли ўсган, кийим-боши гижим, туфлисининг чанги етти энлик бўлиб юрарди. Танбеҳ берсак, «Биз қишлоқимиз, бўлаверади, нима мен чимилдиққа киряпманми?» деб қўл силтарди. Унинг устига жиндай соддалиги ҳам бор эди. Ана шу соддалиги туфайли болалар, айниқса қизлар унга ҳар хил қалтис ҳазиллар қилар, лекин Тожиқулнинг жаҳли чиқмас, жуда жонидан ўтиб кетса, «Ҳамманг... олифтасанлар!» деб бақирарди.

Институтни битирганимизга саккиз йил бўлди. Саккиз йилда Тожиқулни бир мартагина кўрдим. Беш йил бурун Қашқадарёга йўлим тушиб, Тожиқулнинг раёонига бориб қолдим. Дўстимни кўргим келиб, кўнглим алағда бўлаверди. Лекин Лангар узоқ экан. Автобус қатнови ҳам чатоқ дейишди. Охири чидамадим. Лангарга кетаётган битта бензавозга илашиб, жўнавордим.

Тожиқулнинг қишлоғи табиат алқаган ерда экан. Кета-кетгунча сой ёқалаб борасиз. Саёзгина, ўйноқи жилға гоҳ буралиб ўнгга ўтади, гоҳ чапга. Сой бўйида тўп-тўп толлар, баланд оқ тераклар шовуллайдди. Дарахтлар ортида ҳовлиси четан билан ўралган лойсувоқ уйлар, узун ходаларга ўрмалаб, томга чирмашган кўмкўк ишкомлар кўзни яшнатади. Майнинг охирлари эмасми, атрофдан жийда гулининг димоғни ёрадиган иси келади, шовқин-суронли шаҳар ҳаётидан кейин бу ерлардаги жимжитлик, тиниқ осмон, осуда турмуш ҳаё-

лингни эржалайди, вужудингни лаззатли бир туйғуларга фарқ этади.

Шофёр мени оқ тушука томли пастаккина бино олдида тушириб кетди. Төжиқул мактабда ишларди, уни қандай топсам экан, деб турувдим, сал нарида қизил от минган киши кўринди. Бордим. Отлиқнинг бошида учбурчак қирғиз қалпоқ, қўлида ўрма қамчи, оёғида этик, баҳорнинг охирлари бўлишига қарамай қалин кийинган. Рўпарадаги кичкина мевазорга қараб, кимнидир кутиб турибди.

— Биродар,— дедим,— мактаб қаерда, билмайсизми?

Отлиқ менга ўгирилди, қизғиш юзи сал оқарди, оппоқ тишлари ярқиради.

— Мактаб Хадрада, олифта!— деди кулиб. Деди-ю, қўшоёқлаб эгардап сакради. Қарасам, ўзимизнинг Тожиқул!

— Төжигул!— деб бақирдим унинг институтдаги лақабини айтиб ва оёғи лат емасин деб қучоқ очдим. Тожиқул бўйнимга осилди...

Икки кунгача Тожиқул қўлимдан қўйиб юбормади. «Шошиб турибман, ишим кўп», деганимга ҳам қулоқ осмади. «Беш йилда бир келдинг, яна уч марта келсанг, пенсияга чиқаман» деб туриб олди. Мактабини кўрсатди, тоғларга олиб чиқиб ўйнатди, арчазорлар тағида меҳмон қилди, Лангар ота мақбараси, Бобиртепани бориб кўрдик.

— Чаккаларнинг оқарибди,— дедим кетаётиб,— энди навбат сочингга келади. Уйлапмайсанми?

— Сарвиноздай қиз топилмаяпти,— маънос кулди Тожиқул,— ҳеч қуриса, «ноз»ни бўлсайди..

...Қўлимдаги зарҳал билан ёзилган таклифномага қараб қўйдим. «Келишнинг исми Гулноз экан. Тожиқул дўстим ахтариб-ахтариб, ахир «ноз»лигидан топилдида».

Хаёлим студентлик йилларига учди. Учинчи курсда эдик. Хадрада, ҳозирги Ҳамза театрининг биқинидаги

кўп қаватли бинода ўқирдик. Рус адабиётидан дарс бўлаётган эди. Уқитувчимиз Валентина Ивановнанинг ғалати одати бор эди. У лекция бошланишдан аввал аудиторияга бир қараб олар, мабодо йигит-қизлар бўлак-бўлак ўтирган бўлишса, «Яна феодализмми?» Қани, битта қиз, битта йигит ўтиришлар!» деб уришарди. Биз опанинг жаҳлини чиқармаслик учун танаффусдаёқ жуфт-жуфт бўлиб олишардик. Курсдагилар тоқ эдими, ё қизларнинг биттаси ҳам Тожиқулни хушламасмиди, ҳар қалай у донм ёлғиз орқада ўтирар, рус адабиёти тугагач, яна менинг ёнимга ўтиб оларди.

Уша куниям рус адабиёти эди. Лекция яримлагаида эшик очилиб, деканимиз Расуллий домла кўринди. Унинг изидан ўрта бўйли, сулув қиз кирди. Деканимиз опадан узр сўраб, бизга қаради.

— Уртоқ студентлар!— деди у таянганча, — бугундан эътиборан Сарвиноз Шукурова сизлар билан ўқийди. Сарвиноз яхши қиз. Уни бегоналатиб қўймагилар, бир-бирларингизни ҳурмат қилиб, дўст бўлиб ўқингилар... Борақол қизим,— декан кулиб, янги курсдошимизнинг елкасига қўл қўйди. Кейин опадан яна узр сўраб чиқиб кетди.

Сарвиноз кафедра ёнида бир пас қаққайиб турди-ю, лов қизарганча аста юриб орқага ўтди. У қаерга ўтираркан, деб ҳаммамиз ортимизга ўгирилдик. Сарвиноз тўғри бориб, Тожиқулнинг ёнига ўтирди. Кимдир ух тортди, кимдир маъноли йўталди, ёнимдаги Матсафо «Ё фалак!» деди чўзиб. Болалар кулди, Валентина Ивановна уришиб берди.

Лекция давом этди. Лекин, сезиб ўтирибман, ҳеч ким эшитмаяпти. Айниқса йигитлар шивир-шивирни бошлашди. Назаримда деканимиз, янги студент, деб бир тўда оддий нисонлар орасига фариштали қўшиб кетгандай эди. Сарвинознинг чамбарак қилинган сочлари, тўлган ойдан тиниқ юзи, бир оз тўла, дуркун гавдасига ярашган хушбичим кўйлаги, ҳаё билан перприраган тим-

қора кўзлари, ҳатто нўғай қошиқдай оппоқ бежирим туфлисигача мукамал эди!

Танаффусда мену, хоразмлик ҳамхонамиз Матсафога ўхшаган бир-икки «суяги йўқлар» қиз билан танишгани бордик. Сарвиноз ҳар сафар исмини айтиб, қўл чўзганда киприк қоқиб, ширингина илжайиб қўяр, унинг ўзини очиқ-ойдин, хушчақчақ тутиши кўнглимиздаги «фаришта» экан, деган фикрни тобора мустаҳкамлаб борарди.

— Сарвинозхон, қани, чойга чиқамиз,— деди сертаклуф Комил.

— Мрожний оберай,— жилпанглади Матсафо. Сарвиноз ялт этиб ёнига қаради.

— Юринг, Тожиқул ака?

Тожиқул араз қилган боладай тўмтайиб тик турган эди.

— Раҳмат, мен... чиқмайман,— деди негадир энсаси қотиб. Сарвиноз бизга қараб ҳижолатомуз жилмайди.

— Узр, йигитлар, биз... мен... кейинги сафар...

Уч йигит, оғзимизда ёлгон кулгу, мулзам бўлиб йўлакка чиқдик.

— Тожиқулнинг фойдасига биру ноль!— қийқирди Матсафо,— тошингни тер, Содиқжон!

Комилжон бош чайқади:

— Муҳаббатнинг кўзи кўр деганлари рост экан-да...

— Сенга қолса, уларни никоҳлаб ҳам қўярсан,— дедим Комилга,— уч кун ўтсин, Сарвиноз Тожиқулни танимай кетади.

— Кўрамиз.

— Нимадан бас ўйнайсан?

— Битта стипендиядан!— Комил қўл ташлади, Матсафо узди.

Уч кун эмас, бир ҳафта ўтди. Бироқ Тожиқул билан Сарвиноз ажраб кетиш ўрнига қалинлашиб боришарди. Фақат Валентина Ивановнанинг дарсларидагина эмас, бошқа лекцияларда ҳам бирга ўтиришар, тушликни бирга қилишар, танаффус пайтлари бурчак-бурчакда чақ-

чақлашиб кулишарди. Матсафо иккаламиз рашкдан ёнамиз, Комил «Содиқжон, уйингга хат ёз, пул юборишин, стипендиянгни менга берсанг, қандай кун кўрасан?»— деб жонимга тегади.

Қишнинг қорли-қировли кунлари. Охирги пара бўлмади. Матсафо икковимиз троллейбусда ётоқхонага кетяпмиз. Қоратошга етганимизда Матсафо бирдан:

— Иби!— деб биқинимга туртди,— гўрдим, гўрдим, нани гўрдим? Анавиларни қара!

Деразадан боқдим. Оппоқ қорли йўлкада Тожиқул билан Сарвиноз қаймоқлашиб кетяпти. Тожиқул қизнинг чиройли бахмал портфелини кўтариб олибди, музлоқ ерга авайлаб қадам босаркан, куйиб-пишиб нималардир дейди, Сарвиноз қотиб-қотиб кулади.

— Ҳа-а, тамом,— бош чайқади Матсафо, стипендиянгни Комилга беравер, садоға, сени ўзим боқиб оламан.

Ётоқхонага бориб, Тожиқулни кута бошладик. У бирор соатларда келди. Телбадай ўзидан ўзи кулимсирайди. Одатда у тўғри кириб, ботинкасини ечарди-ю, икки пойини икки ёққа отиб юбориб, ўзини таппа чойшабга ташларди. Бу сафар оёғини ечиб, ботинкаларини жуфтлаб қўйди, пальтосини эҳтиётлаб илгакка илди, чойшабни қайириб, астагина каравотга чўзилди. Матсафо менга қараб томоқ қирди-ю, «Қайта ишлов берниш бошланибди», деб қўйди. Тожиқул парво қилмади, шипга тикилиб ётаверди. Матсафо стакандан чой ҳўпларкап:

— Тожиқулвой, охирги парада кўринмадилар?— деди.

— Дарс бўлдимми? Домла келмайди, дейишганди-ю?

— Домла сени йўқлади. Ишонмасанг, мана, Содиқдан сўра.

— Кутубхонага борувдим,— минғиллади Тожиқул.

Кутубхонамиз Инқилоб хиёбонида эди. Шунинг учун:

— Ие, Қоратошда ҳам кутубхона очилибдими?— де-

дим ёлгондан ажабланиб. Тожиқул ирғиб турди. Матсафо икковимизга ялт этиб қаради-ю:

«Шпионлар!— деб бақирди,— ҳа, очилибди! Қоратошда китоб ўқиб юрдим! Бўлдимми?»

Мен чапак чалиб турдим. Матсафо бармоқларини қарсиллатиб, йўрғалаб ўйнай кетди:

Қоратошда, қора қошдан
Сабоқ олган Тожигул!..

10 кр.

— То-о-жигул!— қувватладим мен.

— Тожи-гу-ул!— поз билан салом қилди Матсафо.

Тожиқул оқсаб келиб Матсафонинг чойини бир кўтариб шимирди, сўнг яна ўрнига чўзилди. Анчадан кейин:

— Содиқ,— деди секин.

— Ҳм, жоним?

— Шу... кўпирадиган соқол крем... қаерда сотилади?

Матсафо чидамай хахолаб юборди.

— Импортний сочбўёк керак эмасми? Маймун сурати солинган галстук-чи? Эҳтимол «Хаёлимда хаёлинг» деган атр керакдир, азизим?

— Бир сўм чўзсанг, ўша кремдан топиб бераман, Тожиқул,— дедим. У ётган ерида чўнтагидан ёпжимланган бир сўмлик олиб отди:

— Ма, еб тўймас!

Матсафо дарров пулни олиб, текислай бошлади:

— Раҳмат, Тожигул. Қандга пул тополмай ўтириб эдим.

Хуллас, Сарвиноз ҳаммамизни доғда қолдириб, Тожиқул билан «юриб» кетди. Энг кулгили жойи шундаки, Матсафо иккаламиз икки йилда қилолмаган ишни Сарвиноз икки ҳафтада элади. Унинг таъсирида Тожиқул гўё моҳир ҳайкалтарош қўлидаги бир бўлак харсанг тошдай секин-аста ажиб қиёфага кириб борарди. Хашпаш дегунча унинг қийшиқ ёқалари тўғриланиб, костюмшини дазмол кўрадиган бўлди. Туфлисини кушига икки

мартадан мойлайди. Эрталаб саҳар туради-ю, сийрак соқолини қиртишлашга тушади. Илгари у камарига битта дафтар қистириб дарсга кетаверарди, энди ялтироқ қулфли қора портфель сотиб олган. Кулиши ҳам қандайдир иболи, «маданий» бўлиб қолган. Сарвиноз билан танишгунча «кенг экранли» оғзини катта очиб, «ва-а!» деб куларди, энди қанчалик қизиқ гап эшитмасини, оғзини юмиб, ё лабнинг бир чети билан илжайиб қўяди. Қачон кўрсанг, кийнимдан атир анқиб туради ва ҳоказо.

Кунлар ўтган сари Тожиқул биздан тобора узоқлашиб, Сарвинозга яқинлашиб борарди. Сарвиноз Жалободнинг қайси ям қишлоғидан экан, бир қариндошиникида тураркан. Қишки сессиядан кейин у ётоқхонага кўчиб келди. Тожиқулга худо берди. Энди у Сарвинознинг олдидан келмай қўйди. Азонлаб ошкора остановкага чиқиб туради. Юлдуз қизлар даврасида ойдак бўлиб Сарвиноз кўринади. Болалар, ногирон деб Тожиқулга йўл беришади, Тожиқул эса троллейбусга чиқиб, Сарвинозга жой олиб қўяди.

Ўқишдан кейин ҳам ётоқхонага бирга қайтишади, ёки кинодами, аллақачонларда тентираб, бир маҳалда келишади. Тожиқул апил-тапил ечинади-ю, дафтарини қўлтиқлаб иккинчи қаватга, Сарвинознинг олдига зиниллайди.

Бир кунни уни ўртага олдик.

— Тожигул,— деди Матсафо,— шунча бўлди, юрибсан. Ишқилиб... қўл-пўлини ушладингми?

Тожиқул конспект ўқиб ётарди.

— Нима, ушлаш керакми?— деди бетини яшириб,— ҳар кунни эрталаб қўл олиб кўришамиз-ку?

— У бошқа,— алдади Матсафо,— кўпчиликнинг олдидагиси ҳисоб эмас. Кечқурун хайрлашаётганинда «Яхши тушлар кўринг, Сарвинозой», дегину секин энгашиб, қўлини ўпиб қўй. Ҳозир шунақа хайрлашув расм бўлган.

Тожиқул индамади.

Икки кундан кейин ётар маҳали у ҳурпайиб келди.

— Матсафо қани, Содиқжон? Аҳмоқ экан, бошини ёраман!

Маълум бўлишича, Тожиқул Матсафонинг «маслаҳати» билан иш кўриб, ўсал бўлибди. Сарвиноз иккаласи алла-паллагача қизнинг хонасида дарс қилишибди. Кетар чоғда Тожиқул «хўп, хайр...» деб қизнинг қўлини ўпиш учун энгашган экан, Сарвиноз шарақлаб кулибдию, «Ие, тинчликми, Тожиқул ака?— дебди жавдираб,— бунақа... келишмаган одатингиз йўқ эди-ку? Мен олдимда эгилган одамни унча хушламайман».

— Ўзи... балониям билмас экан Матсафонг!— деди Тожиқул тишларини фижирлатиб. Мен уни овутган бўлдим.

— Хафа бўлма, оғайни. Қизлар ўзи шунақа ҳуркак бўлади. Ахир исмини қара, Сарви-ноз! Ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги китобларни кўпроқ ўқисанг, Сарвинознинг кўнглини топасан.

— Ўқиб ётибман-ку, ундан ортиқ нима қилай?— деди у соддадиллик билан. Ичимда кулиб қўйдим. Дарҳақиқат, Сарвинознинг таъсирига тушгандан буён ҳам-хонамизнинг зачёткаси ҳам «гуллаб» қолган, «уч»лари «тўрт»га, «тўрт»лари «беш»га айлана бошлаган эди. Гўё Сарвиноз — ҳайкалтарошнинг қўлидаги бояги харсангтош маълум бир қиёфага кирган, энди қиз у тошга жон бағишлаш ҳаракатида эди.

Қиш ўтиб, баҳорги каникул бошланди. Кўпчилик студентлар уй-уйларига кетган. Матсафо Хоразмга жўнаган. Сарвинозни Тожиқул Жалолободга кузатиб қўйган. Ўзи эса, «Бир ҳафтанинг нимасига овора бўлман, уч куним йўлга кетади», деб Тошкентда қолди. Унинг кайфи бузуқ, уззукун узала тушиб ётиб китоб ўқийди. Кечқурун аллақаяқларни айланиб келади-ю, яна китобга муқкасидан кетади. Аксарияти муҳаббат ҳақидаги ро-

манлар, қиссалар. Муқовасиннинг ички бетига «С. Шуку-
рованинг шахсий кутубхонаси» деб ёзилган.

Бир куни тушда магазиндан нон қўлтиқлаб кирсам,
Тожиқул юпқагина китобга термулиб йиғлаб ўтирибди.
У мени кўрди-ю, тўрт букланган оппоқ дастрўмолига
кўзини артди. Кейин:

— Одамлар бунча бешафқат!— деди китобни шап
эткизиб ёпиб,— ахир... икки бахтиёр ёшнинг кўнглидаги
гавҳарга чанг солишибди-я! Кўнгилда пориллаган гав-
ҳар бўлмаса, ҳаётнинг маъноси қоладими?

Турган еримда анграйиб қолибман. Гўё рўпарамда
ўзимиз биладиган лапашанг, бир елкаси баланд, бир
елкаси паст, думбулгина Тожиғул эмас, анча ёшга бор-
ган, турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, ўқимишли, зук-
ко бир кимса ётгандай эди. Китоб муқовасига қарадим.
«Тристан ва Изольда». Умримда эшитмаган китоб! «Ҳа,
Тожиқул биздан ўтиб кетяпти. Ахир илгари кўпчилик
Тожиқулни менсимасди. Энди болалар бирон масалада
талашиб қолишса, Тожиқул нима дер экан, деб хона-
мизга киришади». Бу фикр рашкимни кўзгади, сўнг
рашким ўзимга бачкана туюлди-ю, Тожиқулга ҳавасим
келди.

— Менга қара, ўртоқ ошиқ,— унинг тунд хаёлларини
тарқатиш учун шўхлик қилмоқчи бўлдим,— сен худди
йиғит билан юрганга ўхшайсан. Кўзимга қараб айт-чи,
шу пайтгача ўша қизни ақалли бирон марта бағрингга
босганмисан?

Тожиқул шипга қараб, индамай ётаверди. Мен хона
ўртасида нари-бери юриб давом этдим:

— Босмагансан! Чунки Сарвиноз рухсат бермайди.
Негаки, у сени севмайди, шунчаки курсдош сифатида
ҳурмат қилади. Бугунгидай гуллар очилиб, булбуллар
сайраб турган гўзал баҳор айёмларидан бирида у фа-
ришта лип этиб бошқа бутоққа ўтиб кетса, додингни
кимга айтасан?

— Қалланг ишламайди,— деди Тожиқул китоблари-

ни йиғиштираркан, тескари қараб,— қачондан бери муҳаббат чалп-чўлп бўса-ю, «Мен севаман, сен савасанми?» каби бачкана хитоблар билан ўлчанадиган бўлиб қолган? Муҳаббат — ахлоқий гўзалликдир, деган Ойбек. Муҳаббат — инсоннинг ўзлигини таниши. Тўғри, Сарвиноз ташлаб кетса, менга оғир бўлади, лекин бошимни деворга уриб йиғламаймап. Сарвиноз қўлимга антиқа кўзгу бергандай бўлди. Бу кўзгуга қараб мен кимлигимни, қандай бўлишим кераклигини билиб олдим. Бунинг учун ундан ўлгунча миннатдорман.

Ташқарида қизларнинг кулгиси эшитилди. Тожиқул ўрнидан туриб, илдам дераза ёнига борди. Анча турди. Сўнг:

— Каникулдан қайтишяпти,— деди ғамгин товушда. Бир оздан кейин «Сарвиноз келганмикан», деб пастга тушиб кетди.

Тожиқул Сарвинозга қаттиқ боғланиб қолган, энди ундан кўнгил узиши мушкул эди. Буни группамиздагилар ҳам билар, шунинг учун оғизлари бўшади дегунча иккаласининг ғийбатини қилишарди. Қизларимиз ҳам кейинги вақтда Сарвиноздан гап ўғирлаш пайига тушган шекилли, тасодифан ғалати бир суҳбатни эшитиб қолдим.

Ётоқхона ҳовлисининг бир бурчаги гулзор эди. Гулзор ёнидаги ўн қадамча тақир ер тахта билан тўсилиб, кир ёядиган дорлар илинган эди. Бир кун тушдан кейин хонада бир ўзим зеркиб ҳовлига тушдим. Ҳалиги гулзор четдаги скамейкага бориб ўтирдим. Тахта ортида икки қиз шапиллатиб кир ёймоқда. Гоҳо гангир-гунгир сўзлашади. Овозларидан танидим: курсдошимиз Раъно билан Сарвиноз.

— Тожиқул акангизни кўйлақларини жа-а ҳафсала билан ювибсиз, жонингиздай кўрар экансиз-да, ўртоқ?— шўхчан товушда сўради Раъно.

— Тожиқул ака яхши йигит,— деди сиполик билан Сарвиноз,— кўнгли тоза.

— Менга қарапг, ўртоқжон, ростданам шу!..— Раъно қўполроқ бир гап айтмоқчи бўлди-ю, пазаримда тилнин тийди,— шу лапашангини яхши кўрасизми? Наҳотки Сарвиноз Тожиқулга турмушга чиқса, деб қизлар ҳайрон.

— Фикрларинг ўлгудай саёз!— зарда қилди Сарвиноз ва дорга кир ёйиб келиб давом этди,— биз Тожиқул ака билан шунчаки дўстмиз, холос.

— «Дўстингиз» ... сизга уйланмоқчимиз-ку?

— Ёлғонламай қўя қолинг! Тожиқул акадан ҳеч қачон бунақа гап чиқмайди.

— Тўғри айтасиз, ўртоқжон, бунақа гапни айта оладиган йигит эмас-да ўзиям.

Сарвиноз жеркиб ташлади:

— Одам бировдан нуқсон қидиргунча ўзидан фазилат ахтариши керак! Тожиқул аканинг группадаги болалардан зиғирдек кам ери йўқ. Ешлигида қасалга чалиниб, оёғи лат еган экан. Сал... соддалиги бўлса, бу айб эмас. Баъзи бировлардай шайтонга фириб берадиган маккор, устомон бўлгандек, асли шунақа соддалик ҳам дуруст. Соддадил одамдан ҳеч қачон ёмонлик чиқмайди.

— Жа-а, дейман, Тожиқул акангизни осмонга чиқазиб қўйдингиз-ку!

— Нимага энди у бошқаларнинг олдида елкасини қисиб юриши керак экан? Мен Тожиқул акага одам ўзининг қадр-қимматини бировларга оёқ ости қилдирмаслик кераклигини тушунтирдим, холос. Чунки у кишини туғишган акамдай ҳурмат қиламан. Ака-сингил ўртасида эса, Раънохон, сиз ўйлаган муҳаббат бўлиши мумкин эмас.

Раъно нимадир деб эътироз билдирмоқчи эди, нарёқдан чувиллаб қизлар келиб қолишди-ю, гап узилди. Мен туриб кетдим. Ҳозиргина эшитганим — аччиқ ҳақиқат гўё Тожиқулга эмас, менга тегишлидай, юрагим ҳаприқади, хаёлим чувалашади. «Бу гапни Тожиқулга қандай айтаман? Ўзи эндигина бўй-бастини ростлади. Хаёли

гулга кумилиб, ўзга бир оламда юрибди. Чўкиб, асли ҳолига қайтиб қолмасмикан? Йўқ, айтмайман, вақти-соати етиб, ўзи билиб олар...»

Сарвиноз билан Тожиқул бояги-боягидай бўлиб, яна бир йил юришди. Бир йилдан кейин, ёзги сессия олдида машъум воқеа рўй берди.

Ёзининг латофатли оқшомларидан бири эди. Тожиқул пўрим бўлиб, хонага кирди. Эгнида оқ-сарик енгил финка, «қирраси қовун тиладиган» ҳаворанг шим, бир ўкчаси баландроқ (у оқсаганим сезилмасин, деб туфлиснинг бир пойига қўшимча пошна урдириб оларди) янги шиппак, сочлари ялтиратиб таралган. Тўйга розилик олган бахтиёр ошиқдай кўзлари кулиб турибди.

— Бугун биз билан вокзалга чиқасан,— деди у томдан тараша тушгандай қилиб.

— Ҳм, домла зачётни вокзалга олар эканми?— ҳазиллашдим.

— Йўқ. Ленинграддан Сарвинознинг азиз бир киши-си келар экан, кутиб оламиз.

— Ўзларинг чиқаверинглар. Ўртага мени тикиштириб нима қиласан?

— Сарвиноз айтди, Содиқ акамниям олинг,— деди.

Вокзалга барвақт етиб бордик. Сарвинознинг қўлида бир даста атиргул. У дам-бадам соатига қарайди, нур ёғилиб турган чеҳраси гоҳ саросимали тусга киради, гоҳ яна ёришиб кетади.

Поезд соат ўн бирларда келди. У пишиллаб секинлаганда Сарвиноз бир вагон билан ёнма-ён югургилаб кетаверди. Ниҳоят, тормозларнинг шарақлагани эшитилди-ю, вагондан катта чамадон кўтарган новчароқ, хушқад, оқиш юзли, кўзлари чақнаб турган бир йигит тушди. Сарвиноз «Матлабжон ака!» деб қичқирди-ю, дастагул билан йигитнинг бўйнига осилди. Шу кўйи бир дақиқа қотиб қолди. Бошини кўтарганда кўзларида ёш ялтиллари.

— Танишинг, Матлабжон ака,— деди у кўз ёш ара-

лаш жилмайиб, — курсдошларим Тожиқул ака, Содиқ ака...

Матлабнинг қандайдир кибр билан чимирилган қошлари туташиб кетгандай бўлди. У бизга қўл бераркан, ним таъзим ила бош силкиб қўйди. Матлаб Ленинградда аспирантурани тамомлаб келаётганмиш, физик олим бўлармиш.

Вокзал майдонига чиқдик. Дарҳон томонда Матлабнинг қариндоши бормиш, Сарвинозлар ҳозир шу ёққа кетишармиш. Тожиқул иккаламиз уларни кўзатиб бекатгача бордик. Тожиқул ердан бошини кўтаролмас, уятли иш қилиб қўйган одамдай менинг панамда соядай судралиб борарди. Шундагина Сарвинознинг ақлига офарин, дедим. «Вокзалга Содиқ акамиям обчиқинг», деб бежиз айтмабди-да. Ҳозир катта майдоннинг ўртасида Тожиқулнинг битта ўзи шўппайиб қолиб кетса нима бўларди?

Сарвиноз билан Матлаб троллейбусга чиқишди. Шу пайт Сарвиноз яна бир антиқа иш қилди. У аввалига қўл силтаб биз билан хайрлашди. Кейин сакраб турдию, пастга тушиб тўғри Тожиқулнинг олдига келди. У лов қизариб бўйинини чўзди ва ... Тожиқулнинг пешонасидан чўлп эткизиб ўпиб олди. Фақат муродига етган кишилардагина бўладиган ҳадсиз қувноқлик билан:

— Раҳмат, Тожиқул ака! — деди. Мен ялт этиб Матлабга қарадим. У ўз қудратига ишонган мағрур бургутдай, чиройли қошларини чимириб, тўғрига боқиб ўтирарди.

Троллейбус юриб кетди.

— Биринчи ва охириги ўпич... — дедим дўстимнинг қўлтиғидан олиб. Тожиқул индамай манглайини ишқалади.

Тожиқул эс-ҳушидан айрилгандай, серрайиб туриб қолди. Сўнг сўзсиз қўлимдан етаклаб ресторанга олиб кирди. Индамай бориб, буфетдан икки юз грамм коньяк олди, индамай иккига бўлди.

— Сарвиноз бахтли бўлсин!— деди қовоқ солиб ва бир кўтариб қадаҳни бўшатди,— юр, энди кетдик.

Бир парча шоколадни йўл-йўлакай чайнаб, унинг изидан чопдим...

...Ана шу Тожиқул уйланадиган бўлиб, мана бугун тўйга чақириб ўтирибди. Шошиб вокзалга телефон қилдим. Қассир қиз ёшгина шекилли, овози қўнғироқдек экан.

— Ало, болам, Қаршига битта билет тўғрилаб беролмайсизми? Илтимос, қизим, пастки жойдан берсангиз, қари чолман, тепага чиқолмайман.

Қассир қиз шумлигимни тушундим, қиқирлаб кулди:

— Бўпти, «отахон»,— деди енгил киноя билан,— халитдан тепага чиқолмайдиган бўлсангиз, пастки жойдан берамиз. 7-кассага неварангизни юборақолинг...

УЗ УИНИНГ МЕҲМОНИ

Янги йил арафасида лабининг бир чети билан куладиган месткомимиз раиси (у яқинда тилла тиш қўйдирган) мени хонасига чақиртирди.

— Юрагингиз қалай, Роҳатилла?— деди башарамга қараб.

— Ҳозирча... тузук,— дедим чўчиброқ,— лекин чўнтагимда валидол бор, мана.

Местком раиси кулимсираб сейфга энгашди ва шапалоқдай қоғоз олиб, бошига кўтарди.

— Табриклаймиз! Сизга уй беришди. Эрийдиган бўлдингиз энди, Роҳатилла...

— Эр... эр-рийман...— дедим зўрға. Бошим айланди. Креслога шилқ этиб тушдим.

Кўзимни очсам, кимдир юзимга сув сепяпти, местком раиси оғзимга валидол соляпти. Секин ён-веримга алашладим. Қарасам, ордер сувга бўкиб ерда ётибди. Шартта чангалладиму «раҳмат»ни насия қилиб, ташқарига отилдим.

Тўрт кундан кейин икки «экстра»га битта машинани гаплашиб, янги уйга кўчиб ўтдик. Уй эмас, қўғирчоқ экан. Учинчи қават. Уч хоналик. Деворларига гул қоғоз ёпиштирилган. Бир хона напармон, бир хона қирми-зи, бири — бинафша рангда. Полга резинка гилам тўшалган. Ошланмаган теридай ғов-ғов қабариб ётибди.

Уйимизнинг чироқлари ҳам аломат. Ошхонанинг чироғи катта уйдан ёқилади, ваннаники ошхонадан, кичик уйники ваннадан ва ҳоказо. Эшикни қулфламоқчи бўлсак, хотин итариб туради, ўғлим кўтаради, мен калитга темир қошиқ солиб бурайман.

Қўни-қўшниларимиз ундан ҳам ажойиб экан. Бири такси ҳайдайди, бири ошпаз, бири атир фабрикасида ишлайди. Бир гапга тушиб кетсак, суҳбатимиздан гоҳ бензин исси, гоҳ атир, гоҳ зира исси келади. Каминангиз дори фабрикасида ишлайман. Демак биздан ҳам унча-мунча карболка билан ялпиз ҳиди гупиллаб турса ажаб эмас. Хуллас, қўшниларимиз яхши одамлар экану, аммо иттаси юрагимни ёрай деди.

Кўчиб келганимизга беш кун бўлудди. Қайнонам бэшик тўйида кийдирган кўк тўнни елкага илиб пастга тушдим. Шу пайт қирқ ёшлардаги ориқ йигит келди-ю, шивирлаб сўрашди:

— Ассалому алайкум, Роҳатиллака! Қалай, янги уйларга ўрганай дедингизми?

— Қуллуқ,— деб қўл олишдим.

— Менинг отим Остонақул,— деди у,— нариги йўлакда турамиз.

— Жуда яхши-да.

— Қорин тузукми энди, қўшни? Сизга норин ёқмас экан, ўзи тагин муздай қилиб едингиз.

Шошиб қолдим.

— Муздек норин еганимни... қайдан биласиз?

Остонақул муғомбирона кулди.

— Биламиз. Мен сеҳргарман. Ҳиндистонда илон ўй-

натадиган афсунгардан беш йил таълим олганман. Уйингиздаги ҳамма гапдан хабардорман.

— М-масалан?— дедим лабларим учиб.

— Масалан, келинойимнинг аллергияси бор. Тилла сирға бошларини оғритади. Сизнинг пастки жағ тишингизга пломба қўйиш керак. Наргизангиз математикага дуруст, лекин адабиётдан мазаси йўқ. Яқинда Хоразмга тўйга бормоқчисиз, тўғримиз?

— Сиз... авлиё экапсиз?— дедим қўрқиб. Чунки қўшним тўппа-тўғри гапираётган эди!

Остонақул ёнидан папирос олиб тутатди, осмонга кўкиш тутун пуркаб, узр сўради.

— Кечирасиз, магазинга понга бораётгандим...

Остонақул кетди. Лекин мен қимирламадим. Лол бўлиб, унинг қайтишини пойлаб турдим.

Бир вақт нон қўлтиқлаб қўшним қайтди. Мен унинг тирсагидан тутиб ялиндим:

— Жон дўстим, мени қийнамай айта қолнинг, бу гапларни қаяқдан биласиз? Узингиз нариги йўлакда турсангиз...

Остонақул кулимсиради:

— Ойна қирқадиган олмосингиз борми?

— Бор.

— Кечқурун олмос олгани кираман. Шунда айтаман.

Намозгарда чойни аччиқ дамлаб, дастурхон тузаб кутиб ўтирдим. Бир маҳал ийманибгина сеҳргар қўшним кириб келди. Икки пиёладан чой ичишдик, уёқ-буёқдан гаплашган бўлдик. Мен олмосни шилдироқ қоғозга ўраб, Остонақулнинг олдига қўйдим. Қўшним олмосни айлантириб кўрди-ю, бирдан:

— Абдусалом, уста келдима-е?!— деб қичқирди. Мен атрофимга алангладим. Шу пайт рўпарамдаги девор ортидан:

— Йў-ўқ, ада-а!— деган овоз эшитилди.

Остонақул менга қаради.

— Қанақа сеҳргар эканлигимни энди тушундингиз-

ми, қўшни? Ахир бу уйларда гапирган гапингиз эмас, нафас олишингиз ҳам эшитилади-ку!

— Унда нега сизларнинг товушингиз чиқмайди?

— Биз домдан домга кўчавериб, айёр бўлиб кетганмиз,— деди Остонақул пиёлани чертиб узатаркан — уйда шивирлашиб гаплашамиз. Кресло-ю, стулларнинг оёғига латта боғлаб қўйганман. Болаларни уришмоқчи бўлсам, ваннага олиб кираман. Сув тушириб қўйиб кейин уришаман. Овқатни хўриллатиб ичмаймиз. Катта ўғил хуррак тортади. Шундан ҳижолатдаман. Қўни-қўшнилари ухлатмаяптими, тентак бола.

— Ҳалигача эшитмадик,— дедим унинг оғзига тикилиб.

— Илтимос, ухлаёлмасангиз деворни бир тепинг, мен хурракчи ўғлимни биқинига ағдариб қўяман.

Оҳ, худо урди, дедим. Кўчиб келганимизга беш кун бўлди. Шу беш кун ичида алмойи-алжойи гапларни кўп гапирдим. Айниқса, кеча кечқурун меҳрим товланиб кетиб, хотинга икки оғиз хушомад қилувдим. Остонақул нима деб ўйлади экан? Бу Роҳатилла ҳам, хотини билан гаплашишдан олдин қўл кўтариб рухсат сўрар экан, деб ўйладими?

Напармон деворга тикилиб хаёл суриб ўтирибман. Шу пайт девор тебрангандай бўлди, сўнг чийиллаб тилга кирди:

— Ада-а, уста амаки келдилар, чиқар эканси-из!..

Остонақул узр айтиб қўзғалди. Хотин кирди. Уни даҳлизга бошлаб чиқдим. Эшикларни маҳкам ёпиб, Остонақулнинг ҳамма гапини оқизмай-томизмай айтиб бердим.

— Вой, шўрим!— деб бетини чимчилади хотин,— энди нима қиламиз, адаси?

— Болаларингга айт, ўрик-пўрикни камроқ есин. Гўжа ош пиширишним бас қил.

Имо-ишора билан гаплашинглар. Мабодо сени «жоним!» деб юборсам, дарров лабимни бос.

Ер қимирлаганда ҳам пинагини бузмаган хотин «вой, ўлай» деди-ю, стулга ўтириб қолди.

Эртасига болаларни йиғиб, бир соатча «семинар» ўтказдим.

— Наргиза, шеър ёдлаганда шанғиллама,— дедим қизимга,— Комилжон, сен ҳам бўлар-бўлмасга рубо-бингни тинғиллатаверма, барибир сендан Отаниёзов чиқмайди. Дурбек, энди Наргизани йиғлатсанг, қулоғингни узиб оламан, билиб қўй.

Болалар қўрқиб кетишди.

— Ада, нима қилсак бўлади?— деди Дурбегим.

— Фақат кулиш мумкин,— дедим, шундаям оғизларингни юмиб, секин кулинглар.

Қийинчилик билан бўлса-да, аста-секин янги уйга мослаша бошладик. Ишдан чарчаб келган кунларим «Бошгинам оғрийди-ё» деб қўшиқ айтиб кираман. Хотин дарров аналгин беради.

Қўни-қўшниллар ёмон хаёлга бормасин, деб уҳ тортишни бас қилдик. Ўзингиз биласиз, дарди бор одамгина уҳ тортади. Бизнинг эса, кўнгилда зарра дардимиз йўқ, аксинча бекаму кўст, хушчақчақ ва бахтиёр кишилармиз.

Хотин ҳар қанча ноз-фироғи бўлса, ўрта йўлакда қулогимга шивирлаб айтади. Рози бўлсам, хўп дейман. Келишмасак, музокарани кечқурунга қолдирамиз. Ёнимизда катта сайҳонлик бор. Ҳар оқшом уйдагилар шу ерга сайрга чиқишади. Жуфт-жуфт бўлиб уёққа боришади, буёққа келишади. Бир-бирига уйда айтолмаган гапларини айтиб, хумордан чиқишади. Сайҳонлиқнинг бағри кенг. У таниш-билишларнинг гийбатини ҳам, ишхонадаги паст-баланд гапларни ҳам, аччиқ-аччиқ таъна-ю, кўз ёшини ҳам бемалол кўтараверади. Биз ҳам рўзғоримиздаги етишмовчилигу бир-биримизнинг камчиликларимиз ҳақида келинингиз билан ҳузур қилиб гаплашамиз. Кейин худди кулги кечасидан келаётгандай хандон ташлаб уйга қайтиб кирамиз.

Болалар худди кинозалда ўтиргандай пичирлашиб гаплашишади. Аммо Дурбегим ёмон. Ичи пишиб кетса, қулоғи тугул тилини узиб олсангиз ҳам тўполон қилаверади. Бунақа пайтда магнитофонни қўяман. Берта Давидова «Муножот»ни айтиб туради, мен қўлимга «Здоровье» журналини икки буклаб оламан. Дурбек дарров тинчийди-ю, оғзини юмиб кула бошлайди...

Бир куни Наргиза қизим уялтириб қўйди. Чой вақти эди. Мушукдай секин ёнимга келди-ю, «Дада, биз худди меҳмонга борган одамларга ўхшаймиз-а?» деди шивирлаб.

Ана шунақа қилиб яшайпмиз, биродар, лекин сиз чўчиманг. Марҳамат қилиб, бемалол меҳмонга келаяберинг. Фақат сиздан бир илтмос. Ҳасрат-пасратнингиз бўлса, уйингизга ташлаб келинг. Чунки бизникида ҳасрат қилиш қатъиян ман этилади.

УМРИ УЗУН ЭКАН

Умнат Қиличев ўттизларга борган, тол чивикдек-кипа йнгит. Чуваккина юзида бир ҳовуч сепкили бор. Ўзи атир фабрикасида шишаларга этикетка ёпиштириб ўтиради. Таъби ҳам атиргул баргидек нозиккина. Биқинида биров чучкирса, уч кунгача иштаҳаси бўғилиб юради.

Уша Умнатвой бир куни ишдан келди-ю, «юрагим»-лаб ётиб қолди. Хотини дори-дармон қилди, бўлмади. Умнатвой типратикондай юм-юмалоқ бўлиб ишграйверди. Кейин хотини «Тез ёрдам» чақирди.

Биласиз, «Тез ёрдам»нинг антиқа одати бор: беморникига шошилмай келади-ю, касалхонага учиб кетади. Хуллас, «Пахтакор» билан «Қайрат»нинг бежанжал ўйини қанчада тугаса, «Тез ёрдам» ҳам шунча вақтда

келди. Доктор Умнатвойни хом теридай уёқ-буёққа ағдариб обдан кўрди. Кейин машинага солди-ю, зин-филлатиб олиб кетди.

Касалхонада ҳам Умнатнинг омади юришмади. Уни нархи арзонлашган молдай наридан-бери суришди. Касалхонадагилар: «Бу бошқа райондан экан, олмаймиз», дейишди. «Тез ёрдам»чи доктор: «Бошқа район бўлгани билан аҳволи оғир, оласизлар», деб оёғини тиради. Ахир «Тез ёрдам» доктори ҳийла ишлатди: мен ҳозир келаман деди-ю, ташқарига чиқиб жўнаворди. Умнатвой эгасиз молдай ўрта йўлакда қолаверди.

У брезент замбилда бир соатча ётди. Кейин энага кампирлар тўнғиллаб-тўнғиллаб уни йўлакдаги бўш каравотга олиб ётқизишди. Ниҳоят, паканагина навбатчи доктор келди. У бўйнидаги резинка ичаги билан Умнатнинг юрагини эшитиб кўрди-ю, «инсульт» деб бош чайқади. Ҳамширага икки хил укол буюрди.

Тонг отганда ҳомиладор хотиндай лапанглаб юрадиган новчароқ сариқ доктор Умнатни қайта кўрди. «Бу инсульт эмас, «порок» деди у ва бошқа хил доридармон тайинлади. Хуллас, эски бойваччаларнинг қилиғидан бўлди. Бурунги замонда кўпқари ишқибозлари асов отларини ўргатмоқчи бўлишса, уларни оғилхонага қамаб, икки ўртага эшак боғлаб қўяр экашлар. Отлар тепишганда бир-бирига зиён етказмас, ўлса эшак ўлар экан. Умнат Қиличев ўлмади-ю, тушга бориб кўзларини юмди. Кичик доктор Умнатнинг жасадини (яъни гавдасини) текшириб кўриб:

— Паталогик ўлим,— деди. Новча доктор уни жеркиб берди:

— Улик билан тирикнинг фарқига бориш керак, укам,— бу клиник ўлим. Тахта — ўқлогисини йиғиштиринглар!

Икки энага Умнатни каравотдан замбилга ағдаришди-ю, бетини ёпиб бир пасда ўликхонага элтиб қўйишди.

Орадан бир неча соат ўтди. Ҳурматли марҳумларнинг навбатдагисини музхонага жойлаб қайтаётган энагалар ғалати манзарага дуч келишди. Гумбаздай бир жасаднинг устида муштдай бола йиғлаб ўтирарди.

— Ҳой, сен кимсан!— деди ёшроқ энага.

— Мен... Умматман...— ҳиқиллади «марҳум».

— Ҳаммамиз ҳам худонинг умматимиз,— деди қари энага,— памилинг нима? Қачон (энага «ўлгансан?») деёлмади) келгансан!

— Фамилиям Қиличев... Жон хола, мени обкетинглар...

Қари энага замбилни ерга қўйиб сўради:

— Узинг юрасанми, ё замбилга олайликми?

— Нима десангиз ҳам розиман, холажон,— Уммат туриб ёруғликка юрди.

— Бу ердан ўзи юриб чиқса келишмас,— деди шеригига қари энага. Кейин Умматга ўғирилди,— туршакдайгина экансан, ке, замбилга ўтира қол.

Уммат ётиб олди. Икки хотин замбилни саланглаб ташқарига чиқишди. Майнинг охирлари эди. Ҳаммаёқдан гул ҳиди келади. Қип-қизил гилослар офтобда ялт-юлт қилади. Дарахтлар орасида чирқиллаб қушлар учади. Ҳовлида чувиллаб болақайлар чопади. Кўк халатли беморлар латифа айтиб кулишади. Уммат илжайиб қўйди. У тасодифан ўлмай қолганига суюниб борарди.

— Нега ишшайпасан!— деди беозоргина жеркиб ёш энага,— шукр қил, кунинг битмаган экан.

— Шукр,— деди шошиб Уммат. Қари энага сўради:

— Яхши бўлиб чиқсанг менга нима олиб берасан, Қиличев?

— Атир обераман, холажон. Узим атир фабрикасида ишлайман. «Мен севаман, сен севасанми!» деган атир чиққан яқинда. Шундан иккалаишга олиб берман.

Ёш хотин кулди:

— Бо худо! Мукаррам атирни бошига урадимиз?
Қўлингдан келса, унга битта чол топиб бер.

— Чолга кучим етмайди, лекин атир обераман,— деди содда Умматвой. Икки хотин қиқирлаб кулишди. Умматни яна иккинчи қаватга кўтариб чиқишди-ю, замбилни новча докторнинг олдига тўқ эткизиб қўйишди.

— Уф!.. Чиллашир бўлгани билан эркак-да, ўпкамни чиқариб юборай деди,— елпинди қари энага. Доктор «Бу ким бўлди тагин?» дегандай Умматга чимирилиб боқди.

— Ёш экан деб жаннатга киритишмабди,— кулди ёш энага,— мана обкелдик... Отинг инмайди, бола?

— Уммат... Уммат Қиличев,— замбилдан гавдасини кўтарди-ю, жавдираб бидирлади собиқ марҳум. Доктор «Юборган еримизда жимгина ётмайсизми, яна бошимга бало бўлдингиз-ку!» дегандай унга ўқрайиб қаради.

— Қани, буёққа юринг-чи,— доктор Умматни узунчоқ, тор хонага бошлаб кирди. Ўзи оппоқ чойшаб ёпилган столга бориб ўтирди. Уҳ тортиб Умматнинг кўкимтир юзига тикилди. Уммат ялинишга ўтди:

— Жон ака, менга рухсат беринг, уйимга кетай...
Доктор қовоғини солди:

— Бу аҳволда қаёққа кетасиз, ошнам! Биз сизни даволаб, отдай қилиб чиқарамиз.

— Раҳмат,— кўзёш қилди Уммат,— энди тузукман. Уйга кета қолай. Илтимос, ака, фалон кунларни фалон касалхонада ётди, деб бир парча қоғоз қилиб беринг, бўлмаса ишхонадагилар уришади.

Доктор пешонасини ишқалаб бир пас ўтирди-ю, сал юмшади.

— Кейин дов сўқмайсизми?— деди писанда қилиб,— касалхонадагилар яхши қарамади, деб оғзингиздан гуллаб юрмайсизми?

— Икки дунёда ҳам гулламайман!

Ярим соатларда Уммат Қиличевга икки энлик справка ёзиб беришди. У кийимларини алмаштирди-ю, дингиллаб кўчага югурди. Кўзини кўкартириб битта таксё келаётган экан, шартта ўтирди. Роҳат қилиб ўриндиққа чалқайди. Кўзларини юмди. Бир оздан кейин чўнтагидан сариқ справкани олиб ўқиди: «Берилди ушбу справка шу ҳақдаким, бемор Қиличев Уммат ишемия касаллиги туфайли... йил, ...май куни вафот этди».

Уммат шилқ этиб ёнбошига ағдарилди. Лекин ўлгани йўқ, ҳалиям атир шишаларга қоғоз ёпиштириб ўтирибди. Афтидан унинг умри узоқ бўладиган кўринадди.

БЕПАРВО БЎЛМОҚЧИМАН

Кейинги пайтда сал инжиқроқ бўлиб қолдим. Тиқ этган товуш ёқмайди. Икки одамнинг кулишиб турганини кўрсам ғашим келади. Илгари унча-мунча ишни ҳазил-ҳузил билан битириб кетардим. Энди арзимаган нарсага жаҳлим чиқади, асабийлашаман.

Ҳар куни ишдан келаману, диванга таппа ташлайман. Бошим лўқиллаб оғрийди. Дорига ҳужум қиламан: седальгин, равнатин, пентальгин...

Ахири бўлмади. Судралиб докторга бордим. У энди ўттиздан ошган, паст бўйли, дум-думалоқ йигит экан. Юзлари қип-қизил. Гапирганда негадир одамнинг кўзига қарамасликка интилади.

— Қаерда хизмат қиладилар?— четга боқиб сўради у.

— Мактабда ишлайман,— дедим,— завучман.

— У-ў, олийжаноб касб эгаси экансиз,— кулимсиради доктор. «Сан бу касбнинг тузини тотиб кўрмагансан, гапираверасан-да», дедим ичимда.

Доктор мени тикка қилиб қўйиб, резинка болғачаси

билан тиззамга бир урди. Сесканиб тушдим. Иккинчи тиззамга урганда чўккалаб қолдим.

— Анетга ўтиринг,— деди у оппоқ кушеткани кўрсатиб. Ўтирдим. Доктор энгагимни кўтарди. Кейин кўрсатгич бармоғини ҳавога ўқталиб нари-бери сурди:

— Буёққа қаранг! Энди буёққа! Яна буёққа!

У дўмбоққина панжалари билан бошимни сиқиб кўрди. Соч ивитаётган сартарошдай калламни обдан гижимлади. Кейин полга бир оёқлаб турғизиб қўйди. Гоҳ чап оёқда, гоҳ ўнг оёқда туриб, аранг ўнгача санадим.

Ниҳоят, докторим болғачасини тап эткизиб столга ташлади-ю, бурчакка бориб қўл ювди. Жойига келиб ўтирди. Бошини чайқаб уҳ тортди. Биринчи дафъа кўзимга қараб деди:

— Танобингиз сал бўшашибди, домла...

Индамадим. «Танобим бўшашганини ўзим ҳам биламан, сиз даводан келинг, укам!» дедим ичимда. Доктор мендан бир кунлик ишимни, уйқумни, иштаҳамни сўради. Шошилмай, битта-битта айтиб бердим. У киприк қоқмай тинглади. Сўнг туриб, қўлларини кўксига чалиштирди-ю, нари-бери юра бошлади.

— Гапингизга қараганда ишда кўп асабийлашар экансиз,— деди лекция ўқиётган профессордай салмоқлаб,— бу эса сизга мутлақо мумкин эмас. Бир ўқувчингиз Ал-Хоразмийнинг кимлигини билмагани учун икки соат бўғилибсиз. Сизга нима зарур? Ал-Хоразмийми, саломатликми?

— Гапингиз қизиқ бўлди-ю, доктор!— дедим фиғоним чиқиб,— бир киши жон керакми, жононми, дегап экан...

— Уша киши тўғри айтибди. Жон бўлмаса, жононни бошингизга урасизми?

— Узининг кимлигини, ота-бобосининг кимлигини билмайдиган ўлик жонни нима қиламан?— деб бақирдим,— пишириб ейманми?!

Энди докторнинг жаҳли қўзиди.

— Менга қаранг, ўртоқ бемор,— деди рўпарамга келиб,— бу ерга нимага келгансиз ўзи? Мен билан афсона талашганими ё даволанганими?

— Кечирасиз, даволангани,— дедим сал паст тушиб. Докторнинг оқиш ранги тағин қизарди.

— Унда гапга қулоқ солинг,— у яна лўмбиллаб хона кеза кетди,— сизга маслаҳатим шуки, бўлар-бўлмасга куйиб-пишаверманг. Юракни кенгроқ қилинг. Кенга — кенг дунё, торга — тор дунё, деб қўйибдилар. Тушунаман, ҳозир бола ўқитиш қийин бўлиб кетган. Акселерация ва ҳоказо... Аммо сиз бепарвороқ бўлишга урининг. Зигирдек камчилик кўрсангиз лов этиб кетадиган одатингиз бор экан. Бу одатни ташлаинг. Бир ўзингиз кучанганингиз билан узоққа боролмайсиз. Ҳаётни мукамал қиламан деб сиздан олдин ҳам не-не одамлар бош қотирган. Ҳозир ҳамма нарсани коллектив ҳал қилади. Сиз коллективга суянинг, шунда умрингиз узоқ бўлади.

Чидамай гап қўшдим:

— Демак, ўртамиёна одам бўлиб... қумурсқадай судралиб юраверишим керак экан-да?

Докторнинг қизил ранги бирдан оқарди. У гурс-гурс юриб тепамга келди-ю, «Бедаво экансиз-ку?» дегандек менга олайиб тикилди.

— Узр,— деб ерга боқдим. Доктор остонагача ваъз айтиб борди:

— Шоирлар айтгандай, хаёлингизни доим гулга буркаб юринг. Кўпроқ очиқ ҳавода ухланг. Миянгизни толиқтирадиган даражада қаттиқ ишламанг. Тоғларга тез-тез сайр қилиб туринг. Хафа бўладиган ерларга борманг. Қулгили китоблардан ўқинг. Ётишдан олдин оғир овқат еманг. Сут-қатиқни кўпроқ ичинг. Ибн Сино, қаттиқ ичган одам юзга киради, дейди...

Эшикни зичлаб ёпдим. «Китобни роса ўқибсан,— дедим ичимда,— менинг ёшимга ет, кейин сўзлашаман сен билан».

Эртадан бошлаб бепарвороқ бўлишга қасд қилдим. Сахар турдимۇ кайфиятни созлаб мактабга жўнадим. Тилимда хиргойи. Гоҳо телбадай ўзимдан ўзим илжайиб қўяман. Йўлда таниш-билишлар учраса, хуш-хандон кўришаман, ярашса-ярашмаса ҳазил қиламан. Улар менинг тажанглигимга ўрганиб қолмаганми, ажабланиб боқишади.

Енгил одимлаб мактабга ҳам келдим. Зинадан кўтарилиб ўқитувчилар хонасига бурилдим. Қарасам, шундоққина эшик тагига биров ботмондай қилиб нос тупуриб кетибди. Таққа тўхтадим. Илгариги даврим бўлса, «Бу қайси ҳайвоннинг иши?!» деб бақириб берардим. Бу сафар ўзимни қўлга олдим. Ҳовлига чиқиб фаррош хотинни чақириб келдим.

— Хуршида опа, мановини... опташанг,— дедим иложи борича тиржайишга ҳаракат қилиб. Фаррош хотин афтимга чўчиброқ қаради-ю, носкашни койиб-койиб, остонани супуриб олди.

Узун-қисқа бўлиб ўқитувчилар келишди. Уларнинг саломига ўлганимнинг кунидан кулиб алик оляпман. Бироқ ичимни ит кемиряпти. Ҳамон ўша бефаросат носкашни ўйлайман. Орамизда беш киши нос чекади, қоровул тоға билан олти киши. Қоровул атай ҳужрасидан келиб, бу ерга тупуриб кетмайди. Демак, бу ўзимизникиларнинг қилиғи. Бирам тилим қичияптики... Қани энди кеча докторга бормаган бўлсаму, оғзига ел тушқур носкашни топиб таъзирини берсам!

— Уртоқлар,— дедим сиполик билан ўрнимдан туриб,— бу ер колхознинг картошка омбори эмас, мактаб. Илтимос, коридорга тупурилмасин. Нос чекадиганлар ҳовлига чиқиб чексин. Мабодо чўнтакка тупуришга ор қиладиганлар бўлса, мана, идиш.

Гулга сув қуядиган банка ёнимда эди, носкашлар тарафга сурдим.

Ғала-говур бошланди:

— Биз культурниймиз,— деди бир носкашимиз,— уйда нос, мактабда папирос чекамиз.

— Агар шапалоқдай бўлса Йигиталининг маҳсулоти,— деди иккинчи носкаш,— у ҳар отганда кафтини тўлдириб отади.

— Носнинг маркасини аниқлаш керак,— деди учинчиси,— мабодо Холмат — 78 бўлса, Тиловбердининг оғзидан тушган.

...Хаёл суриб ўтирибман. Бир вақт Билолов деган ёшгина тарих ўқитувчимиз қўнғироқдан кейин лўкиллаб кириб келди. Афти-ангорига қараб бўлмайди. Соқол икки энлик, ёқа кир, шимининг тиззасига ямоқ тушган. Оёғида ипсиз, орқаси майишган ботинка. Индамасам, ҳе йўқ, бе йўқ, синф журналини қўлтиқлаб жўнамоқчи.

— Кечирасиз, бир минутга,— дедим. Билолов останада тўхтади.— Қаерда ишлашингизни бир оғиз айтиб кетсангиз, ўртоқ Билолов?

У аввалига «Завучимиз масхара қиляптими?» дегандай ҳайрон бўлди, сўнг ҳазил аралаш жавоб берди:

— Бемалол, домла. Янгиобод районидаги Меҳнат Қизил байроқ орденли 5-мактабда педагогман...

— Негадир педагоглингизга ишонмаяпман,— дедим мен ҳам кулимсираб,— рафторингизга қараб завқим келяпти. Синфга муаллим бўлиб киярпизми ё ўрта асрлар тарихи учун кўргазмали қурол бўлибми?

— Урушмайсиз домла,— деди у бир қадам олға босиб,— сизгир подадан қолиб кетган экан, шуни қўшдим у югуравердим...

— Бўпти, сиз уйга бориб ўқитувчига ўхшаб келинг, дарсингизни мен ўтиб тураман,— деб унга жавоб бериб юбордим.

Билоловнинг дарсига кирдим. Йўқлама қилдим. Баъзи ўқувчилардан кечаги дарсни сўрадим. Доскага Туробов деган бола чиқди. У булбул бўлиб кетди:

— Чингизхоннинг икки юз мингга яқин яхши қурол-

ланган аскарлари бор эди. Лекин Амир Темур қўрқмай Чингизхон билан урушмоқчи бўлди...

— Шошманг, Туробов,— дедим,— Темур қачон ўтган?

— Амир Темур... қҳм, Темур Улуғбекдан олдин ўтган, муаллим.

— Чингизхон-чи?

— Чингизхон... Амир Темурни ёмон кўрган...

Жаҳлим чиқди. Туробовга шартта «икки» қўйиб бердим. У жойига бориб ўтирди-ю, кундалигини очиб кўриб, қўл кўтарди:

— Муаллим менга «икки» қўйибсиз-ку?

— Ҳм, «бир» қўйиш керакмиди?

— Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч ҳам «икки» қўймасдилар. Бу баҳонингизни райондаги катталар кўрса сизга гап тегмайдими, муаллим?

Гуп этиб миямга қон урди. «Бу ақлни сенга қайси аҳмоқ ўргатди?» деб бақирмоқчи бўлдим, ҳали пенсияга узоқлигимни ўйлаб тилнимни тишладим.

— Гап тегса икковимиз бўлишиб оламиз, тушундингми?— деб бошқа ўқувчини доскага чақирдим.

Эртасига мактабга келсам, милиционер кутиб ўтирибди. Бойхонов деган биология ўқитувчимиз бор эди. Уч кун аввал «Бешариқдаги тоғам ўлибди, бориб келай», деб кетган эди. У қишлоқдан чиқибди-ю, йўлни тўғри Нанайга солибди. Белига ўн-ўн беш рўмолни ўраб олиб, қирғиз бозорида бемалол чайқовчилик қилиб юрган эмиш. Аламимдан дод деб юборай дедим. Кўз олдимга бақалоқ доктор келди. Бир амаллаб ўзимни босдим.

Эртасига Бойхонов йўрғалаб кабинетга кирди.

— Қалай, тоғангизни омон-эсон кўмиб келдингизми?— дедим жиддий.

— Раҳмат. Омонатини топширдик...— деди у ғамгин товушда.

Бойхоновнинг кўзига тик боқиб сўрадим:

— Таъзиядан... қанча пул ишладингиз?

У типирчилаб қолди:

— Гапингизга тушунмадим, Кабиrow ака? Нима, мени... ёлғончи деяпсизми?

— Йўқ, Бойхонов, сиз қип-қизил ростгўйсиз,— деб олдига милиция ҳужжатларини ташладим. Бойхонов қоғозларга кўз югуртирди-ю, ялтоқланиб кулимсиради.

— Номардлар-э... Тузукроқ меҳмон қилмагандим, шунга... ўч олишибди-да. Ҳай... Аммо ўн еттита рўмол сотди, деганлари ёлғон, Кабиrow ака. ўн олтита эди. Ёлғон айтсам, мана тепамда чироқ!

Ўзимни тутолмадим. «Бас, уятсиз!!!» деб бақириб юбордим. У ёғни нима бўлганини билмайман. Кўзимни очсам, хона бурчагидаги диванда ётибман. Биров юзимга сув сепяпти, биров валидол тишлатяпти.

Мактабдан тўғри касалхонага жўнадим. Осуда ша-роит билан дори-дармоннинг кучими, уч-тўрт кунда ўзимга келиб қолдим. Уйда дорисиз ухлай олмас эдим. Энди шундоқ ётаману донг қотиб қоламан.

Бир куни ана шунақа ноз уйқуда ётган эканман, «Бемор Бакиrow, укол!» деган товушдан уйғониб кетдим. Қарасам, тепамда шприцини шипга ўқталиб ҳамшира қиз турибди. Дарров чап биқинга ағдарилдим. Ҳамшира жизиллатиб укол қилди-ю, «Ана энди уйқуни келган еридан олаверинг» деб жўнади. Қуймачимни сийпалаб бирпас ётдим. Қулоғимга таниш овоз чалинди. Унг ёғимга ағдарилдим. Тўрт қадам нарида ҳув поликлиникадаги доктор йигитим илжайиб турарди. Уни ҳам яқинда укол қилишган шекилли, билагини шимариб, тирсагини букиб олибди.

— Ие, домла, нима бўлди?— деди кўришиш учун қўл чўзиб. Уколнинг захридан жоним оғриб турган эди, қийналиб бўксамни кўтардим.

— Сизнинг муолажангиздан кейин... шу ерга келиб қолдик,— дедим инқиллаб,— ўзларидан сўрасак?

Докторнинг кайфияти ёмон шекилли, «салом»имга яраша «алик» олди:

— Биз ҳам... сиздақа касалларни даволай-даволай, етган еримиз шу бўлди, домлажон...

Бир вақт юрагим санча бошлади. Салдан кейин бошим айланиб, каравотга ўтириб қолдим. Доктор югуриб ёнимга келди. Томиримни ушлади-ю лўкиллаб чиқиб кетди. Бир зумда ҳамшира кирди. У қалин дафтариини очиб кўриб:

— Сиз Бакировмисиз?— деди менга.

— Бакиров мен, бу киши Қабилов!— жеркиб берди доктор, ҳамшира «Вой, шўрим!» деб бошини чангаллади. У, ҳалиги доктор йигит икковимизнинг уколимизини алмаштириб юборган экан.

— Ана, медикларингизнинг аҳволи,— дедим докторга, оғзимга таблетка ташлаётиб,— ҳавас қилинг.

Бакиров ҳам гапга чечан экан, дарров жавоб берди:

— Ўзингиз ўқитган болалар-да, домлажон, ҳар қанча ҳавас қилса арзийди...

Мен энди оғиз жуфтлаган эдим, Бакиров «иҳ!» деди-ю, қорнини чангаллаб қолди. Уни суяб каравотга ётқиздим. Кейин навбатчи врачни чақиргани зингиллаб кетдим.

ҚОҒОЗ БАНДАСИ

Район савдо базасининг директори Тошбой Бегматов саҳнага чиқадиган артистдек уёқ-буёғини тўғрилади, совуқ чойдан бир пиёла ичди. Сўнг қўнғироқ тугмачасини босди.

Кабинетга ёш бўлса-да, сочларига оқ оралаган ба-савлат йигит кирди. Унинг дадиллигими, ўзини эркин тутишими, директорга унча ёқинқирамади. Йигитнинг дардини эшитди-ю, Бегматов савдолашди:

— Унда гап бундай, ўртоқ Хўжаев. Қабулхонадаги одамларни кўрдингиз, чайқов бозор бўлиб ётибди. Бирови шифер сўраган, бирови тахта, яна бирови аллам-бало. Ҳаммасига қўл қўйиб бераверсам, сочимнинг туки ҳам етмайди. Бермасам, гўштимни хомлай ейди. Уларнинг ичида инвалиди бор, закунчи пенсионери бор, тўғрими?

— Тўғри бўлса керак.

— Яшанг! Илтимос билан келган экансиз, бизга ҳам жиндай холис хизмат қилиб юборасиз. Мен сизни рай-исполкомнинг вакили деб таништираман. Мен нима десам, тўғри деб тасдиқлаб турасиз. Бир амаллаб ана-ви жанжалкашлардан қутулсам, қанча тахта десангиз ёздириб бераман. Келишдикми?

Ҳигит шошиб турган эди, лекин ночорликдан рози бўлди. Директорнинг бармоғи яна тугмачага югурди. Хонага қишлоқча, содда кийинган ўрта ёшлардаги киши кирди. У Бегматов билан қўшқўллаб кўришди, қайта-қайта ҳол-аҳвол сўради. Кейин арзини айтди:

— Мен Кўкмачитдан келувдим, муллака. Саккизта болам бор. Хотин билан тўққизта. Янгангиз ишламайди, болаларга қарайди. Ўзим колхозчиман. Шаҳарликларга сабзавот етказиб ётибмиз-да! Энди денг, муллака, болалар катта бўлса ёрдами тегар экану уйга сиғмай қолар экан. Ёздаям бир нав, ҳовлида думалаб-сумалаб кетаверамиз. Қишли-қировли кунлар чатоқ. Бир уйга тиқилиб оламиз. Шунга денг, ўйлаб-ўйлаб...

Бегматов унинг гапини оғзидан юлиб олди:

— Уй солмоқчисиз, тўғрими?

— Ўлманг! Бироқ ҳалво деган билан...

— ...оғиз чучимайди! Том солиш учун тахта керак, шифер керак, гишт керак...

Кўкмачитлик киши бош чайқади:

— Гишт керак эмас, муллака. Гиштни ўзимиз қуямиз. Озгина ёғоч билан элликтагина шифер берсангиз бўлади.

Хона соҳиби шифтга қараб кулди:

— Уҳу, бу тоғамнинг иштаҳасини! Элликта шиферни мен ўн кишига бўлиб беряпман!

Колхозчининг дами қирқилди. У қўйнидан газетага ўроғлик нарса олиб, столга қўйди.

— Мана, қоғозларимни тўғрилаб келдим,— деди ялинганнамо,— ўттиз йил бўлди колхозда ишлайман... Бегматов уни аврашга ўтди:

— Тоға, бундай қоғозлардан менда бир шкафи бор. Ана, чанг босиб ётибди! Майли, сиз серфарзанд экансиз, навбатга қўямиз. Ҳозирча фондимиз тамом бўлган. Тўғрими, ўртоқ Хўжаев?

«Райисполком вакили» сиполик билан бош ирғаб қўйди.

— Гап шу, тоға. Мен қоғозларингизни олиб қолай. Янгилик бўлса ўзимиз чақиртирамиз. Хўп, хайр, тоға, болаларни ўпиб қўйинг.

Колхўзчи судралиб чиқиб кетди. Бегматов «ишончли вакил»ни жеркиб берди:

— Намунча кериласиз, укам? Утиришингиздан худди обليسполкомнинг раисига ўхшайсиз-а! «Ўртоқ Бегматов тўғри айтадилар», деб турмайсизми?— У эшикка қараб товушлади,— киринг битта!

Мункиллаган кампир кирди. У тўғри бориб директорнинг елкаларини силади, кафтларини кўзига суртди ва стулнинг четига омонатгина чўкди.

— Эсон-омонгина юрибсанми, болам?— деди энтикиб,— келиним тузукми? Невараларим яхшими? Уйингга борсам, эшигинг қулф экан, тўғри олдингга келавурдим, болам...

— Ўзларингда тинчликми, кампир?— деди Бегматов ва оғзини катта очиб узоқ эснади,— айтмоқчи, бобой қалай, бобой?

Кампир ўғли томон сал энгашди.

— Дадангни айтяпсанми, болам? Бир ҳафта бурун тузук эди, уч кун бўлди, оёғимлаб ётиб қолди. Биласан-

ку, оёғида боди бор. Ҳаво ўлгур айниса тутади-қолади.

— Да-а, яхши бўлмабди,— деди Бегматов насиҳатомуз,— дўхтирга қаратиш керак.

«Вакил» Бегматовнинг муомаласини кўриб, анграйиб қолди: «Бу одам эмас, ўз онаси билан ҳам шунақа гаплашадими?»

— Келинг, кампир,— тағин эснади директор — ўғил,— қандай шамол учирди?

Кампир қувониб кетди:

— Хайрият, болам, ўзинг ҳам эшитибсан,— деди соддалик билан,— шамол қаттиқ бўлди.

— Қанақа шамол? Нима деяпсиз?

Она ўрнашиброқ ўтирди-ю, гапни олисдан бошлади:

— Ун кун бурун десанг, қишлоқда бир шамол бўлди, бир шамол бўлди! Уч кунгача тинмади. Ҳозир борсанг, ҳовлини танимайсан. Бултур даданг эккан шафтолилар бири қолмай синиб тушди. Ошхонанинг томни кўтариб сойга олиб бориб ташлади. Тепасидан юлдуз кўриниб ётибди. Шунга даданг айтдики, мен шунақа бўлиб қолдим, сен бориб Тошбойга учраш-чи, озгина шипир топиб, томни ямаб берармикан, деди.

Бегматов, бошига кулфат тушган одамдай қовоғини солди.

— Бекор овора бўлибсиз-да, кампир,— деди ух торғиб,— аввало ҳозир шифер йўқ. Қолаверса, бизга икки энлик қоғоз керак. Сиз қишлоқ Советига ариза ёзасиз. Қишлоқ Совети райисполкомга ўтказди, исполком қарор чиқариб, бизга ўтказди. Биз навбатга қўйиб бир куни сизни чақирамиз. Тартиби шунақа, тўғрими, ўртоқ Хўжаев?

«Вакил» индамади.

— Вой, шўрим!— кампир қўрқиб кетди,— ёғин-чочин бўлса, нима қиламиз, томга тўшак ёпиб ўтираммизми, болам?

— Тўшак ёпасизми, гилам ёпасизми, у сизнинг ишингиз. Бизга қоғоз керак, оғзаки гап кетмайди.

Она аввалига шартта туриб, чиқиб кетмоқчи бўлди. Сўнг тешик томини ўйлаб, ўглига жавдираб боқди:

— Болам, қўзичоғим... ўша қоғозингни кейинги сафар олиб келиб бераман. Хўп, дей қол. Ахир мен туққан онангман-а, менга ишонмайсанми?

— Бўлмайди, кам-пир!— Тошбой Бегматов столни шапалоқлаб бир урди-ю, сапчиб ўрнидан турди. Нарибери юрди.— Мен бу ерга ишга ўтганимдан бери қариндошларим кўпайиб кетди. Бири тоғангман, дейди, биров поччангман, холангман дейди... Мана, сиз ҳам онанг бўламан, деяпсиз. Шу гапингизни тасдиқлайдиган ҳужжатингиз борми қўлингизда?

Шўрлик кампир қўрқашидан столнинг тагига кириб кетай деди. У бир амаллаб ўрнидан туриб олди.

— Узр, болам...— деди дағ-дағ титраб,— мени танимадинг чоғи. Бориб дадангни олиб келай, зора отангни танисанг...

Бегматов қўлини олға сермаб бақирди:

— Отам тугул, отамнинг отаси келсаям қоғоз талаб қиламан! Қўлида қоғози бўлмаса, овора бўлиб остонамни ҳатламасин. Биз фақат икки энлик қоғозга ишонамиз. Бизга шундай таълим беришган. Тўғримми, ўртоқ Хўжаев?!

Арзғўй йнгит ўрнидан турди.

— Йўқ! Ғирт ёлғон!— деди у ва Бегматовга қараб бир қадам босди, мен сизни одам деб олдингизга келиб ўтирибман-а! Хайф-е!

— Хув, ким айтди мени одам эмас деб?!

— Қани, қоғозингиз?— истеҳзоли кулди йнгит,— «Ўртоқ Бегматов — ҳақиқатан инсон», деган тўрт энлик қоғозингиз борми? Кўрсатинг-чи?!

Йнгит хона ўртасида лол-караҳт турган кампирга ўгирилди:

— Юринг, она, шиферни сизга ўзим топиб бераман. Чайқовдан бўлса-да, топамиз!

У Бегматовнинг онасини етаклаб чиқиб кетди. Тош-

бой Бегматов бир лаҳза қора эшикка тикилиб турди.
Сўнг таънаомуз шанғиллади:

— Тавба! Онангман, танимайсанми, дейди-я! Таниб турибман. Туққан онамни танимай кўр бўлибманми? Лекин, не қилай, мен қоғоз бандасимап. Бурнимга қоғоз ишқаб гаплашмасангиз, ҳисоб эмас. Қоғозингиз бўлса, Искандар Зулқарнайнман, десангиз ҳам ишонаман. Бўлмаса — қорни қора, кўмирни оқ деб туравераман. Кириг битта.

Бу сафар эшик очилмади.

ҚУДАШ АҚАНИНГ «ҚАЛЛИГИ»

Биз томонларда лақаб қўйишга ўлгудай ўч бўлишадди: Эралли пўш-пўш, Ашир «нў», Ҳасан кокил, Сотим сумалак...

Девор-дармиён қўшним Қудаш аканинг лақаби каклик. Қўшним элликларга борган, ўрта бўйли, ориқдан семиз, семиздан ориқ қора тўри киши. Доим ерга қараб, какликдай овоз чиқармай йўргалаб юрадди. Ўзи юмшоқ супургидай мулойимгина. Нима десангиз ҳам башарангизга қараб кулимсирайди-ю, «маъқул, иним» деб қўяди.

Эсимни танибманки, пахсадан унинг бўйини кўриб катта бўлдим. Айниқса армиядан келиб колхозда шофёрлик қила бошлаганимдан бери ўртамизда чойнакниёла айланиб қолди. Зериксам, қийшайиб кириб бораман, Қудаш ака кўп аломат ҳангомаларни билади. Гапни шошмай, секун гапиради-ю, эплаб гапиради. Сўзларининг пўчоғи бўлмайди.

— Иним Сотиболди,— дейди дастурхондаги нон ушоқларини териб оғзига соларкан,— одам бўлай десанг қўйининг изидан юрма, эчкининг изидан юр.

— Нега, Қудаш ака?— дейман,— эчки ақлли бўладими?

— Эчки ақлли бўлмайди, қўй аҳмоқ бўлади. Минг қўзини бир улоқ эргаштириб юради. Қўйнинг эси бўлса такага эргашиб қушхонага борармиди? Бу нима деганим, биласанми? Демочиманки, эчкидай сал... эпчилроқ бўлиш керак. Тилинг эпчил бўлмасин, қўлинг эпчил бўлсин. Шунда хорлик-зорлик кўрмайсан, бировнинг қўлига қарамайсан, одамларга оёқости бўлмайсан. Маъқулми?

— Маъқул бўлса керак,— дейман кулиб.

Қудаш аканинг ғалати одатлари бор. У киши телевизорни ёқтирмайди, маҳаллага қўшилмайди, гузардаги чойхонага чиқмайди, тўй-ҳашамга ҳам кам юради. Бўш бўлса мол-ҳолига қарайди, томорқаси билан, чорбогдаги дарахтлари билан гаплашади. Бир куни ҳовлида юрсам Қудаш аканинг гўнғиллаган товуши эшитилди. Пахсадан қарадим. Қўшним боғ этагидаги битта терагига пўписа қиляпти:

— Сенда инсоф борми ўзи?! Экилганингга беш йил бўлди. Сен тенгилар аллақачон харидорини топиб сотилиб кетди. Қанча ўғит единг, қанча ўғирлик сув ичдинг. Қимир этай демайсан. Энди нима қилай сени? Тепангга вертолёт обкелиб қулоғингдан чўзайми? Гап шу. Келаси ёзгача кутаман. Бўйингни чўзсанг чўздинг, бўлмаса қирқиб печкага ўтин қиламан. Менинг ҳовлимда пишириб қўйгани йўқ. Урнингга гул кўчат экаман.

Қудаш аканинг энг яхши кўрадиган машғулоти — пул санаш. Қиладиган иш тополмаса меҳмонхонасига киради-ю, эшик-тешикни бекитиб пул санайди. Бунақа пайтда гоҳо мени ҳам чақиради.

Қовун хазон бўлган пайт эди. Бир куни Қудаш ака пахсадан мўралаб «Сотиболди!» деб чақирди. Лаббай, деб олдига бордим.

— Ишинг бўлмаса мунда ке,— деди у кулимсраб,— қаллиқ ўйнаймиз.

«Қаллиқ ўйнаш» Қудаш аканинг тилида пул санаш. Қўшним кўча эшикни тамбалаб қўйган экан, пахсадан

сакраб тушдим. У итини ечиб юбориб, даҳлизга кирди. Мени тўрга ўтказди. Кейин оёқ учида қазноққа кириб кетди. Анчадан кейин брезентга ўралган тугун кўтариб чиқди. «Бисмилло» деб тугунни еча бошлади. Ечяпти бўғчани, ечяпти — ҳеч адо бўлмайди. Брезент ичидан сув ўтмас қоғоз, ундан кейин клеёнка чиқди, сўнг қандайдир ялтироқ қалин қоғоз, ундан кейин шойи мато. Ниҳоят, кўк белбоғ кўринди. Қудаш ака белбоғни авайлаб очди. Анграйиб қолибман! Ишонасизми-йўқми, бир тоғора япроқдек ғижимланган пуллар дастурхонда тепа бўлиб қолди. Мен бунча пулни бир мартагина кўрганман. Бола вақтимизда қишлоққа дарвоз келганди, шунда дарвозга бир қийиқ лим-лим пул тушганди.

Қудаш ака пулдан бир ҳовуч олиб ҳидлади, «оҳ, оҳ, оҳ» деб қўйиб, яна ҳидлади. Кейин менга тутди:

— Иска-чи, иним, нимага ўхшайди.

Мен жиндай зах босиб моғорлай деган пулни ҳидлаб қайтардим.

— Пулнинг ҳиди келиб турибди,— дедим қўшнимнинг кўнгли учун.

— Ундоқ дема, иним,— деди Қудаш ака негадир ялинчоқ товушда,— пулдан жаннатнинг ҳиди келади! Ҳа, жаннатнинг калити — пул, билиб қўй. Дарахтнинг кўрки нима? Япроқ. Одамнинг кўрки нима? Пул. Уқднингми? Ана энди бу азаматларни саранжомлаймиз. Мана бундай қилиб... хўрозини хўрозига қўшамиз, макиёнини макнёнига.

Қудаш аканинг айтишича, ўн сўмдан юқори пул хўроз бўлармиш, ўндан пасти — макиён. Мен «макиёнларни» тахлай бошладим, қўшним «хўрозига ёпишди. Анча ўтди. Бир вақт ҳовлида ит ҳурди. Қудаш ака дарҳол тўхтади-ю, белбоққа қўл босиб жон ҳолатда сўради:

— Нима бало бўлди? Эшик тақилладими?

— Йўқ... Тинчлик шекилли,— дедим.

— Секин деразадан қара-чи,— шивирлади қўшним,— бўйингни кўрсатма.

Қарадим. Жимжитлик. Қўшним сал ўзига келди.

— Бу лаънати ит қариб қолди,— деди у тагин авайлаб бўғчани очаркан,— қўрққанидан ҳам хураверади. Арзон-гаров бир қозоқи ит топш керак.

Яна қийиққа энгашдик. Ярим соатча ўтди. Ҳовлида қора қуюн кўтарилди. Шу пайт орқамиздаги дарча ғийқ этиб очилди-ю, «миёв» деган овоз эшитилди. Угирилдим. Улоқдай келадиган мов мушук кўзларини чақчайтириб турибди. «Пишт!» деб қўл силтадим. Мушук нарво ҳам қилмади. Шарт ўрнимдан турдим. Мушук ғочди. Лекин дарчанинг иккинчи табақасини ҳам очиб юборди. Гувиллаб шамол кирди. У уйни бир айланди-ю, эшикка ёпишди. Эшик ланг очилиб кетди. Олдимиздаги бир бўғча пул сомондай совурилиб, ҳовлига учди. Қўшним «Иҳ!» деди-ю, юзтубан белбоққа йиқилди. Сўнг ирғиб турди. Яна чўккалади. Қўлларини олға чўзиб остонагача тиззалаб борди. Мен югуриб бориб дарчани ёпдим. Кейин айвонга чиқиб қуюнни кузатиб турдим. Осмонда кўк-сарик бир нималар учиб юрибди. Қайси япроқ, қайси пул — билиб бўлмайди. Салдан кейин йиғлағудай бўлиб Қудаш ака чиқди. Унинг авзойи ҳозиргина суюкли жигарини кўмиб келган одамникига ўхшарди.

Қуюн тинди. Қўшнимга тасалли бердим:

— Хафа бўлманг, Қудаш ака. Озгина учди шекилли. Топамиз. Узоққа кетгани йўқ. Бизникига тушди, Асад бобоникига ўтди.

— Уф...— деди Қудаш ака ва пўп этиб айвонга ўтирди,— бундан кўра жонимни олмайсанми, худо...

Қудаш ака бўкиб қолган қўйдаи ўрнидан туролмас, яккаш бошини чайқаб мушук билан шамолни қарғарди. Бир замон амаллаб турди. Икковлаб қочоқ пулларни излашга тушдик.

— Сен дарахт учларини қара,— деди Қудаш ака,— сёқ остидаги ўзинизники.

Мен бир-икки олма-ўрикка чиқиб тушдим. Бутоқ-

ларга беш-олти уч сўмлик илиниб қолибди. Қудаш ака йўрғалаб Асад бобоникига ўтиб кетди-ю, тўнғиллаб қайтиб кирди. Қўшним «Болалар устара қайроқни йўқотибди, ҳовлингизга тушмадимикин?» деган экан, бобо «Қайроқ йўқолса ерда бўлади-да, каклик, нега дарахтга қарайсан?» дебди.

Мен ҳовлимиздан битта «хўроз» пул топиб кирдим. Қудаш аканинг ўзи ҳаммаёқни тит-пит қилиб юборди: ўтинхона, том бўғотлари, кўчадаги ариқ, ўчоқ ичи, савзи ўра-ю, кир ўра — ҳеч ер қолмади. Охири у ердаги хазонларни супуриб олди-ю, қоплаб саройга таший бошлади...

Икки кундан кейин Қудаш акадан ҳол сўрагани чиқдим. У пешонасини танғиб олибди. Тўшакда аза тутиб ётибди.

— Икки кун, икки тун... ҳалиги япроқларни битта-лаб саралаб кўрдим,— деди у мотамсаро кўзларини мўлтиратиб,— йўқ... Эллик етти сўм етмай турибди.

«Ҳа унчалик бўлса ҳеч нима эмас экан» деб уни овутган бўлдим. Қудаш ака норози бўлиб бош чайқади:

— Сеп ёшсан, билмайсан... Эллик етти сўмга қишда битта ургочи қўй беради. Бу қўй қисир қолмай йилмайил туғиб турса, тўрт йилда саккизта бўлади. Саккиз қўй ёзда саксон сўмдан... Уф, бу мушук мени хонавайрон қилди... Ҳа, иним Сотиболди, ҳалиги лаънати мушукни қайта кўрсанг танийсанми?

— Билмадим,— деб кулдим,— мушуклар бир-бирига ўхшайди. Футболчилардай кўкрагига номер ёзиб қўйса экан — бошқа гап. Миёв деди-ю, кетди номерд.

Қудаш ака муштини тугди:

— Агар ушлаб олсам дунёга келганига пушаймон қилдираман ярамасни!

Кунлар ўтаверди. Ишим кўпайиб, анча бўлди. Қудаш ака билан кўришолмадим. Баъзан, ҳалиги мушук нима бўлди экан, қўлга тушганмикан, деб ўйлаб қўяман. Қуни кеча кўчада қўшнимни учратиб қолдим.

— Қалайсиз, Қудаш ака?— дедим,— мовмушук топилдими?

— Топилди, иним,— кулимсиради қўшним,— ҳозирча семиртириб ётибман.

— Семиртириб нима қиласиз, гўштга ўтказасизми?— дея ҳазиллашдим.

Қудаш ака «Кейин кўрасан», деди-ю, йўргалаб жўнади.

Орадан тўрт-беш кун ўтди. Бир куни эрта билан ҳовлида юрсам, қўшним томондан мушукнинг фарёд солиб миёвлагани эшитилди. Қудаш ака мушукни осиб ўлдирмоқчи бўляпти шекилли, деб, пахсадан мўраладим. Қўшним айвонда чўнқайиб ўтирибди, мушук устунга чирмаб боғланган. У тўхтовсиз миёвлаб, Қудаш акага қараб сапчийди.

Секин чиқиб бордим. Мушукнинг олдида гугурт қутисидай келадиган икки бўлак гўшт ётибди. Бироқ гўшт шундай ташланганки, мушук ҳар қанча интилгани билан унга етолмасди. Кейин билсам, Қудаш ака мушукнинг сўлакайини оқизиб антиқа азоб бераётган экан.

Қудаш ака мен билан бош ирғаб саломлашди-ю, мушукка ўгирилди:

— Ол, гўштга тиқилгур, е. Сен учун атайлаб Жавлон қассобдан олиб келдим. Янги сўйилган барра қўзининг эти. Тўйгунингча е, ҳароми...

Мушук ортига тисарниб туриб зув этиб сакради. Аммо гўштга етолмади. Кейин жонҳолатда қўшнимга ташланди. Унга ҳам тирноғи етмади. Сўнг аламига чидаёлмай бошини ерга уриб миёвлай бошлади. Шўрлик мушукка раҳмим келди. «Қудаш ака, қўйворақолинг, ўша йўқолган пулингизни мен тўлай», демоқчи бўлдим, гапим ерда қолишини ўйлаб тилимни тийдим.

Мушук урина-урини сулайиб қолди. Қудаш ака ичкари кириб кетди. Анчадан кейин бедана халга кўтариб чиқди. Ичида бир нима питир-питир қилади. Қўшнимни

кўриб мушук ирғиб турди. Яна гоҳ гўштга, гоҳ Қудаш вкага қараб сапчий бошлади. Аммо тирик гўштга ҳам, ўлик гўштга ҳам етолмай чинқириб миёвлашга тушди.

Қудаш ака устунга яқинроқ келиб чўнқайди-ю, халтанинг оғзини очди. Халтадан бош бармоқдай келадиган сичқон боласи ирғиб тушиб бурчакка қараб қочди. Сичқонни кўрган мушукда жон қоладими? Мушук бурчак томон яшиндай отилди. Лекин сичқон бола ёш бўлса-да, қочишнинг машқини олган шекилли, пилдираб бориб бир тешикка кириб кетди. Мушук ўлар ҳолатда тешикни тимдалади, тирноқлари қонаб, айвоннинг «бир қават терисини» шилиб олди. Сўнг илгаригидан ҳам баттар миёвлаб бошини ерга ура бошлади.

Чидамадим:

— Энди қўйворинг, Қудаш ака,— дедим ялиниб,— ҳеч нарсангизни емади-ку? Дарчани шамол очди, бу бечорада нима гуноҳ?

— Унинг нияти бузуқ, гуноҳи шу,— пинагини бузмади Қудаш ака,— мана, сенинг ниятинг тўғри. Бировга ёмонлик қилмайсан.

— Энди бу ҳайвон-да, Қудаш ака,— гапни ҳазилга бурдим — тарбия кўрмаган...

— Ҳайвоннинг ҳам эслиги бўлади,— деди қўшним,— мана, менинг сизгиримни ол. Олти ой ёз подага қўшмайман. Эрталаб эшикдан чиқариб юбораман Кун бўйи буғдой поядами, ўр-қирдами ўтлаб-ўтлаб, кечқурун «Мў!» деб ўзи кириб келади. Подага қўшсанг ойига уч сўм тўлаш керак. Уч сўмдан тўққиз ойда биласанми қанча бўлади? Йиғирма етти сўм! Йиғирма етти сўмга бир қоп ун беради, чироғим...

Шу пайт кўча эшик тарақлаб очилди. Қалишни шалоплатиб қора Музипа кирди. Музипа опа биздан бир маҳалла нарида турар, ҳали қирққа бормаган бўлса-да, гўштликкина, лекин ҳаракатчан аёл эди. Ундаи маҳалладаги хотинларгина эмас, эркаклар ҳам ҳайнқишади. «Қора Музипаники бир тутмасин, тутса, бобокалоннинг-

дап тушиб етти пуштинггача қарғишга кўмиб ташлайди», деб кулишади одамлар.

Музипа опанинг авзойи ёмон эди. У қора қуюндай гувиллаб келди-ю, айвон лабидан туриб Қудаш акага бақирди:

— Ҳўв, сассиқ кузан, сенга ким ҳуқуқ бердики, менинг мушуккинамни айвонга боғлаб ўтирибсан?!— Қора Музипа оёғига энгашди,— мана бу калиш билан бир уриб оғзи-бурнингни жийда егандай қилайми, пайтаватўра?

Қарғиш демаганингиз дўлдай ёғила бошлади. Қудаш ака ҳали қора Музипанинг қаҳрига йўлиқмаган шекилли, шошиб қолди. Кейин сал ўзига келиб, қўрқатиписа жавоб қайтарди:

— Шанғиллама, мегажин. Нега бақирасан?

Музипа опанинг лўлиларникидай катта-катта, қоп-қора кўзларидан ўт чақнади.

— Мегажин деб сенга кўрпа солиб берадиган хотинни айтади, билдингми, мегажиннинг эркағи?!— у қўлини қиличдай сермаб устунни кўрсатди,— қани, яхшилиқча ечиб қўй-чи, мушугимни!

— Ечмайман,— деди Қудаш ака бир одим чекиниб,— аввал пулимни тўлаб қўй. Касофат мушугинг эллик етти сўмнинг бошига етди.

Музипа сакраб айвонга чиқди. Икки бармоғи орасидан бош бармоғини чиқариб Қудаш аканинг бурнига тақади:

— Мана пул! Худо хоҳласа ҳали пулга тиқилиб ўласан! Пулспротдан ҳам «Пул! Пул!» деб ўтасан!

У мушугини ечиб бағрига босди. Айвондан тушар экан, ҳезланиб яна Қудаш акага яқинлашди:

— Сендай бели боғлиқ супургидан манави махлуқ яхши! Бунга бир бурда нон берсанг пишиллаб ухлаб қолади. Сенга ўхшаб итдан суяк тама қилмайди, билдингми?

Зўр зўрни кўрганда писиб қолади, дегандай қўшним

сўзга чечан бўлса-да, чурқ этмади. Фақат қора Музипа дарвозага борганда ортидан салом йўллади:

— Қайтиб уйимга кирса, мушугингни осиб ўлдираман, билиб қўй.

Музипа индамай чиқиб кетди. Бир оздан кейин кўча тарафдаги девордан ҳовлига шалоплаб товоқдай гўнг парчаси тушди. Бу — Музипанинг Қудаш акага унсиз жавоби эди.

Қудаш ака анчагача Музипани ёмонлаб ўтирди. Мен: — Мушукни шунча кун нега боқиб ўтирдингиз? — деб сўрадим.

— Онасни кўзига кўрсатдим, — деди қўшним ва воқеани айтиб берди.

Мушук тўққиз кун аввал қўлга тушган экан. Қудаш ака уни олти кун сандиққа солиб қулфлаб қўйибди. Бир тишлам нон ҳам, сув ҳам бермабди. Очликдан мушукнинг силласи қуриб, ўлар ҳолатга етгач, ҳар кун айвонга олиб чиқиб, мен кўрган қийноқларга дучор қилар экан.

— Агар анави қора товуқ (Музипа) бўлмаганда бир ой-ярим ой боягидек кўзини ўйнатиб мушукнинг адабини бермоқчийдим, — деди Қудаш ака эснаб, — билсанг, иним, томоқ кўрмай ўлгандан томоқ кўриб, еёлмай ўлган ёмон бўлади.

Шу пайт ичкаридан ранги ўчиб янгам чиқди. (Мен у кишини уйда йўқдир, дебман. Билсам, қора Музипадан қўрқиб бекиниб ўтирган экан). У қандайдир ялтироқ матоларнинг қийқимларини чангаллаб олибди. Манзура хола бир-бир босиб эрига яқинлашди-ю:

— Сизга худонинг зорини қилдим, — деди йиғламсираб, — ўша мов ўлгирни қазноққа қамай қолинг, дедим. Яқ, деб туриб олдингиз. Мана, ўжарлигингизнинг оқибати!

Янгам чангалидаги мато қуроқларини сочиб юборди. Ҳўнграб йиғлашга тушди:

— Вой, шўрим қурсин, шўргинам қурсин! Энди шма

қиламан-а! Емай, ичмай, товонларим тешилиб йиғувдим буларни. Ҳакимани узатсам, бир томонини кўтарар дегандим. Уйим куйде-е...

Нима бўлибди, денг? Тўққиз кун сандиқда қамалиб ётган мушук очлик азобига чидай олмай қўшним қизига атаб йиғиб юрган сепларни бурда-бурда қилиб ташлабди.

Қудаш ака оёғи билан латта парчаларини четга сураркан, ерга қараб пўнғиллади:

— Бўпти, кўп обидийда қилаверма. Эндиги йили тарвуз сотганимда бошқасини оларсан.

— Вой, ман ўлай,— деди янгам,— ҳали туғилмаган бузоқнинг сутига бошқоронғи бўлиб юар эканман-да...

Ростдан ҳам қўшним баҳорда тарвуз экди. Лекин бу тарвуз ҳам унинг бошига анча даҳмазалар орттирди.

САВДОНИ

(Миср фожеаси)

Искандария портидан шаҳар марказига қараб юрсангиз, сон-саноқсиз вайроналарга дуч келасиз. Қурилганидан бери таъмир кўрмай униқиб кетган кўп қаватли уйлар. Бу уйларнинг каталакдай айвончаларига етти еридан ямоқ тушган галабиялар, мелайялар¹ осилган. Ун иккинчи қават дарчасидан афт-ангорлари кир-чир болалар мўлтираб боқади. Тор, ифлос кўчалардаги мағзава кўлмакчаларни табингизни кир қилади. Бу ер — камбағаллар маскани. Бу ерда Искандариянинг «иккинчи сорт» одамлари истиқомат қилади.

Ана шундай чала вайроналардан бирининг ўн еттинчи қаватида Маҳди Шукрий деган кимса яшайди. Маҳ-

¹ Галабия, мелайя — эркак ва аёлларнинг устидан кийимлари.

ди тонг саҳар белига икки қулоч каноп арқон боғлаб портга жўнайди. Кун бўйи елвизакдай зир югуради. Оғир юклар остида бели қисирлайди. Маҳди оғир-оғир ҳансирайди. Бировнинг қўлига, бировнинг бетига қарайди. Кўзларида умид учқунлари йилтирайди. Агар бу умид миллим ё пиастрга² айланиб чўнтакка тушса, фарзандларининг юзига қон югуришини ўйлаб энтикади...

Кун ботиб Искандариянинг машҳур маёғи порлаганда Маҳди арқонини чирмаб елкасига ташлайди-ю, уйига равона бўлади. Титроқ қўллари билан эски кармониниғижимлаб бугунги топганини санайди: бир фунтдан сал ошибди. Демак ярим кило гўштга етгулик пул ишлабди. «Эртага болаларнинг оғзига гўшт тегадиган бўлди,— деб суюнади ичида,— уч ҳафта бўлди емаганларига».

Маҳди Шукрий силласи қуриб ўн еттинчи қаватга кўтарилади-ю, бўйра палосга йиқилади. Ётган ерида бир тишлам баладия¹ еб уйқуга кетади. Саҳар туриб яна портга жўнайди. Кеч қайтади. У чигириқ тортаётган бадавийлар туясига ўшарди: боради-келади, боради-келади. Борса — порт азоби, келса — рўзгор ташвиши. Шукрий ўнгида эмас, тушида яшаётгандай эди. Бу туш ялдо кечасидай узун, Саҳрон кабирдай чексиз, Миср фаллоҳининг тақдиридай чигал ва қоронғи эди.

Ана шундай дилгир кунларнинг бирида пастки қўшниси Абу Муслим хушxabар олиб кирди. Нима дейсан, Ғарбаги давлатлардан бири шаҳарда ширкат очибди. Ширкат чет элда ишлаш учун одам ёллаётган эмиш. Кунига икки фунтгача тўлармиш. Қиладиган иши оғир эмас дейишади...

Маҳдининг сабри етмай сўради:

— Нима иш қилдиришар экан, билмадингми?

— Билмадим,— елка қисди Абу Муслим,— яшил

² Миллим, пиастр — Миср чақа пуллари.

¹ Баладия — зоғора нон.

мачит ёнида турадиган Ҳамди бор-ку, ўша айтди. Ҳар куни бир уйга кириб кино кўрармишсан. Ана шу хизматингга пул берармиш...

— Сармоячилар аҳмоқ эмас,— Маҳдининг энсаси қотди,— сенга ҳам кино кўрсатиб, ҳам пул тўлаб бўпти. Бу томошанинг бир балоси бор.

— Бир эмас, ўн балоси бўлса-да, мен ширкатга ёзилмоқчиман. Тош кўзага тушсаям, кўза тошга тушсаям оқибат бир хил — тош синмайди, кўза синади. Бу ерда қийналдим нима-ю, уёқда қийналдим нима — бари бир гўр.

Абу Муслим соядай судралиб чиқиб кетди. Маҳди ўйланиб қолди: «Кунига бир фунтдан бергандаям ёмон эмас. Ахир дорилфуцуни битирган муҳандис 35 фунт олади. Озгина пул жамғарсак, кичик ўғилнинг саводини чиқариб олардик. Ҳеч қуриса ибтидоияни¹ ўқисайди, пон топишга қийналмасмиди...»

Апельсинлар ғарқ пишганда Маҳди Шукрий йигирма чоғли шериклари билан тўрт қаватли уйда келадиган кемага ўтирди-ю сузиб кетди. Портдан-портга ўтиб саккиз кун йўл юришди. Тўққизинчи куни шовқин-суронли бир шаҳарга етишди. Ширкат вакили ёлланма ишчиларни икки оворадан қилиб ажратди. Маҳди порт-сайдлик йигирма ёшлардаги Мустафо деган йигит билан ҳамхона бўлди. Бир печа кундан кейин қўнғиз мўйловли, олакўз киши келиб, Мустафони олиб кетди. Эртасига тиззасидан бир қарич юқори юбка кийган нозиккина, чиройли қиз кирди хонага. Маҳди билан инглизча саломлашди. Шукрий чала-чулпа биларди бу тилни. Алик олди, қизнинг саволларига жавоб берди. Сўнг иккови шаҳар сайрига жўнашди. Қиз ҳар хил ҳангомалар, қилиқлар билан Маҳдининг кўнглини олишга уринар, уни одам гавжум жойларга, қувноқ томошалар бўлаётган сайлгоҳларга етакларди. Маҳди эса, «Мени қачон иш-

¹ И б т и д о н я — бошланғич мактаб.

латишар экан, ахир кун ўтиб боряпти, ҳали бир миллим ҳам топганим йўқ», деб куюнарди. Аслида иш аллақачон бошланган эди. Америкаликлар бу мамлакатда «Оптимист» деб аталадиган жамият очишган. Бу жамиятда ўнлаб мутахассислар ишлашади. Улар инсон психикаси устида тажриба ўтказадилар. Ҳар хил нурлар ва дориларнинг одам миёсига, одам руҳига таъсирини синаб кўрадилар. Жамиятнинг мақсади битта: организмга аста-секин таъсир этувчи дорилар ёрдамида инсон психикасини ўзгартриш, яъни кишидаги ҳаяжон, муҳаббат, нафрат, эҳтирос, ғазаб, исён каби табиий сезгиларни сўндириш: одамни бефарқ, лоқайд, муте, робот каби ҳисдан, туйғудан маҳрум қилиб «қайта яратиш». «Оптимист»чилар ғояси бўйича, «қўлларига ўроқ ва болга ушлаган» кимсаларни социал тартибсизликлардан тийиб туришнинг чораларидан бири шу эмиш. Бугун Маҳдига парвона бўлиб юрган қиз ҳам ана шу жамият аъзоси. Унинг лақаби Мазахўрак. У янги келган пациентларнинг феъл-атворини синаб беради: хушчақчақми, хафақонми, сипоми, тажангми...

Шукрий Мазахўракда яхши таассурот қолдирди. Маҳди табиатан қувноқ, куйди-пишди эди. Асли жамиятга ҳам шунақа кишилар керак. «Беҳис тўнкаларга дори хайф, биз темпераментларнинг оловини пасайтиришимиз керак», дейишарди улар.

Сайрнинг эртасига Шукрийни ҳашаматли оқ иморатнинг кичкина, ёруғ хонасига бошлаб кирдилар. Уни оқ қалпоқли, новча ва димоғдор кимса қаршилади. У мол сўядиган қасобдай Маҳдига синчиклаб бир тикилди-ю, олдидаги қоғозларни ўқиб кўрди. Сўнг Шукрийни чоғроқ кинозалга етаклаб чиқди.

— Сизнинг ўрнигиз мана бу ер,— деди залнинг ўртароғидаги юмшоқ креслони кўрсатиб,— йўлдан чарчаб келгансиз. Кино кўриб дам олинг. Кейин сизни кузатиб қўйишади.

Новча киши шитоб билан чиқиб кетди. Маҳди ҳай-

рон эди. Нима бўляпти ўзи? Кино кўраман деб унинг кўзи учиб турибдими? Ундан кўра тезроқ тажрибасини бошлаб, атаган пулларини бера қолмайдими?

Экран жимир-жимир қилиб турди-ю, қувноқ кинофильмлардан парчалар бошланди. Бирдан Маҳдиннинг руҳи яшнаб кетди. У аввалига илжайди, сўнг қиқирлаб кулди. Антиқа трюклар, гаройиб муқаллидлар Маҳдиннинг хаёлини банд этди-ю, у хохолдай бошлади. Мулозим йигитнинг елим патнисда иссиқ кофе келтирганини ҳам сезмади. Экранда Чарли Чаплин пайдо бўлди. Кейин маймунлар чарльстонга ўйнади. Сўнгра пальмадай узун қора қизга ошиқ бўлган жажжи лилипутнинг ишқий саргузаштларини кўрсатишди. Кула-кула Маҳдиннинг ичаги узилай деди. Кофе тиқилиб ўқчиди.

Шукрий кўз ёшини артиб бошини кўтарганда бошқа фильм бошланган эди. Бу аввалгисининг тамом тескариси эди. Энди экранда инсон боласи кўришга ҳазар қиладиган даҳшатлар намойиш этиларди: ёш бир йигит онаси тенги аёлни зўрламоқчи бўляпти; фашистлар асира қизларнинг терисидан сумка тикмоқдалар; бир садист гулханда ёнаётган инсон калласига қараб ишшайиб турибди... Мадҳиннинг юраги дукиллаб кўзлари қинидан чиқиб кетай деди. Айниқса Синай ярим оролида арабларнинг ваҳшийларча қийноққа солинганини кўрганда дод деб, бўш стаканни экранга қараб отди. Сўнг хавотирланиб атрофига қаради. Ҳеч ким кирмади. Ниҳоят, экранда фаҳш одамларнинг беҳаё қилиқлари намойиш этила бошлаганда Маҳди ирғиб ўрнидан турди, жазаваси тутиб:

— Имонсизлар! Ҳайвонлар!!! Бешомуслар!!!— деб бақира бошлади. Шу заҳоти чироқ ёнди. Бояги оқ қалноқли новча киши тепадаги маҳфий туйнукдан Шукрийнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб ўтирган эди. Унинг имоси билан Маҳдини залдан олиб чиқиб ётоқхонасига элтиб қўйдилар. Мадҳи ҳамон ўзига келолмас, ҳадеб ўз тилида аяланималар деб сўкинарди.

У ит азобида тунни ўтказди. Азонлаб уйғонса, тумбочкасида муҳрли конверт ётибди. Унда яп-янги, шилдироқ 20 фунт. Маҳди аччиқланиб конвертни отиб юбормоқчи бўлди, сўнг олис Искандариядаги гариб оиласини ўйлаб чангалини ёзди...

Шундан кейин Маҳди Шукрийга икки кун дам бердилар. Аммо у бир лаҳза ҳам дам ололмади. Кўзларини юмса, хаёлида унсиз фарёд чекаётган сочлари оппоқ кампир, иссон терисидан ясалган сумкалар, шармсиз йигитларнинг ҳайвоний қилиқлари жонланаверади. Маҳди оғир ингранади, баданларига игна санчилгандай сакраб туриб кетади, қафасдаги қоплондек тор хонада наридан-бери бетоқат юради...

Индинига уни яна тажрибахонага олиб кетишди. Аёлларнинг сартарошхонасини эслатадиган узунчоқ бўлмага кирдилар. Деворларга тўнтарилган пақирдай кўкиш қалпоқлар ўрнатилган. Четроқда беш-олтита юмшоқ, кенг кресло. Рўпарада экран. Маҳди экранни кўриб бир сесканиб тушди.

Бир оздан кейин ҳув ўша оқ қалпоқли озғин киши кирди. У — «Оптимист» жамиятининг етакчи психиатрларидан Кларк Мондейль эди. Кларк Шукрийни креслога ўтказиб пепси-кола таклиф қилди. Маҳдининг юраги куйиб турган эди, ичкиликка аралаштирилган дорини хаёлига ҳам келтирмади. Стаканини бир кўтаришда бўшатди. Кларк унинг бошига ҳалиги пақирсимон қалпоқни қўндирди. Маҳдини экран томонга қаратиб ўтказди ва уёқ-буёққа юриб бузуқ араб лаҳжасида деди:

— Ҳозир кино кўрамыз. Тунов кунги ленталар. Ўзингизни босишга ҳаракат қилинг. Биз сизнинг сабру бардошингиз учун пул тўлаймиз. Оҳ-воҳ қилганингиз билан фойдаси йўқ. Ҳаётнинг ўз темир қонуни бор. Бу қонуниларни на худодлар, на президентлар ўзгартира олади. Тўғри, ҳаётда ҳали зулм, адолатсизлик, касаллик, кўз ёши, гам-андух кўп. Сиз иложини беринча уларга бефарқ

бўлишга урининг. Оқил киши ҳаёт ҳодисаларига чидам ва қаноат кўзи билан боқадн. Сизларнинг муқаддас китобингиз «Қуръон»да ҳам сулҳ яхшироқдир дейилган.

Кино бошланди. Бу ўша кунги даҳшатли манзаралар эди. Маҳди дастлабки кадрни кўриши билан бир тўлғанди, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо қандайдир бир ички куч уни креслога миҳлаб қўйгандай эди. Аслида бу куч — Маҳдининг овқатларига қўшиб берилаётган махсус дорилар билан унинг бошига кийдирилган қалпоқдан ўтиб турган «психотерапик» нурлар эди.

Фильм тугади. Кларк Шукрийнинг калласидаги қалпоқни олиши билан у ирғиб турди. Маҳди терлаб кетган, оғзини қаппа-қаппа очиб ҳансираб, бу даҳшатхонадан тезроқ чиқиб кетгиси келарди.

Кунлар ўтар, сеанслар давом этар, ҳафта сайин Маҳдининг столида шилдироқ фунтлар солинган конвертлар пайдо бўларди. Энди Шукрий анча «қуюлиб» қолган, кино вақтида илгаригидай асабийлашиб кўзларини ола-кула қилмас, аксинча даҳшатли манзараларга худди ёмғирга, дов-дарахтларга ё осмондаги қушларга қарагандай бефарқ, хаёлчан тикилиб ўтирарди. Сеанслар ниҳоятга етай деганда Кларк Мондейль Шукрийни энг катта сновга рўпара қилди: бир йўла икки соатлик махфий фильм намойиш этилди. У аввалгисидан ўн чандон ваҳимали ва жирканчроқ эди. Бу фильмдаги воқеаларни айтишга одам боласининг тили бормас, ёзишга қалам ор қиларди. Мабодо биринчи кунлари уни кўрсатишганда Маҳдининг ақлдан озиб қолиши аниқ эди. Ҳозир эса у экранга маъюс кулимсираб боқар, ҳатто бир мўйи ҳам қимирламасди...

Кларк Маҳдининг юрак уришини текшириб кўрди-ю, тажрибани бас қилди. «Бу махлуққа энди ҳеч қандай социал тўполонлар ҳам, революциялар ҳам таъсир қилмайди», деди ичида ва Шукрий билан ҳисоб-китоб қилиш ҳақида кўрсатма берди.

...Етмиш кун деганда Маҳди Шукрий бир ҳамён пул

билан юртига қайтиб келди. Тун. Сувда юлдузлар жи-
мирлайди. Олтин баркашдай бўлиб маёқ ёнади. Қорам-
тир тўлқинлар бағрида сиргадай ҳилол иргишлаб ўй-
найди. Илгари бундай манзарани кўрса Маҳдининг
юраги дукиллаб кетарди. Энди хомуш, бу гўзалликлар-
га худди тобутга қарагандай назар солади.

Такси ёллаб уйига келди. Болалари увода тўшак
ичидан тура солиб бўйнига осилишди. Негадир болалар
бешта. Олтинчиси, энг суюкли Фаррухи кўринмайди.
Ана, нариги хонадан хотини уввос солиб чиқяпти.

Хотинининг сўзларини чала эшитди. Олло Фарухни
ўз даргоҳига чақириб олибди. Саккиз куп иситмалаб
ётибди-ю... кетибди. Маҳди индамай тек туриб қолди.
Кейин юзига фотиҳа тортиб... маъюс жилмайди. Хотини,
бола-чақаси унинг авзойидан қўрқиб ортга чеки-
ншди.

Маҳди Шукрий ҳардамхаёл бўлиб қолди. Қуни бўйи
дераза олдида кўчага термулиб ўтиради. Энди анча
пули бор. Ҳатто ҳафта сайини гўшт ейиши мумкин. Аммо
томоғидан овқат ўтмайди. Бир қошиқ ловия ошни арағ
ютади-ю, товоқни суриб қўяди. Секин туриб пастга ту-
шади. Кўчада ҳаёт қайнайди. Ана, муюлишда Жўха¹
ўйин кўрсатмоқда. Одамлар қотиб-қотиб кулишяпти.
Маҳди оломонга яқинлаб борди-ю, хўмрайганча изига
қайтди. Тўсатдан бўғиқ фарёд эшитилди: бировни ма-
шина босиб кетибди. Салдан кейин марҳумни Маҳди-
нинг ҳовлисига кўтариб киришди. У Шукрийнинг йигир-
ма йиллик қадрдонни Абу Зайнул эди. Маҳди дўстининг
мажақланиб кетган калласига қараб хандон ташлаб
кулди ва тескари ўгирилиб кетди.

Қуш қаноти билан тирик. Бугдойнинг ҳаёти унинг
мағзида. Мағзи ўлик дон — хор-хасдан ҳам паст. Маҳди
шу туришида мағзи куйдирилган донга ўхшарди. У энди
шаффоф осмонга, анвойи гулларга энтикиб боқмас, бодн

¹ Жўха — араб фольклоридagi миллий қаҳрамон.

сабо лаззатини, аёл муҳаббатини ҳис этмас, бировнинг кулфатига куймас, гўдак кулгисини кўрса яйрамасди. Маҳди кулишни ҳам, йиғлашни ҳам унутиб юборган эди. Унинг қалбини ғазаб ҳам, ишқ ҳам тарк этган, у энди тирик мурдага айланиб қолган эди.

ТОМДАН ТУШОЛМАЙМАН

(Туркия ҳикояларидан)

Бир ҳафта бўлди. Ҳасан япалоқ Азлар чўтирнинг томига чиқиб олган. Ҳамон тушолмайди. Томни дупурлатиб уёққа боради, дупурлатиб буёққа келади. Сўфидай тўрт тарафга қараб «азон» айтади:

— Илоё, Азлар чўтирнинг боласи барака топмасин! Э, худо, чўтирнинг томини тешиб, мени хотиним билан қовуштир!

Япалоқнинг хотинига томнинг нима дахли бор, дейсизми? Гап бундай.

Бир ҳафта бурун Азлар чўтир ўғлини ўйлантирди. Қамбағалнинг тўйи фақирона бўлса-да, қувноқ ва самимий ўтади. Қўни-қўшни роса яйради. Тонготаргача ўйнайвериб, тўйхонани шудгор қилиб юборишди. Чўтирнинг икки хум мусалласи бор экан, маҳалла йигитлари эмаклаб қолганча ичишди. Ҳасан япалоқ ён қўшни эмасми, хизматда елиб юриб, газаксиз ичаверишди. Бир вақт кайфи ошиб қолиб, нарвонга ёпишди.

— Ҳм, япалоқ, йўл бўлсин?— деди оғайниларидан бири.

— Том-га чиқиб... ш-шу кел-лин-куёвга минг лира бах-шиш қил-ламан!¹...

Уни биродарлари ўраб олишди.

— Ҳув, эсингни едингми? Томга чиқадиган аҳволда-мисан?

¹ Турклар тўйда томга чиқиб сөзқи сочадилар.

— Ҳа-я, ўзинг яқинда ишга кирдинг.

— Жа бўлмаса, 50 лира ташла, майли.

Биров ширин маст бўлади, биров... Ҳасан кейинги тоифага мансуб эди. У «й-йўқ!» деб бош чайқади-ю, имиллаб томга чиқди. Бўғот ёнига келиб бақирди:

— Ҳўв, хал-лойиқ, эшитинглар! Ҳозир мен... ҳиқ...-м-минг ли-лира ташлайман!..

Биров кулди, биров ёқа ушлади. Чунки минг лирани ё девона ё миллионер ташлаши мумкин эди.

Кимдир учирди қилди:

— Япалоқ! Мабодо минг лира ташлаёлмасанг-чи, унда нима бўлади?

Ҳасан япалоқ мастона бўқирди:

— Таш... таш-шаёлмай томдан тушсам... хотиним талоқ бўлсин!

Тўйхона бир гувранди. Япалоқнинг хотини бетини чангаллади. Ҳамма томга тикилди. Япалоқ талтанглаб ўнг чўнтагини кавлади, кейин сўл чўнтагини. Ҳеч вақо йўқ. Ниҳоят, унинг ён киссасидан эзғиланган 50 лиралик чиқди. Япалоқ пулни қаттиқ сиқимлади, оғир чайқалди, калласини сарак-сарак қилиб гандираклади-ю, гуп этиб томга ўтириб қолди. Пастдан кулги, қийқириқ, қарғиш эшитилди.

Япалоқ шу ётганча донг қотиб ухлаб қолди. Эрталаб кўзини очса, ёнида хотини йнглаб ўтирибди.

— Энди нима қиламиз, Ҳасан? Мен бечора қайга бораман?

— Нима деб алжираяпсан? Ҳеч қаерга бормаيسان. Нега мени ерга ўтқаздинг, шолча солмайсанми?

— Шолча уйда, Ҳасан. Сен бировнинг томида ўтирибсан.

Ҳасан атрофига аланглади.

— Мени бу ерга ким чиқазди, хотин?

— Ўзинг чиқдинг. Энди мени хотин дема, мен сенга бегонаман.

Хотин куйиб-ёниб тунги воқеани айтиб берди. Ҳасан пешонасига урди:

— Худо қўшқўллаб уриб қўйибди мени, хотин!

— Мени хотин дема, Ҳасан, отимни айт...

— Хўп, Заҳро. Менга сув бер, каллам ёрилиб кет-
япти.

Заҳро уйига тушиб сопол кўзада сув олиб чиқди. Ҳасан кўзани бошига кўтарди, бет-қўлини ювди. Сўнг отдай пишқириб сўради:

— Энди нима қиламиз, хот... э, Заҳро? Сендан ай-
рилгунча ўлганим яхши.

— Билмасам, Ҳасан,— деди Заҳро ер чизиб,— уйда
90 лирадан бўлак бир қуруш ҳам йўқ.

— Мендаги билан 140. Демак, яна 860 лира керак
экан-да, Заҳро?

— Ҳа...— Заҳро уҳ тортди, 860 лира учун сендай
йигит бир ой белини букиб ишлайди. Нимага мени ўрта-
га қўйиб қасам ичдинг Ҳасан?

— Мастлик-да, Заҳро, мастлик. Эсимни еб қўйибман.

— Ахир ўзинг айтардинг-ку, мастлик тўқларга яра-
шади, деб.

Ҳасан миқ этмади.

Кун кўтарилди. Кўчадан одамлар ўта бошлади. Но-
танишлар том бошида тумтайиб ўтирган эркак билан
аёлга қараб ҳайрон бўлишади, танишлар «Ҳа, япалоқ,
келин-куёвга қоровуллик қиляпсанми?» деб кулишади.
Заҳро қизаради. Ҳасан гижинади. Аммо чурқ этмайди.

Ниҳоят, Ҳасан оғиз очди:

— Уйда... сотгулик ҳеч нарса қолмадимми?

— Узинг биласан-ку, Ҳасан, қолмади ҳисоб. Уч ой
касал бўлдинг. Дори-дармонга деб қўлга илинган нар-
сани сотиб бўлдинг. Тўйимизда олиб берган яшил мар-
жонинг бор.

— Йўқ, йўқ, унга тегма — деди шошиб Ҳасан,— ме-
нинг кўзим у... Ота-онангиникига бориб келасанми?
Қарз қилиб туришсин. Тун-кун ишлаб, икки ойда уза-
ман.

— Борганим билан фойдаси йўқ. Ҳасан. Бор бўлса, улар биздан аямайди, биласан. Ўзлари қисир сигирнинг қуйруғига қараб ўтиришибди.

Ҳасан умид билан қай томонга қўл чўзса, қўли ҳавода муаллақ осилиб қолаверди. Охири Заҳро ўрнидан турди.

— Мен у-бу олиб чиқай, Ҳасан. Қорнинг ҳам очгандир.

Заҳро бир соатларда ярим кўзача хошаф¹ билан ёрма талқон кўтариб чиқди.

Заҳро кетди. Ҳасан руҳсиз тамадди қилди. Кейин чопонини ерга ёпиб чўзилди. Кўзларини юмди. Уни хаёл элитди. Камбағалнинг кўнгли пошшо. Камбағал кўнглида сувдан ҳолва ясайди, юлдузларнинг шуъласига исинади, ерга қўноқ сепса бугдой бўлиб чиқади...

— Ҳув япалоқ, бемалол ётишингдан бу яқин орада томдан тушмайдиганга ўхшайсан-ку?!

Япалоқ кўзини очди. Тепасида илжайиб Азлар чўтир турарди.

— Сен касофат тўй қилмаганингда бу чолдеворингга тушимда ҳам оёқ босмасдим. Илоё, ўғлингнинг бири икки бўлмасин.

Азлар чўтир чопон четига ўтириб, дуога қўл очди:

— Илоё, айтганинг келмасин. Болагинамнинг бири минг бўлсин, сен билан менинг йўқ-юқалигимиз унга юқмасин, оллоҳу акбар!.. Хўш, япалоқ, томдан тушмайдиларми энди?

— Минг лира берсанг тушаман,— деди ётган ерида Ҳасан.

— Аввал сен ваъда қилган минг лирангни ташла ҳовлига, мен сенга икки қўллаб тутқазай.

Ҳасан ирғиб турди:

— Ҳув чўтир, сен Хўжа Насриддиннинг ўзи экансан-ку! Бир одам Насриддинга битта жўжа бериб турмай-

¹ Хошаф — ивтилган ўрик сувви.

санми, деса, майли, товуқ билан тухум олиб ке, очтириб бераман, деган экан. Минг лирам бўлса, том бошида томоша бўлиб ўтирармидим?!

Азлар чўтирнинг тагин бирпас «афсона» талашгиси бор эди-ю, пастдан чақириб қолишди. У нарвонда туриб пўписа қилди:

— Бугунча майли, ёта қол. Аммо эртага томни бўшатиб қўй. Уғлимнинг жаҳли ёмон. Туйнукдан мўралаганни ёқтирмайди.

— Бор, бор! — қўл силтади Ҳасан,— ўғлингга айт, жаҳлига этагимни қоқдим.

Кечқурун улфатлари келишди. Захро олиб чиққан бир қумғон чойни майдалаб, анчагача гурунглашиб ўтиришди.

Кетар маҳал Али човуш чўнтагига қўл солди:

— Мана, 38 лира, Ҳасан. Топсам яна бериб юбораман.

Салим сариқ белбоққа 27 лира ташлади:

— Болаларимнинг оғзидан йириб олиб келдим, япа-лоқ. Кўп ўрнида кўрасан.

Амат қоракўз 30 лирага қўшиб, эгнидаги жуббасини¹ ечиб берди:

— Захрога айт, олганига сотсин. Янгимасу, аммо йиртиғи йўқ.

Ҳасан дўстларини кўзда ёш билан кузатиб қолди.

Эрталаб Захро иккаласи ҳисоблаб кўришса, жами пул 300 лирага ҳам етмабди. Ҳасан уҳ тортиб, маст туядай бош чайқади.

Тонг отганда бўғотда Азлар чўтирнинг боши кўринди.

— Ма, куёвдан сенга сийлов,— деб 65 лира чўзди,— барака топкур, бир иложини қилиб томдан туш энди. Келиним дупур-дупурингдан қўрқиб ухлаёлмаяпти.

— 620 лира топиб берсанг, ҳозир тушиб кетаман.

¹ Ж у б б а — аврасиз тўн.

— Яхши сўзга кирмасанг, раисни чақираман...

— Мана буниям раиснингга обориб бер!— Ҳасан пулни отиб кборди. Азлар чўтир унинг мушти тугилганини кўриб, чўрт бурилди-ю, нарвондан тикка юриб тушиб кетди. Пастда туриб, яна дағдага қилди. Ҳасан жавоб бермади, Азларнинг ақчасини териб олиб, чопонининг тагига қистирди.

У томда яна икки кун ўтирди. Икки кунда қўни-қўшни, қариндош-уруғдан тағин икки юз лирача пул йиғилди. Аммо минг лирага ҳали узоқ эди.

— Бўш ҳовузга қошиқлаб сув қуйганинг билан тўлмайди,— деди бир куни Ҳасан Заҳрога,— майли, эрга тегавер, хотин, мен розиман. Томдан тушганимдан кейин қайта никоҳлаб оларман...

Заҳро кўзёш қилди:

— Эрга теккунча қаро эрга кирганим маъқул, Ҳасан...

Заҳро кетди-ю, уч соатларда қайтиб чиқди. Унинг қўлида кичкина бўғча бор эди.

— Мана, 620 лира,— деди у бўғчани эрга қўйиб.

— Бунча пулни... қайдан олдинг?

— Маржонимни сотдим.

— Мен сенга нима деган эдим?

— Маржон топилади, Ҳасан, бизга сен кераксан. Яна бир ҳафта томдан тушмасанг, ҳолимиз не кечади...

Ҳасан эгнидаги кийим-бошини, чоригини ечиб отди.

— Ма, буларниям сот! Уйда нимаики қўлингга илинса, барини сотавер! Узинг қолсанг, болалар қолса бўлди!

— Ярим яланғоч ўтиргани... уялмайсанми, Ҳасан?

— Уялмайман! Камбағалда уят нима қилади? Сасиқ кекирдек бўладиганлар уялсин!..

Кечаси Ҳасан тутоқиб томни тепкилайверди. Азлар чўтирнинг уйидагилар ҳовлига кўчиб чиқди. Шовқинга қўшниллар киришди. Чўтир зинғиллаб бориб, раисни чақириб келди. Раис, Ҳасан билан икки оғиз гаплашди-

ю, «ёмон дардга йўлиқибсан, бизнинг юртда қасам ичиб бўладими?» деб қайтиб кетди.

...Бир ҳафта ўтди. Ҳасан япалоқ ҳамон томда. Ялан-оёқ, сарпойчан. Кун бўйи тақир ерда ёнбошлаб ётади. (Чопонини ҳам гаровга қўйган). Гоҳо тўлиқиб кетган пайтларида сакраб туради-ю, телбадай тўрт тарафга қараб қичқиради:

— Э худо, борлигинг рост бўлса, 130 лира етказ! Лаънати чўтирнинг ҳовлисига ташлай, бола-чақамнинг дийдорига тўйай!..

РАИСНИНГ АҚЛИ ШОШДИ

(Муаллимлар ҳақида янгича ҳикоя)

Раис чўнтагидан дастрўмол олиб ўглининг афт-башарасини артди, овутган бўлди:

— Қандай ҳақи борки, бизни ўғилни дарсга қўймайди! Хафа бўлманг, той бола, ҳозир мен директорига телефон қиламан, ўзлари зинғиллаб келиб олиб кетишадди. Сен анетга ўтириб тургин-чи, биз ҳо-зир...

Қомилов мактабга телефон қилди. Директор йўқ экан, бир ўқитувчи орқали Мирзаевни топтирди.

— Ким бу, Мирзаевмисан? Менга қара, Мирзаев, ўзинг-ку, кеча келган бир темирқанот бўлсанг. Нега эл-юртни ичида шарманда қилиб... бизни ўғилни дарсга қўймайсан, а? Биласанми, мен кимман? Миллионер колхознинг раисман!

— Тўғри, колхоз миллионер, — деди Мирзаев, — бироқ сиз эмас. Биз учун сиз юзлаган ота-оналарнинг бирисиз, холос. Аввал ўғлингиз билан гаплашинг, шимага дарсга қўймабман.

— Хўш, нима у? Одам ўлдирибдими ё ўғирлик қилибдими?

— Шу аҳволда кетаверса бир куни ҳар нарса қила-

диган бўлади. Аввало, муттасил дарс тайёрламай келади. Унинг устига хулқи ёмон. Уқитувчиларга лақаб қўяди. Кеча доскага уят сўз ёзиб кетибди.

— Бола-да, бола бўлгандан кейин шўх бўлади. Нима, сен ўзинг бола вақтингда париштамининг? Ҳозир шофирим олиб боради, келган жойидан дарсини олсин.

— Кечирасиз, мен бунақа болани ўқитолмайман.

— Уқитаса-ан!— деди чўзиб Комилов,— жарақ-жарақ пул олиб турганингдан кейин жон деб ўқитасан! Менинг совунимга кир ювмабсан ҳали, шошмай тур, бола!

Раис трубкани тарақлатиб ташлади. Шофёрини чақирди.

— Сотимбой, фириллаб бориб директорни олиб кел! Ернинг тагидан бўлса ҳам топ! Раис буванг кутиб ўтирибди, де!

Шофёр шипиллаб жўнади. Раис даст ўрнидан турди. Асабийлашиб, кенг хонада у ёқдан-бу ёққа юрди. Фигони чиқиб, ичида Мирзаевни сўқди. «Ҳали сен менга гап қайтарадиган бўлдингми? Менинг ўғлимни дарсдан қувиб чиқарадиган бўлдингми? Ё тавба!»

Мақтаб яқин эди, Сотимбой дарров қайтиб келди. Унинг ранги оқариб кетган эди.

— Хўжайин, директор... келмади,— деди қўрқа-писа. Раиснинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Келмади? Нега келмас экан?!— деб ўшқирди,— раис кутиб ўтирибди, ҳозир борар экансиз, демадингми? Ўзини кўрдингми?

— Кўрдим. Шундоқ-шундоқ, хўжайин сизни чақиряптилар, десам, менинг раисда ишим йўқ, керак бўлса ўзи телефон қилар, дейди...

— Вой, падарингга лаънат-ей!— Раис бўшашиб креслога шилқ этиб ўтирди. Анчадан кейин Сотимбойга ўтирилди,— майли, сен Олимжонни уйга олиб бориб қайта кийинтириб кел.

Шофёр болани етаклаб чиқиб кетди. Раис бошини

чангаллаб хаёлга толди: «Нима бўляпти ўзи? Анави Мирзаев-ку, гўр, ҳали мўйчинаяк кўрмаган. Директорни қайси жин урди? Ёлғондан йўталсам етти думалаб келарди. Олдимда «раис бува»лаб ўларди. Димоғига қурт тушибди-да. Мени кетади деб эшитдимикан? Йў-ўқ, йи-гирма йилдан бери мана шу креслода қоққан қозиқдай қилт этмай ўтирибман. Улмасам, кўп йил ўтираман. «Керак бўлса ўзи телефон қилсин» эмиш... Майли, ўзимиз сим қоқамиз. Тоғ Муҳаммаднинг олдига келмаса, Муҳаммад тоғнинг олдига боради, акаси. Аммо бу сенга қимматга тушади, Мўминов, билиб қўй!»

Раис шошмай телефон қилди.

— Ассалому алайкум, директор бува,— деди масхаромуз,— тан-жонингиз соғми? Чарчамай-нетмай болаларимизга хат-савод ўргатиб ётибсизми?

— Раҳмат,— деди директор қуруққина,— мен укангиз қаториман, пичинг қилмай тўғрилиқча гапиравринг.

— Йў-ў, кечирасиз, сизни ука деб бўладими? Сиз отамизсиз, бизнинг пуштипаноҳимизсиз! Жанобларининг ширин суҳбатини соғиниб одам юборсак, келмадилар? Ё бизнинг шалақ аравамизни менсимадиларми? «Чайка» юборайликми? Кўнгиллари тусаса, вертолёт топтиришимиз ҳам мумкин...

— Менга қаранг, ўртоқ Комилов!— деди кескинроқ товушда директор,— мен омбор мудир эмасман, минг кишилиқ мактаб директориман! Бачканалик қилмай, муддаога ўтинг. Нима демоқчисиз?

Раиснинг жон-пони қолмади. Мўминовнинг мактабга директор бўлганига тўққиз йил бўлди. Шунча йил бадалига у Комиловни жеркиш нари турсин, ақалли юзига ҳам келмаган эди. Нима бўляпти? Бу юмшоқсупургининг тилини ким чиқарди?

Раиснинг оғзидан ёмон гап чиқиб кетай деди, лекин ҳушини йиғиб, пастроқ тушди.

— Ҳўв, ўпкангни бос! Анави Мирзаевга айтиб қўй.

Менинг қитиқ патимга тегмасин. Яхшиликча болани дарсга қўйса — қўйди, бўлмаса энасини кўрсатаман!

— Узр, мен айтолмайман. Мирзаевнинг ихтиёри ўзида. Аввал ўглингизни олиб келасиз, қилиғини эшнтасиз, кечирим сўрайсиз. Кейин дарсга қўямиз.

Раис трубкани ёриб юборгудек бўлиб қичқирди:

— Ҳўв, нима деб ўтлаяпсан, тирранча?! Мен аллақандай бир мишиқидан кечирим сўрайманми?! Мен-а? Расул Комилов-а? «Ғалаба» деган миллионер колхознинг йнгирма йиллик раиси-я?! Ҳамманг нонкўр экансанлар! Мен сенлар учун данғиллама мактаб солиб бердим! Уй-жой қилинлар деб ўн сотихлаб ер бердим! Тағларингга машина олиб бердим! Сенлардан келадиган оқибат шуми? Суф-е сенларга!...

Мўминов аста гап қўшди:

— Ўртоқ Комилов, ҳалиги нарсаларни ўз ёнингиздан бермагансиз шекилли...

— Бас! Бас!! Овозингни ўчир!

Раис трубкани отиб юборди.

У ўн минутча хаёл суриб ўтирди. Юрагини ҳадик чертиб ўтди. «Наҳотки қаридим? Наҳотки иссиқ ўрнимдан... Йўғ-ей, тунов куни биринчи секретарнинг ўзи мақтади-ку? Ҳали сиз билан кўп ишлашамиз, Расул ака, деди-ку?»

Комилов яна районга телефон қилди.

— Синглим, Ҳусанов бўшадими? Мен Комиловман. Сал ўтиб трубкада мудирнинг босиқ товуши эшитилди.

— Эшитаман.

— Ало, бу менман, Расул акангиз... Яхшимисиз, Ботиржон? Ишлар билан чарчамай...

— Раҳмат, ўртоқ Комилов. Ҳўш, хизмат?

«Ўртоқ Комилов»ни эшитиб раиснинг кўнглига муз кирди. У андак довдираб, ҳасратнамо гап очди:

— Укам... ўртоқ Ҳусанов, бу болаларингиз жа-а анақа бўлиб кетишдию... Одамни назарларинга илмайди. Бу-

гун бизни ўғилча жиндай жўхлик қилган экан, ўқитувчиси дарсдан ҳайдаб чиқарибди. Ҳа, энди бола бўлгандан кейин гоҳо-гоҳо шўхлик ҳам қилади-да, тўғримми?

— Нима қилибди?

— Шу, битта домласига лақаб қўйганмиш. Ҳазиллашган-да. Кегин, доскага ҳалиги, китобда йўқ сўзлардан ёзган дейишади.

— Яъни, уят сўз, дейверинг.

— Аммо одам ўлдирмабди-ку!— деди раис кесатиб,— шунгайм ота гўри-қозихонами?

— Шошманг, сиз қизишманг,— деди мудир,— демак, ўқитувчига лақаб қўйиш мумкин, доскага уят сўз ёзса ҳам майли, ишқилиб, одам ўлдирмаса бўлди, демоқчимсиз?

Раис тилидан илинганига пушаймон еди.

— Йў-ў, мен унақа демоқчи эмасман, лекин кичкина бир ўқитувчига гапимиз ўтмаса, раис бўлиб қаерга бордик, ўртоқ Ҳусанов? Уша Мирзаевга айтсам, мактабга келиб кечирим сўрайсиз, дейди. Мўминовга телефон қилсам, ўқитувчининг ёнини олди. Бу қанақа бедодлик, а?

— Мактаб ҳақ. Демак, фарзандингизни ёмон тарбиялагансиз. Менимча, борганингиз маъқул.

Раиснинг хуноби чиқди:

— Қандай бораман ахир? Ун йилдан буён мактабнинг остонасини ҳатламаган бўлсам!

— Жуда чакки қилган экансиз,— деди совуққина,— сизнинг хатонгиз ҳам шу. Хайр. саломат бўлинг.

Комилов қўлида трубкани айлантриб, бирпас ўйлаиб ўтирди. Кейин ирғиб туриб ташқарига чиқди.

Ҳадемай Сотимбой Олимжонни чўғдай қилиб ясантриб келди. Раис машинага чиқиб ўтирди. Тўғри мактабга боришди. Дарвоза олдида раис машинадан тушди.

— Бора қол, ўғлим,— деди Олимжоннинг елкасига қоқиб,— отам олиб келди, ўзлари кўчада турибди, де. Гапи бўлса олдимга чиқсин, уқдингми?

Бола орқасига қараб-қараб ҳовлига кириб кетди. Салдан кейин ҳиқиллаб қайтиб чиқди. Отанинг энсаси қотиб сўради:

— Ҳм, подадан қолган бузоқдай нега изингга қайтинг?

Бола калласини осилтириб ер чизди:

— Қўймадилар...

— Отам ҳув ана, кўчада турибди, демадингми, соқов?!

— Дедим. Муаллим, бизга отангни бўйи эмас, ўзи керак, чақириб кир, дедилар.

— Тфу!— Раис чап ёнбошига ўгирилиб жаҳл билан тупурди.— Э, худо, қандоқ кунларга қолдик-а? Уғлим тенги болалар олдига чақириб, тиз чўкасан, кечирим сўрайсан, деб пўписа қилади! Додингни кимга айтишни билмасанг!

Раис мактаб тарафга ўқрайиб қараб қўйдю Сотимбойга ўгирилди.

— Сотимбой, нима қилдик, а? Булар қачондан бери.. бунақа... ҳақини танийдиган бўлиб қолди, а?

Сотимбой елка қисди.

— Билмадим, раис бува. Бизнинг қайин ҳам ўқитувчи. Тунов куни ҳаллослаб келибди. «Почча, суюнчи беринг, бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади энди», дейди. Гапига тушунмадим.

— Э, байрамингга куйдирги чиқсин!— деди алам билан раис ва ўғлини судраб машина томон бир-икки қадам юрди. Сўнг тўхтаб, изига қайтди. У ўғлини уйига олиб кетишни ҳам, синфга олиб кириб, узр сўраб топширишни ҳам билмай, ора йўлда гарапсиз қолди.

ЧИМИЛДИҚҚА КИРМАГАН КУЕВ

Қисса¹

Менинг талаш бўлганим

Бегона кишига салом, деб қўл берганингиздан кейин, албатта отингизни ҳам айтишингиз керак. Менинг исми — Улмас. Дадам билан аям мени Намангандаги Чур-чур отага бориб юриб, тилаб-тилаб олишган экан. Шунинг учун, ишқилиб, ўлмай ортимизда қолсин, деб Улмас қўйишибди. Уйдагилар эркалаб Улмасбек дейди, кўча-маҳалладагилар — Улмасхон. Уртоқларим эса Улмасой деб тегажоқлик қилишади.

Туриш жойимни сўрасангиз, на қишлоқликман, на шаҳарлик. Кўчамизнинг уёғи шаҳарга қарайди, буёғи колхозга. Колхоз идораси ҳам шу кўчанинг шаҳар тарафида. Дадам колхозимизда бош бухгалтер. Ҳалиги ҳашаматли идоранинг иккинчи қаватида чўт қоқиб ўтиради. Аям «Бошбухнинг хотини» бўлгандан бери ишламайди, нуқул менинг тарбиям билан овора.

Етти ёшгача Улмасча бўлиб юрдим. Кейин Улмас Тейлоқов бўлиб мактабга қатнай бошладим. Мактабда қандай қилиб ўқиганимни (тўғриси ўқимаганлигимни) айта билишганимни қотириб ўтирмайман. Чунки арзанда одам ҳаммавақт гап билан ўйиндан бўлак нарсани қўйиб қилмаган. Биз бўлсак, катта боғнинг эркаси, кенг ўйиннинг серкаси эдик. Ота-онам кўз ёшимни минг тиллога сотиб олади. Айтганим-айтган, деганим — деган. Шундоқ бўлгандан кейин ўқишларинг қалай, деб сўра-

¹ Қисса И. Султонов билан ҳамкорликда ёзилган.

манг. Хайрият, бахтимга умумий мажбурий таълим, деган қонда чиққан экан, мактаб эл қатори менгаям шапалоқдай қоғоз бериб қутулди. Ҳарфни ҳарфга аранг тўқиштирадиган бўлиб, мактаб дарвозасини ёпиб чиқдим.

Шу кунларнинг бирида кечки пайт уйимизга «илон бошу сават бош» уруғларимизнинг жами эркак зотлари йиғилди. Мундоқ разм солиб қарасам уларнинг ярми тоға, ярми амаки экан менга. Хомтоқ қилмай ўстирилган бир туп токимиз бор эди. Сояси яхши бўлади, деб дадам унга тегдирмасди. Амакию тоғаларим ўша узум остига сув септириб, шолча ташлаттириб ўтиришди. Бири олиб, бири қўйиб, мени табриклаган бўлишди.

— Оббо, жиян-эй, ўнниям битирдим дегин!..

— Балли, азамат! Энди буёғлариниям бир бошлаб юборсангиз, а!..

Ош келди. Менинг йиқилмай-қоқилмай ўннинчини битирганим учун қиттай-қиттай қилишди.

— Хўш, гапнинг бердисига келсак,— деди Турдиқул амаким ошдан кейин мириқиб чой ичаркан,— энди Ўлмасбойнинг масаласини нима қилдик. Мана, бола ўннинчини битириб, паттасини олиб келди. Бундан угра кесамизми, манти тугамизми? Бу битта жигаримизнинг тилаб-тилаб олган ёлғиз боласи. Шу бола кўчада олқинди бўлиб қолмасин. Кимимизнинг қўлимиздан нима келади, гапирсин.

— Авваламбор, суриштирак, жияннинг илми жуда бўш экан. Аққа-баққа деб юрмай, дунёнинг нариги бурчига борса ҳам асқотадиган бирор касб ўргатсак.

— Қассоб бўлсин, дейсанда-а, сен?

— Ёмонми! Бўламан деса, мана ўзи,— деди менга тикилиб Мамажон деган қассоб тоғам,— мен билан ишлайверади. Пирказдан ўтказдириб қўяман. Икки ҳафтадан қассобмас, қийғир қилвораман.

— Вой, тойчоққинам қассоб бўладими, а, бутун уст-бошини қон юқи қилиб?— гапга аралашди аям.

— Э, опа,— гап уқтирди қассоб тоғам,— тақа бўлса ҳам сут берсин, деганлар. Тойчоғингиз мол сўйиб, тери шилиб ўтирармиди. РайПОнинг ўзи тайёр гўшти дўконга тушириб беради. Эплаб-сеплаб фойдасини чиқариб, танини давлатга топшириб турса бўлди-да. Шералилар кўпчиликроқ эди, данғиллама уйлар солиб, машиналик ҳам бўлиб олишди. Бўлмаса, унинг укаси Бойтолибнинг ҳам саводи унчамас, шу қиш нарисидаям ўз исмини Байтал ёзиб кулги бўлиб юрган бола эди.

— Энди Той ҳам қўлини эгри қилсин, демоқчимсан?— ўқрайди амаким.

— Э, биззи жа ўгри қилворманг! Йўли бор-да, уния,— ўпкalandи қассоб тоғам,— бундаям кўпчилик бўлса яхши. Мана, Шералилар. Биттаси дўконда туради, биттаси Андижонгами, Ўзгангами бориб гўшт комбинатдагилар билан келишиб, бир оз муомала қилади-да, гўшти шилинган суяклардан арзон-гаров олиб келади. Кейин дўкондаги гўштга «егизиб» пуллаворади. Агар кунига икки юз кило ўтказса, ўшандан ҳам етмиш-саксон кило сувлайди. Шунинг ўзиям юз сўм фойда ташлайди-да, ака!

— Бўлмайди!— деди амаким қўрслик билан.

— Шофёрликка ўқиса-чи!— таклиф қилди таксист Тошпўлат амакиваччам,— аввал ўзимга исменчик қилиб оламан, сал қўли келиши билан ўзига янги машина олиб бераман.

— Той шофёр бўлди-ю, унга дарров янги машина олиб бера қолдингиз?! Худди таксомотор паркиннинг директоридай гапирасан-а?!

— Хеҳ, тоға-ей!— кулди Тошпўлат акам, амакимга ўта соддасап, қария, дегандай боқиб — Пул пайғамбарнинг амри, ҳар ерда вожиб! Мен машина олиб берай, унда кўрасиз. Бир сўмлик ерга бериб, уч сўмлик ола

беради қасирлатиб. Пул топишми! Пул санаган қўл пулсиз қолмайди-ку, ахир.

— Бе, доим шундай бўлаверади дейсанми. Ҳали бу қинғир ишларинг тартибга тушиб кетади, Тош!— қаршилиқ кўрсатди муаллим амаким Мусаев.

— Раҳматжонга ўхшаб муаллим бўла қолсин-да. Покиза иш, беғалва, камомади ҳам йўқ!— аралашди яна аям.

— Бе-е,— деди қассоб Мамажон тоғам, тиши орасидан тупуриб.— Ҳали-вери Ўлмасвойлар катта муаллим бўлолмайди. Кейин бунақалар мактабнинг ишига чидамайдиам. Бола ўқитиш бардошли одамларнинг иши, тўғрими, Раҳматжон?

— Эгри, деб бўладими сизнинг гапингизни!— кулди Мусаев амаким.— Унга аввал ўқиш керак-да!

— Ҳа, ўлмаиғ!

— Савдода ишлай қолсин бўлмаса!— деди сигарет чекиб ўтирган Ваҳоб акам тилла тишларини ялтиратиб,— менинг ёнимда буфетда ишлаб туради, кейинча ўқишгаям бораверади. Еган-ичгани текки. Ортқизгани ёнига. Буфет — бу кирганлар пул сарф қиладиган, турганлар пул ишлайдиган жой.

— Бўлмайди!— деди қатъий Турдиқул сўфи амаким.— Қўйиб берса хўп ўтлашдинг. Бу эрка ўсган бир бола. Унақа леви-праваинги билмайди, бу бир. Иккинчиси, сенлар айтган ишларнинг бир кун охири вой. Пул топишга топасанлар-у, доим юракларингда ҳадик. Еганларинг таналарингга сингмайди. Кимсан — Тойлоқнинг якка ўғли фалон бўпти дегизиб юрмаймиз буни. Пул кетса кетсин, обрў кетмасин. Тойни катта мактабларда ўқитамиз. Нима дедиларинг?

Хуллас, тоғая амакилар кўплашиб-кўмаклашиб ўртада пул йиғишадиган, Ваҳоб тоғам мени Тошкентга олиб бориб, катта мактаблардан бирига жойлаштириб келадиган бўлди.

— Ана, укам,— деди Мусаев амаким,— бизнинг изи-

миздан бориб, муаллим бўладиган бўлдинг. Ишқилиб, омадингни берсин.

Қариндош-уруғлар тарқалишди.

Беш-ўн кундан кейин Ваҳоб тоғам мени машинасига ўтқазиб Тошкентга олиб жўнади. Эски шаҳар томондаги Кўкча деган жойга келиб тушдик. У ерда тоғамнинг эски бир таниши бор экан. Тоғам мени оғайнисиникига қўйиб, ўзи аллакимлар билан гаплашгани кетди. Ярим кечада ширакайф бўлиб қайтди. Унинг кайфияти яхши эди. Ишимиз битибди шекилли-да, деб қўйдим ичимда.

Эрталаб тоғам йўлга отланди. Мени бир четга тортиб тайинлади:

— Буёғипи есть қилдик, жиян. Энди сенга икки оғиз гап бор. Имтиҳонга доим охиrhoғида кир. Домла сендан «Қаерликсиз?» деб сўрайди. Шунда сен «Андижондан, ярим шаҳарликман», дегин. Хушёр бўл, «ярим шаҳарликман» деган сўзлар эсингдан чиқмасин. Бўлмаса ишинг расво, жиян. Кейин, китобгаям сал эгилгин. Хўпми?

Мен «Хўп», дегандай бош силкитдим. Тоғам машинасига ўтириб жўнади. Мен ҳам изма-из кўчага чиқиб кетдим. «Бари бир кирар эканман, ўқиб нима қилдим», дейман ичимда.

Сайр қилиб юрибман. Ер қимирлагандан бери Тошкентни кўрмагандим. Жуда аломат бўлиб кетибди. Кенг кўчалар, осмонўпар уйлар, оппоқ фавворалар... Кун бўйи сандироқлаб юрдим. Бу ерда пул бўлса, ҳамма нарса топилар экав. Бизнинг чўнтак тўла пул. Қачон ёруғликка чиқар эканман, деб димиқиб ётишибди.

Июль ўтиб, август келди. Имтиҳонлар бошланди. Биринчиси физикадан эди. Тоғам охирида кир, деганди, мен сабр қилмай ўртарoғида кириб олдим. Таваккал-бахшаш, ё уёқлик бўламан, ё бўёқлик!

Ешроқ бир домланинг олдига бориб билет олдим. Домла башарамга хўмрайиб қаради-ю:

— Укам, ўзлари қаердан бўладилар?— деб сўради.
— Андижондан,— дедим юрагим шигиллаб, кейин тупугимни ютиб қўйдим,— ярим... шаҳарликман...

Домланинг чеҳраси очилди.

— Шунақа денг-а?— илжайди у,— қалай, Андижонлар тузукми? Ҳа, дуруст, дуруст. Хўш, укам, нима қиламиз, бирпас ўтириб тайёрланасизми, ё шундоқ жавоб бераверасизми?

— Менга бари бир,— дедим. Чунки билетга қарасам, ундаги саволларнинг на бошини, на кетини билман.

— Шундоқ жавоб бера қоламиз,— деди домла мен учун,— қани, маънави ерга ўтиринг-чи, яхши. Хўш, биринчи савол: Ньютоннинг биринчи қонуни. У қанақа эди, укам?

Ньютонни биринчи эшитишим. Миқ этмай ўтиравердим. Домла қўлтиғимга кирди:

— Дейлик, муштдай бир тошни олиб осмонга отсак, нима бўларди, укам?

— Бировнинг деразасига тегса синдиради.

Хонадаги болалар хохолаб кулиб юборди. Домла уларга ўқрайиб қўйдю менга илжайди.

— Демак, тош отсак, у қайтиб ерга тушади. Чунки ернинг тортиш кучи бор, шундайми?

Мен бош қимирлатдим.

— Яхши, туппа-тузук билар экансиз-у, тагин уялиб турибсиз. Сиз уялманг-да, укам! Энди масала ечамиз.

Хаш-паш дегунча, домланинг ёрдамида шатирлатиб масала ечиб ташладим. Варақамга йўғонгина «4» қўйилди.

Иккинчи имтиҳондан ҳам ўша ёш домла ўтказиб қўйди. Лекин учинчисида қоқилдим. Бу сафарги имтиҳон математикадан эди. Энди кирай деб турсам, ҳовлиқиб ҳалиги ёш домлам келди. Мени имлаб бир четга олиб чиқди.

— Мен илгарисига тайинлаб қўювдим. Шу бугун манавига алмаштиришибди. Жуда расво чол. Сира гапга кўнмаяпти.— деди бидирлаб. Кейин менга йўл-йўриқ ўргатди,— энди бундоқ қиламиз, Тойлоқов. Қўлингизга асосий формулаларни кўчирамиз. Сиз билет олиб ўтирганингизда навбатчи болалардан биттасини киритаман, ёнингиздан ўтаётиб, етти, деса еттинчи формулани кўчирасиз, саккиз деса — саккизинчи. Тушундингизми?

Домла икковимиз холироқ бир хонага кирдик. Эшикни маҳкамлаб олиб, қафтларимга билетдаги асосий формулаларни ёзиб чиқдик.

Имтиҳонга кирдим. Тўрдаги столда семиз, тепакал, кўзлари ола кексароқ бир киши ўтирибди. Унинг ёнида ёшгина жувон. Бир муштимни тугиб туриб, секин билет олдим. Кекса домла муштимга қараб қўйди.

Ўтирдим. Билетга қарайман. Умримда эшитмаган саволлар. Қафтларимга тикиламан. Умримда кўрмаган, ё кўрсам ҳам эсимдан чиққан рақамлар, ҳарфлар...

Ярим соатча ўтирдим. Бир вақт новчадан келган навбатчи йигит кирди. Домлаларнинг олдидаги минерал сувларни янгилади. Кейин болаларни текширган бўлиб, ёшимга келди. Билетимга кўз қирини солдию тескари қараб «тўққиз» деди. Қафтларимни ёйдим. Қўлим терлаб, формулалар чаплашиб кетибди. Аранг тўққизинчи формулани топиб, бир чеккасидан кўчира бошладим.

Кекса домла секин туриб хонани айланди. Дарров муштрларимни тугиб, нягимга тираб олдим. Домла олдимга келиб:

— Болам, фамилиянгиз нимаиди?— деди.

— Тойлоқов,— дедим товушим хириллаб. Домла индамай нари кетди. Жойига бориб ўтирди. Яна антиқа шпаргалкани кўчира бошладим. Бир замон домла:

— Тойлоқов!— деб чақирди. Уримдан турдим.

— Буёққа чиқинг-чи.

Доска ёнига бордим. Домла доска қиррасида турган олқиндини кўрсатиб сўради:

— Анави нима?

— Совун,— дедим ҳайрон бўлиб.

— Уша совунни олингу даҳлизга чиқиб қўлларингизни яхшилаб ювиб келинг. Ёзишга қийналяпсиз шекилли.

Олқиндини олиб даҳлизга чиқдим. Шу бўйи қайтиб кирмадим. Имтиҳон варақаси ҳам, чала-чулпа ёзганларим ҳам стол устида қолаверди.

Шу куниёқ Кўкчага бориб, лаш-лушларимни олдим, Андижон қайдасан, деб йўлга тушдим.

Икки кундан кейин менинг дарагимни эшитиб Ваҳоб тоғам келди.

— Буёғиниям қойил қилибсиз, хўроз,— деди кулиб,— ҳай майли, қул ўлмас — ризқи узилмас. Тайёргарлигини кўриб тур. Эрта-индин Сибирга бориб келасан.

— Сибирда пишириб қўйибдими? Нима қиламан?

— Гап бор,— деди тоғам. Ҳовлига чиққанда мақсадга кўчди.— Мана,— омон-эсон «кетфак»нияма битириб келдингиз. Ўзларининг номи ҳам савдода шекилли. Энди биз сени ишлаб чиқариш практикасига жўнатамиз. Йўл юриб пишган ўртоқларим бор, шуларга қўшиб қўяман. Сибирга бориб помидор сотиб келасан. Келишдикми?

«Бормайман», демоқчи эдим-у, ўйлаб қарасам, бекорчиман. Унинг устига Сибирни кўрмаганман. Ке, бир томоша қилиб келай, деб рози бўлдим.

Менинг қарз бўлганим

Районимиз чеккасидаги Яккатол қишлоғида турувчилар помидорни кўп экар экалар. Ваҳоб тоғамнинг ўртоқлари билан ўша қишлоққа бордик. Ҳали яхши қизармаган помидорларни битталаб узиб, совун яшик-

ларга тухум жойлагандай қилиб жойладик. Ваҳоб тоғам менга икки тонна помидорни йигирма беш тўйиндан олиб берди.

Тоғамнинг ўртоқлари эпчил экан, икки кун Тўхтагул, Қорақўл шаҳарларини кезиб юриб, учта зўр машина топиб келишди. Айтишларича, киракаш шофёрларимиз юлдузни бенарвон урадиганлар хилидан эмиш. Машиналар ҳам олис рейсларга мослаб жиҳозланган, моторлар қуввати оширилган экан.

Биз олти киши эдик. Тоғамнинг Зарифбой деган ошнаси билан мен машинада, қолган шерикларимиз самолётда кетадиган бўлдик. Улар тезроқ Омскка бориб, бозорнинг хўжайинлари билан тил топишиб турншалари керак экан.

Жўнадик. Зариф ака етакчи машинада, мен охиригисидаман. Тонг отар-отмас Қирғизистоннинг Тошкўмир шаҳридан ўтиб олдик. Хайрият, ҳеч ким йўқ экан, деб энди қирга ўрмалагандик, шундоққина дара оғзида ола-була шлагбаум кўринди. Сал нарида ёғоч уй. Бу лесхознинг карантин пости экан. Ўрмон қоровули, пакана, семиз киши яланг оёқ, майкачан уй атрофида ивиришиб юрибди. У бизни кўрдию, ичкари қараб қичқирди:

— Ай, Кумиш, фуражкамни олиб чиқ! Меймандар билан сўйлашиб олайин!..

Шофёрлар киссаларини кавлаб кабинадан тушдилар. Қоровул «меҳмон шофёрлар» билан бир оз савдо қилдию рижимланган қоғозларни шапкасининг тагига бостириб, шлагбаумни кўтарди.

— Уш — Фрунзе трактидан ўтгунча яна бир неча тўсиққа дуч келдик.

Шу алпозда икки кун юриб Қозоғистон ерларига етиб олдик. Бийдай саҳро бошланди. На пост бор, на қоровул. Умуман, одам зоти учрамайди. Офтоб қиздиради. Машинанинг ичи хумдондай қайнаб турибди. Уйқум келади.

— Гапириб ўтир,— дейди Искандар ака эснаб. Ис-

кандар ака дунё кўрган одам. У шофёрлик қилиб, буёғи Кушкаю Помиргача, буёғи Қарағандаю Москвагача борибди. Бунақа жаҳонгашта кишига мен нимани гапириб қойил қилишим мумкин? Узим кечагина мактабни битирган бўлсам. Тош тоғам айтмоқчи «энди тухумдан» чиққанман. Менинг «рейсларим» жуда яқин, яъни колхоз — Андижон, Андижон — колхоз. Бир марта Тошкентга бориб, ўн беш кунда «брак» бўлиб келдим. Нимани гапирай?

— Нимани гапирсанг ҳам гапириб ўтир, уйқу босяпти,— дейди тағин Искандар ака. Мен унинг кўнгли учун Тошкентда, трамвайларда, эшитган олди-қочди ҳангомалардан сўзлайман. Искандар ака диққат билан тинглайди, гоҳо хахолаб кулади. У ҳалиги воқеаларга куляптими, менинг соддалигимгами — билиб бўлмайди.

Бешинчи куни пешин вақтида Омскнинг бўсағасида битта ўрмонга бориб тушдик. Қарасак, шерикларимиз икки кундан бери келиб-кетиб кутиб ўтиришган экан. Улар бизга ётоқ жой билан бирга кўп ваҳимали гаплар ҳам топиб қўйишибди: ОБХСС ва ГАИ ходимлари жуда қаттиққўллик қилишадиган эмиш; шерикларимнинг Омскдаги эски мижозлари айниброқ туришган эмиш; бозорга вагон-вагон мева-чева келиб, помидорнинг килоси икки сўмга тушиб кетган эмиш...

— Юкларни теплоходга ортиб океанга қараб юрамиз,— деди Алмат чўтир деган бошлиғимиз,— бозорга тушсак, уйга иштонсиз қайтишимиз мумкин.

Пристанга бориб, яшиқларни теплоходга юкладик. Шофёрларнинг ҳақини бериб жўнатдик. Иртиш дарёси бўйлаб Шимолий муз океани томон кетяпмиз. Андижондан Омскка етгунча бир-икки тонна помидоримиз эзилиб нобуд бўлган эди, қолгани ҳам урилиб-сурилиб ишдан чиқа бошлади. Тўрт кун суздик. Бешинчи куни помидорлар палубалардан сув бўлиб оқишга тушди. Атрофни қўланса ҳид тутиб кетди. Теплоходдагилар

жанжал қилди. Бу орада Заречная деган шаҳарчага етдик.

— Бўлди, энди шу ерда тушамиз,— деди Алмат тоға,— яна юрсак қуруқ яшиқнинг ўзи қолади.

Тушдик. Икки-уч кунда анжир бўлиб кетган помидорларни бир амаллаб сотиб олдик. Шерикларимнинг сўкинганидан сезиб турибман, улар тузукроқ фойда кўришолмади. Биздан аҳвол сўрасангиз, помидорни ўз пулигаям турғизолмадим. Алмат тоғадан юз сўм қарз олиб, аранг уйга етиб олдим.

Ваҳоб тоғам менинг куйиб-пишиб берган ҳисоботим-га кулиб қўя қолди.

— Одам деган шунақа қийналиб-қийналиб пишади, жиян,— деди елкамга қоқиб.

Менинг куёв бўлганим

Биз тарафларда пахта терими бошланди. Қишлоқлар ҳувиллаб, менга ўхшаган бекорхўжалар эгасиз эчкидек қаерга боришини билмай қолди. Менинг ҳам тенг-тушларим бари далада, қолганлари ўз иши билан банд. Қаерга бормай, дардлашувчи киши йўқ, зерикаман...

Ана шундай «уқубатли» кунларимнинг бирида менга ҳам иш топилди: Сидиқа аммамнинг қизи Муборак опамнинг тўйи бўладиган бўлиб қолди. Тўй яқинлашган сари аммамнинг товонига қурт тушди. Бир кун эрталаб бизнинг уйга келиб, мени уйғоттирди.

— Бўйингга амманг тасаддуқ, болагинам, Муборак опангнинг тўйига атлас кўрпа қоплай девдим. Шунга ўн-ўн беш метргина ёлғон атлас керак бўлиб қолди. Атда-батда юрасан, гиргиттон, танишинг ҳам кўпдир. Шаҳарга зув этиб тушиб, ўшанқа атлас топиб бергин. Аббос аканг армияда, бўлмаса, сени ишлатиб ман ўлибманми!

Бирор баҳона қилиб қутилмоқчи эдим-у, аммамнинг назарида катта одам эканлигимдан ғурурланиб кетиб, йўқ демадим.

Хуллас, ўзнимизга ҳам атлас керак экан, маслаҳат шунга тўхтадики, қирқ метр атлас ва икки кийим «саккиз тепки» олиб келиш учун Ленинободга борадиган бўлдим. Атлас пулига менинг йўл харжларим ҳам қўшиб жамланди.

Институтга кириш учун Тошкентга борганимда Асқар деган ленинободлик бола билан танишгандим. Имтиҳонлардан бирга йиқилиб, бирга уйга қайтган эдик. Лекин борди-келди қилиб туришга аҳдлашиб қўйган эдик.

Мана, мен биринчи бўлиб «визит»ни бошладим. Бош план — Асқарнинг «резиденцияси»га тушиб меҳмон бўлиш, шаҳар билан танишиш. Қолган иш дўстимнинг эзмасига.

Ленинободга кеч етиб келдим. Асқарларнинг уйи шундоққина чайқов бозорининг ёнида экан, осонгина топиб бордим.

Ўша кеч меҳмон бўлиб дам олдим. Асқар эргалаб мени атласфурушникига бошлаб кетди. Бир неча катта кўчаларни кесиб ўтиб, тор кўчалар билан бордик. Юра-юра бир мўъжазгина ҳовлига кирдик. Бизни ёшгина бир жувон кутиб олди. Асқар:

— Бу менинг жўром. Шаҳрийхондан келган. Атлас оладий,— дегач, жувон мулозамат кўрсатиб, сўрига тўшак ёзди. У ўзбекча яхши сўзларди. Кўзлари тийрак, ҳаракати чаққон. Сочларини бошига чамбар қилиб олган, гулли жияк тutilган парча лозим, кристалл кўйлак кийган, минг симли — ялтироқ дурра ўраган. Тинимсиз сақич чайнаганидан тилла тишлари ора-сиря ялт-ялт чақнарди. Пастак уйдан яна бир аёл бола кўтариб чиқди. Унинг ҳусн-малоҳатига қараб, ҳали қиз бола дейишим аниқ эди-ю, одатга кўра зулфи тикка қирқилиб, қоши терилганидан турмушга чиққан аёл эканлигини,

кўйлагининг ён чоклари сўкилганидан қўлидаги бола ўзиники эканлигини пайқадим.

Бизни кутиб олган аёл икки той атлас олиб чиқиб сўрига шапиллатиб ташлади. Ҳар бир тўпнинг қалинлиги тизза бўйи келарди. Бу атласлар магазиндагига ўхшаш қирқ-эллик метрдан сидирга тахланиб, четлари тикилмаган, балки метр бўйича фабрикада чапарастасига тахланган ва ҳар бири уч юз-тўрт юз метр келадиган ҳолда эди. Ҳайрон қолдим.

— Қайсисидан оласиз?

— Унисидан ҳам, бунисидан ҳам йигирма метрдан. Икки кийим яхши «саккиз тепки» ҳам топасиз,— дедим мен.

Жувон Асқарга саволомуз тикилиб, менга юзланди:

— Ҳай, шунга Шаҳрихондан келдийми?! Бунчадан ўша Марғилондаги Кимсаной ҳам топиб берарди-ку? Биласизми, бозорда алласминнам савдо қилади. Оғзи буёққа сал қийшиқ хотун. Ушалаям биздан олади...

Асқар нима қилиқ қилди, билмадим. Жувон дарров атласни йиғиштириб, дастурхон ёзди ва иккисини анча гижо-миралашди. Охири хотин менга ўгирилди:

— Бугун сиз-биз Тошкентга бориб мол олиб келамиз. Бир сайр-саёҳат-да буям. Асқаржонни ҳарна десам ишга бораман, деб унамаяпти. Сиз боринг. Хоҳланг бу ерга келиб кетасиз, хоҳланг Қўқондан ўзингиз ёққа кетасиз. Алласни сарасини у томондан олиб бераман. Унг келса, текинга... Борасизми?

— Борадий, борадий?— деди Асқар мен учун.

— Нимада?— сўрадим мен.

— Токсийда-да,— деди хотин.

Менинг иккиланиб турганимни кўриб, Асқар қисталанг қилди. Ноилж рози бўлдим.

Чошгоҳга яқин Тошкентга жўнадик. Мен қайтишда Қўқонда қоладиган бўлиб, Асқар билан хайрлашдим.

Кеч бўлганда Тошкентга етиб келдим. Мен машинани қўйиш учун ҳовли дарвозасини очиб турдим. Шунда

ҳайратдан донг қотиб қолдим. Чиқаётганимизда машина номери «ЛББ» ҳарфли эди, энди эса «ТНЗ»! Йўлда, довондан тушаётганимизда менинг озгина мизғиб олганимни ҳисобга олмасак, ҳеч ерда тўхтамай келмоқда эдик.

Ичкаридан бизни уй эгаси — тепакал, кўса, пакаша арман билан, семизлигидан розга ўхшаб тебраниб юрадиган, бақбақалари осилган, юзларини тириш босган жаллоддеккина аёл қарши олди.

Пойдевори баланд кўтарилиб, олди равон қилиб солинган шарқча уй даҳлизидан ўтиб ичкарига кирганимизда ясатиғлик стол атрофида уч-тўрт киши бизни кутиб ўтирарди. Тўрда сочлари жингала қилинган, чакка соқол қўйган, бароқ қош, важоҳати хунук, гавдали бир киши айниқдай столга ясланиб олиб сигара тортар, ёнида одми кийинган, ялтироқ галстукли, ипдай ингичка мўйлов қўйган рангпар йигит балиқ чайнар, ранги сасиқкузанга ўхшаш, офтоб кўрмаган новча, арвоҳ йигит қўлларини қовуштириб, санамдай қотиб турарди. Менинг таажжубимни оширган нарса шу бўлдики аянинг Ленинободда қолган қизи бу ерда қўғирчоқдай безаниб тўрдаги барзангининг биқинида анор эзиб ўтирарди.

Алламаҳалгача еб-ичиб ўтирдик. Мен дам олмоқчи эканлигимни айтганимда, меҳмонхона ёнидаги бўлмани кўрсатди уй эгаси.

— Жой тайёр, кириб ёгувринг! Бемалол!

Қалин кўрпа солиниб, қизил барқутдан чойшаб тўшалган каравотга чўзилдим. Эшик қия очиқ қолган бўлиб, болишдан бир оз тушиб ётсам, хонада ўтирганлар бемалол кўришиб турарди.

Кўзим илинган экан. Алланарса тарақлаганидан уйғониб кетдим. Қарасам, стол йиғиштирилмаган, яна ичимликлар қўйилган. Она-бола хонимлар бешарм суратларда тасвирланган аёллар каби рангдор ички кўйлақда икки эркакнинг пинжида нозланиб ўтирарди. Ая

сигара тортарди. Барзанги пул санарди... Армани са-
наб, бўлакланган пул дасталарини столга уриб текис-
лагач, мен томонга имо қилди. Ая нозланиб қўл сил-
тади:

— Стаканнинг сиртидан асал ялагандай гап!..— де-
ганини баралла эшитдим. Тонггача уйқум келмади.
Қандайдир кир ўрага тушиб кетгандай ҳис қилдим
ўзимни.

Тонг отарда ая мени уйғотди. У кечаги ясан-тусан
кийимда, фақат бошига шокилалли оқ шойи рўмолни
қишлоқ аёлларига хос ёйиб ташлаб олганди. Ташқарига
чиққанимда, машина менинг буйруғимгагина маҳтал-
дай — тайёр, мотор ишлаб турарди. Машина ЗАГС га
кетаётгандай безатилган: капотга қизил бахмал ёпилиб:
ранго-ранг ленталар тортилган, каттагина қўғирчоқ ҳам
ўтказиб қўйилган эди. Аянинг қизи келин либосида
илжайиб турарди. Ая мени қўшни хонага олиб кириб
ясантирди: янги костюм-шим кийгизиб, япасқи рангдор
галстук боғлатиб, кўкрак чўнтагимга уч бурчак оқ рў-
молча қистириб қўйди.

— Костюмингиз уриниб қолган экан, қола берсин.
Чўнтакдан ашёларингизни оливолинг. Машу кийимин-
гиз ўз-ўзингизга. Эсон-омон етиб олсақ бўлди, — елкам-
га уриб кулиб қўйди, — куёвлик муборак!..

Ташқаридан қараганда, машинани холис хизмат
бюроси машинасидан, аяни янгадан, бизларни келин-
куёвдан фарқлаб бўлмас, мен нима гаплигини билмай
гаранг эдим. Хаёлим минг ёқда...

Хаш-паш дегунча тонг ёришди, биз йўлга тушдик.
Йўлда учраган милиционерлар честь бериб қоларди.
Кун чошгоҳдан оғмай довондан ўтдик. Нишабликдан
тушиб қайрилгач, тошбулоқ ёнида тўхтаб сув ичдик.
Шунда машина номерига кўзим тушиб яна хайратлан-
дим: энди ҳарфлар «ФЕЕ» эди.

Шундан кейин машина шошилмай юра бошлади.
Пешинга яқин Қўқон чорраҳасида Яйпан йўлига бурил-

дик. Бозордан ўтгач, олдиндан тайёрлаб қўйилган ўз улушимни олиб, мен тушиб қолишим керак эди.

— Пулли берийнг!— деди ая мени секин чимдиб.

— Мана.— Мен кечаги қирқ метр одми ва саккиз метр тоза атласнинг пулини узатдим. Ая санаб ҳам ўтирмай қўйишга яширди. Шу пайт милиция ҳуштаги янгради. «Волга» йўлни ёнлаб тўхтади.

— Етиб келдиларинг, граждaнлар! Лейтенант Асроров!— честь берди милиционер ая томондаги эшикни очиб.

— Ҳай, Асроруб ака, чи гап? Тўсқин чорси берайми?— деди кулиб ая.

— Туша беринг, янгажон!— кулди лейтенант.— Келлин-куёвларингиз энди шу ердаги осмонўпар биноларда туради.

— Вой, у нима деганингиз?..

— Гўлликка солманг ўзингизни. Машинанинг чўкиб келаётганидан қанча атлас борлигини биламан!— деди милиционер жиддий.

— Ҳмм, куёв!— негадир ая менга еб юборгудай бўлиб тикилди... Куёвлигим довондан ўтгандан кейиниш тугаган ҳисоб эди. Энди бир печа кундан буён гувоҳ сифатида Қўқонга судга қатнаб юрибман. Айтнинг-айтинг, «қаллигим» билан «қайнонам»га қўшилиб, темир панжарадан кун кўрадиган бўлиб қолмасам гўрғайди!..

Дадам таниш-билишларини ўртага қўйиб, Қўқонга роса қатнади. Сиддиқа аммамнинг куйиб кетган атлас пулига қўшилиб, яна қанча кўк қоғозлар елга совирилди. Хуллас, омадим юришдим, дадамнинг қўли узунлик қилдим, ишқилиб, суддан қутулиб қолдим.

Менинг мулла бўлганим

Тагин ота-онамнинг бағрига кириб олдим. Бекорчи-ман. Ёлғиз ҳамроҳим транзистор — «ВЭФ». Ҳар куни хуфтонгача санғиб юриш ҳам, кун тиккага келгунча

ухлаш ҳам ўз ихтиёримда. Аям энди менга ғиринг демайди: «бир балога йўлиқмай», кўз олдида эшикдан кириб-чиқиб юрганамга хурсанд. Буни кўриб, мен талтайяпман. Қаёққа қийшайсам қийшайиб, қаёққа юмаласам юмалай бераман...

Агар муллажиринг керак бўлиб қолса, аямга бир хархаша етарли, дарров эрийди.

— Болагинам-эй, сенинг қўлинг тешик, сал меъёрига қараб сарфлагин-да...— дея вайсай-вайсай йиғиб қўйилган кўрпалар орасидан пул ола бошлайди.— Сендан аяб гўрга олиб борармидим, айланай!..

— Суратлигидан бўлсин! Янгироғини беринг, яна дазмолаб ўтирмай!— деб тўнғиллайман. Чунки ресторанларга кирганда пулни қасирлатиб, тикка чиқаришни яхши кўраман. Шунда худди пачкадан олинаётгандай бўлади...

Бир гал шунақа машамашамиз устидан чиқиб қолган Турдикул амаким аямга қаттиқ тегди:

— Бўйни бўйинтириқдай болани сўлжанглатавериб аҳмоқ қиялпсизлар, келин. Энди ғинг деса солининг бошига ўқлоқ билан. Ишласин эл қатори, тайёрга тоб бўлмай... Яхшиям, Тойлоқ бир оз йиғиб қўйган экан! Уйга келтирмаса ҳам, лоқал ўз харжини топсин бу.

Кейин менга дағдаға қила кетди:

— Тоғни урсанг талқон қилгудай кучинг бор-у, меҳнатдан қўрқасан. Турқингни, кийган кийимингни қара! Қўриқчига кийгизсанг, бургутнинг юраги ёрилиб ўлади,— деди менинг «кдюш» шимим, чипор кўйлагим, ўсиқ сочимга ишора қилиб,— ҳеч жаҳонда ўғил боланинг сочиям елкага тушиб юрадими, ҳе!.. Туғилганигда қувонибмиз: ўғил экан, ўсса Тойлоққа суянчиқ бўлар, деб. Сен бўлса, суяш ўрнига бўйнига мишиб, ёқасини шилта қилиб юрибсан, аҳмоқ!

Амаким сўфи бўлгани билан жуда тез, баджаҳл, ғиринг десанг, ҳасса билан туширишдан ҳам тоймаслигини билардим. Индамай уйга кириб кетдим.

Яна орада нима гап-сўз ўтган билмайман-у, амаким кетишида, Улмасвой, эртага мачит-жомега борсин, дебди.

Азонлаб шаҳардаги яккаю ягона мачитга бордим. Амакимнинг ниқтови билан шу ерга ишга кирдим, яъни жоме мачит пулчини — кассири бўлиб олдим. Лекин, мнинг афсуски, стиль форма кийимлариму узун сочим, мўйлабим ва бакенбардларим билан видолашдим. Амакимнинг таъбири билан айтганда, энди сал фаришталик: одамга ўхшаб кийиниб, одамга ўхшаб юрадиган бўлиб қолдим.

Аввалига бир тўп ҳакканинг орасидаги читтакдай жомедагиларга аралашолмай юрдим. Кейинроқ келим-кетимнинг жиловни менинг қўлимда бўлганидан ўз одамлари бўлиб қолдим. Бу ерда Орифжон тўра бошлиқ, Хўжахон домла — муовин, Усмон қори, Солиҳ мутавали, мулла Имомқуллар ҳам шу ерда тимирскиланиб юришади. Халил қори, Муртазо махсум каби «савоб-талаблик жўнидан»гина мачитдан оёқ узмайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Айтишларича, мендан илгари Муртазо махсум кассир бўлиб, «ишининг лойини» чиқарган, яъни кассага тушадиган пулларни яшириқча чўнтагига ураверган. Орифхон тўра бунни сезиб қолгач, махсумни ишдан ҳайдаган.

— Амри маъруфдан беҳабар, ёш бўлса ҳам оёқ-қўли енгил, бошқа идоралар билан алоқа боғлай олатурган бетавфиқ болалардан бўлгани дуруст,— дебди тўрам.

Шундан кейин мен кассир бўлибман. Менинг кассирлик давримда топширилган маблағ суммаси анча ортиб кетди.

Бир куни Халил қори четга имлади мени:

— Уғлим, бу сал орқа-олдингизга қараб топширининг пулларни.

— Бори-да!— дедим ажабланиб.

— Шундайку-я, лекин ҳар ёқлама ўйлаган дуруст.

Чунончи, қанча кўп топширилса, шунча диндор кўпайибди деган сўз, бу бир. Атеистик ташвиқот ишларинг оқсайпти, деб райондаги улуғларга гап тегади, бу икки. Кейин атеистлар кўпайиб кетиб, тушум озайса, буёғи нима бўлди, деб ўзингизга гап тегади, бу уч... Тушунарлими? Мен отангиз тенги одам — дўсти беғаразман. Билиб турган нарсамни айтмасам, қўлдан келган яхши-лигимни аясам, садағалари кетай, олло-таолога ҳам хуш келмайди...

— Нима қилай, бўлмаса?— дедим мен мўлтираб.

— Бир амалини қилинг,— Халил қори соқолини силаб ўй сурган бўлди,— маца, мачитда бир печа соҳибиним жоме тупроғини ялаб ётибди. Ушаларга пон-чой, ош-сув қилиб бериб турсангиз ҳам бировнинг демайди.

У бармоғини «арралаб» кўрсатди. Мен дарров гапга тушундим.

Шундан кейин пулдан бир оз-бир оз пархаш қиладиган бўлдим. Бу жуда жўн иш, назр берганга квитанция қирқилмайди-ку? Бир ёғида дўзах, бир ёғида шарбат оқиб, ҳури гилмонлар ноз билан «официанткалик» қилиб юрган жаннат нақд кўзингизга кўриниб турган покипарвардингорнинг уйи бўлмиш бу даргоҳда ҳар бир нарсаси виждонга ҳавола бўлгач, қоғозга бало борми?!

Хўш десангиз, кун бўйи — жума кунлардан ташқари — жоме ҳужрасида гоҳ димлама, гоҳ ажабсанда, гоҳ ош қилиб, чой ичиб қорню сори, муллаю мутавалли, сўфию муаззинлар билан гашт қиладиган, пешиндан кейин кетиб, ўз тенгдошларим билан пивоҳўрлик қилиб, кино кўриб, танца тушиб ялло қиладиган бўлдим. Бу ер асли менбоп чиқиб қолди. Иш йўқ, тушум кўп, қанча тушса ҳисоби ўз қўлимда. Дўппим доним қайтоқ, давримни суриб юрибман.

Илгарилари мулла билан бир-биримизга ола қарашиб юрар эдик. Ҳозир жуда иноқлашиб кетганмиз. Бошқаларига билдирмай, ош дамлаётганда, Халил қори иккаламиз яримта винони «шартта арралаб» ҳам таш-

лайверамиз. Қозон жиз-пизндаёқ гўштдан газак қилиб, нафсимиз ором олиб қолади-да, овқат пишгач, ўзимизга ҳам эл қатори сузамиз-у, «фақат сарлавҳасини ўқиб» қўя қоламиз, яъни гўштининг ўзини териб еймиз. Баъзан Хўжахон домла сезиб сўкади:

— Ҳа, нобакор зиндалар!

Халил қори сал енгилтабиатроқ. Мен бўй йигит бўлиб, ўткинчи қизларга кўп қараганимга у мени «чуррак-боз», деб масхаралайди. Мен уни «ҳалала пир» деб жаҳлнинг чиқараман. Бу сўзимга аччиғи келса ҳам, инкор қилолмайди. Чунки бу бўлган воқеа, ўзим гувоҳ бўлганман.

...Қор гупиллаб ёғиб турган қиш кунлари эди ўшанда. Кўчаларда одам сийрак, мачитга келгувчи ҳам йўқ. Шанба кунин бўлганидан жоме ҳужрасида Халил Қори, Муртазо махсум ва менгина қоврилган балиқ еб ўтирардик. Таомни тугатгач, эртарақ уйга кетмоқчи эдик. Шу пайт ҳаллослаб новча, қаримсиқ, ўрта ёшлардаги қирғизбашара бир киши кириб келди. У қора тўн устидан пальто кийиб олган, пальто тугмаларини қадамаганидан бўйинлари қизариб кетган эди. Эшикни очиб оstonада эгнидаги қорларни қоқди. Салом йўқ, сотиқ йўқ — томдан тараша тушгандай бидирлай кетди:

— Шу муллака, биз Қўнчидан келдик. Шу денг, анови болаларим, униси опам, ўз опам. Шу билмай ичиб, кайфда хотинди уч талоқ деб қўйиппан-да!.. Бола бешта. Шунини... йўлини топиб, бизди яраштириб қўйсаларинг. Шу ўзиям тўнғичи ўғил...

— Утиринг, ўтиринг,— деди махсум сандалнинг четини кўрсатиб,— қандай... шунақа бўлиб қолди?

— Шу ҳалиғи... жиндай ичгандик. Мастлик — пастлик дегандай... Шу денг, бир маҳал...

Дарчадан айвондаги икки аёл яққол кўриниб турарди. Бирини ёши ўтган, иккинчиси бола кўтарган бўлиб, манглайини сириб дурра боғлаган, кўҳликкина: тиниқ юзлари, бодом қовоқлари, қийғоч қошлари аниқ кўри-

нар, қалду қомат лорсиллагангина эди. Халил қори мен томон энгашиб, ҳазиломуз шипшиди:

— Қаранг бу пойма-пойликни! Қовуннинг яхшисини доим ит еб юради...

Келган одамга эса махсумдан бурун кескин жавоб қилди:

— Оғзим бор деб ҳар гапни валдирай берадими бу киши! Энди шу ерда ҳалала қилиш керак, тамом. Бошқа йўл йўқ!

Келувчининг боши яна ҳам қуйи эгилиб кетди:

— Шу, бошқа йўл йўқми, қори акалар бошқаларга топилган-у...— Ер остидан чиққандай ҳазин овоз билан илтижо қиларди у.

— Йўқ!

У деса у дейилди, бу деса, бу. Охири эркак чиқиб, аёлларга бир нима деди. Аёллар шовқин солиб беришди:

— Ҳе, худой жонини олсин! Ҳалол бўламан деб харом бўлгандан шундай ўтган яхши. Вой соқолинг селкилламай ўл!

— Уша кигиз китобини қараю!— Улар бирин-кетин кета бошлаган эди, махсум Халил қорига ўқрайиб қаради-да, меҳмонларни чақирди.

— Буёққа келинглар, азизлар!..— Улар қайтиб келгач, масалани юмшатди.— Бизнинг билгимизча, шунақа, йўл йўқ. Энди бизнинг ҳам ўз каттамыз бор, у киши кўп китоб кўрганлар. Сабр қилинглар-чи, биз ўша каттамызнинг ҳам олдидан бир ўтайлик. Катта уламо, Орифжон тўра деганни биласизлар! Ушандан сўраб боқайлик-чи, ўтира туринглар.

Махсум гўё тўраникига отланиб кетди-ю, аммо билиб турибмиз, дарров қайтиб келди. Ҳансираб деди:

— Тўрам, талоқ икки хил — бири ботиний, иккинчиси талоғи ранж бўлади, дедилар. Ботинийси буқим, эр аввалдан: «Буни бирёқлик қилмасам, охири ҳам бўлмайди...», деб бирор фурсат бирор баҳона истаб юради.

Бунисида кўнгил олдин узилган бўлади. Бунисига сира йўл йўқ экан. Иккинчисида эса, бир тасодиф билан бор-э, деб юборадия киши, кейин куйиниб, афсусланиб, алам қилиб юради. Бунга йўл бор экан.

— Шундай тақсир, шундай! Бизники кейингиси!— деди шошиб бояги киши. Аёлларнинг саросимали юзлари ҳам ёришгандай бўлди.

Махсум хутба ўқиб, уларни яраштирди. Эвазига қизил қоғоз олдик-да, иккимиз арра қилдик. Халил қори аллақачон жуфтакни ростлаб қолган эди.

— Доим қотмаган қўтирни арчиб юради бу сув юқмас,— қайтишда йўл бўйи ғудраб қорига кул сочиб келди махсум,— мадрасада ўқиб юрганнимиздаям шунақа шилдир эди. О, нобакор-эй!..

Шунақа! Пайғамбарнинг ердаги меросхўрлари билан сут-қаймоқ бўлиб бораётганимда яна бир воқеа содир бўлди-ю, «худонинг дача» сидаги фаолиятим ҳам барҳам еди.

Юқорида бошлиғимиз Орифжон тўра бўлиб, Хўжахон домланинг унга муовин эканлигини айтиб эдим. Тўра жуда қартайиб қолганидан, жомега фақат жума куни келар, бошқа кунлари жами ишларни сарбағиш этувчи кимса хўжам эдилар. Ўзимиз қолганимизда у менга насиҳат қилган бўларди:

— Ёшликда ўрганилган илм муҳрдай босилиб қолади. Фурсатни бой бермай ул-бул дуоларни ўрганинг, ўғлим. Улим ҳар бандани мўминнинг бошида бор. Лоақал, у дунёга борганда мункар-накирларга форсий жавоб айтишни ўрганиб олинг. Бу дуони билган Муҳаммад Мустафонинг умматига дўзах ўти ҳаром, боз устига калимаи шаҳодатни бир қур айтилса бас, жаннатнинг дарвозаси ланг очик!...

Гоҳ-гоҳ бекорчиликдан ҳафсала қилиб дуо ўрганганим билан бўлдим. Уни ҳам хўжам айтиб туради, мен тўтидай такрорлайман. Беш-ўн калима дуо ўрганганимга ҳаёлимда жаннатнинг путёвкани чўнтакка тушгандай бўл-

ди. Пивоҳўр оғайнилари менинг бу «муллалигим»дан «махсумча» деб кулишади, «Қилқўприкдан бизни ҳам ўзинг етаклаб ўтасан-да, жон ошна», деб тегажоглик қилишади.

Бир куни Тожикқишлоқдаги Шариф деган дўстим-никига бордим. Бадахшондан келган меҳмонлари бор экан, ўтириб қолдим. Улар ўзбекча кам билганларидан, аксари тожиклашарди. Мен фақат чой қуйиб, оғзимга талқон солгандай жим ўтирибман, Шариф айвонда сўйилган қўйни тозалаяпти.

— Меҳмон, тожики медонатми? Ком-ком гопириб турийинг!— деди меҳмонлардан бири.

— Мен форсийча дуолар биламан,— дедим сал керилиб ва домладан ўрганганларимни сайрай кетдим.

Меҳмонлар илжайиб тинглашди-ю, охири шундай хандон отиб кулишдики, юмалаб қолишди. Лой бўлиб Шарифнинг ёнига чиқдим:

— Меҳмонларинг нимага кулишяпти?

— Ҳе ўл!— деди у.— Қаёқдан ўрганидинг буни? Қандайдир бир аёлнинг ўйнашига қарата сиз ундоқ қилиб кучоқланг, мен бундоғ қилиб ўптирай, деган байту газалини айтдинг-ку, аҳмоқ!

— Ростданми?

Шариф менга жимгина ўқрайиб қаради. Менинг тепа сочим тик бўлиб, жисмим ёна бошлади. Шарифнинг «ВЯТКА» мотоцикли бор эди, шунини мнндимую жомега учдим. Хўжахон домланинг «бу дуоларни ўрган» деб мени калака қилиб юргани қонимни қайнатарди.

Етиб борганимда жума номозига одамлар деярли йиғилиб бўлган, Хўжахон домла бир оз вақт борлигидан, одатдагидек, улкан садага суянганча зилол сувли ҳовуз бўйида ўтирарди. Мен одамларни оралаб ўтиб, тўғри домланинг олдига бордимую уни бир тепиб, ҳовузга тушириб юбордим. Бунга ҳам қаноат қилмай, устидан бссиб тушдим. Ҳовуз чуқур эди. Биримиз паст, биримиз

юқори чиқиб роса олишдик. Домланинг салласини чуватиб, хўп сувга пишдим.

Одамлар ҳой-ҳойлаб юриб, бизни ҳовуздан чиқариб олишди.

— Нобакор! Муртад! Ярамас! Касофат!..— дер эди холос, домла ҳансираб. Мен эса мов мушукдай, ҳадеб домлага чапг солмоқчи бўламан.

Мачитга тўпланган жамоат нима гаплигини тушунмайди, қай биримизга айб қўйишни билмайди. Ниҳоят, Усмон қори бизни суд қилди. Мен бор гапни айтиб бердим. Қори ғазабидан титраб-кўкариб кетди. Бир дам домланинг юзига тикилди-ю, хотиржам чўзиб деди:

— Иф-лос! Хайф сизга!

Уша кунин одамлар номоз ўқимади, домлага лаънат ўқинди.

— Вой, ярамас-эй!

— Қандай шармандагарчилик?!

— Ҳозирги ёшлар нимани билади. Дуо деса дуо экан, дейди қўяди-да! Бу домла ҳожимга ўхшаганроқ эди ўзи...

Шу-шу жомега кўп одам келмай қўйди. Мен ҳам бу ердан этак силтаб кетдим.

Менинг ахмоқ бўлганим

Яна эгасиз эчкидай кўча-кўйда сандироқлаб қолдим. Боз устига дадамни ҳам қўшсам, энди уйда қўш бекорчимиз. Юқорида айтганимдек, тафтишчилар колхозимизни элак-элак қилиб, дадамни бошбухликдан туширишган.

— Ишдан чиққанига анча вақт бўлсаям, биров буёққа ке, демаяпти. Тойлоқ калон вақтида бировга қўл узатмай, от устида юраберган экан-да...

— Пул орттиргунча, дўст орттир, деб бекорга айтмаганлар-да!..

— Кимга сояси тушибдики, биров буёққа ке, дейди?..— дадам ҳақида ана шунақа писир-писир гаплар. Балки, тўғридир. Менинг олдингидай бурнимни юлдузга тираб юришларим йўқ. Нега десангиз, уйда дадам тўп-лаб қўйган буюм — ашёларгача бора-бора сув бўлиб кетди. Йиғиш қийин, сочиш осон деганлари рост экан.

Бекор юриш илгари мен учун гашт бўлса, энди негадир ваҳима.

Ана шундай «уқубатли» кунларимнинг бирида менга ҳам иш топилди: колхоз марказидаги аралаш магазин мудири Абил ака «попал» бўлиб (қўлга тушиб) қолди. у магазинга келтирилган оқ нейлон кўйлақларни қаердадир харидоргир ранга бўятиб, «шапка» қўйиб сотаётганда ушланиб, терговга тушди.

Рашид тоғам дадамнинг ўрнида колхозга бош бухгалтер эди, «беиш саланглаб юрмасин» деб мени дўкон мудирлигига тавсия эттирди. РайПОдагилар ҳам «колхозга ишимиз тушса, бошбух билан битади-да, майли», деб рози бўлишибди.

Магазинни икки-уч киши вакиллигида қабул қилиб олдим. Бир дунё мол экан: атлас ҳам, бахмал ҳам, парча, кристалл — токи туздан тортиб «Опал» сигаретигача...

— Булар шапкалик моллар,— деди Абил ака мени четга тортиб,— фактураси ҳам йўқ. Базадан бир оз «муомала» қилиб олиб келганман. Манавунақа иш бўлиб, сарфимниям чиқариб ололмадим. Энди сеп «нет» қилсан-да, буларни... Ҳеч бўлмаса, менинг сарфимни бергин.

— Кўрамиз,— дедим унинг нима деётганлигини тушунмай.

— Нимани кўрасан?— деди у бир оз қизишса ҳам овозини кўтармай.— Клубнинг орқасидаги складда ҳеч бир ҳисобда йўқ юз яшик «Экстра» бор. Ҳар биридан ўттиз беш қолади, бу уч ярим «круглий» деган сўз,

укам. Мен унга иккита «круглий» сарф қилганман. Ушани қайтаришинг керак менга.

— Улай агар, бирорта гапингизни тушунсам!— дедим мен. Аслида «круглий» минг сўмлигини билардим.

— Пфу!— кесатди у калласига чертиб.— Тушунмаганмишлар! Қумнинг ҳисобини оласан-у, буни билмайсанми? Энди Абилнинг кети қувишди-да, а?! Қанчага кесса ҳам, ўтириб келаман ўлмасам... Уч-тўртта қоракўзларим бор мениям! Сенда қолганларини оз-оздан бўлсаям ўшаларга чўзмалаб турсанг, йўқлигим билинмасди... Номард!

— Абил-ака, қизишма,— дедим мен уни яқин тутган оҳангда сенлаб.— Узинг ўтказиб бердинг, давлатнинг моли, тийин-тийинигача тўғрима-тўғри-ку! Қанақа сенинг сарфинг бор бу ерда?

— Ана шунақа-да!— юзига кулги ёйилди унинг.— Айтмоқчи, сен савдонинг феълини билмайсан ҳали! Энди манови бир тутам жун босган ошқовоқни ишлатиш вақти етди, укам,— дедим ўз бошига нуқиб...

Вакиллар барча қоғозларни ҳисоб-китоб қилиб акт тузишга ўтирганларида у менга тушунтирди:

— Бу дефицит моллар. Фактурада ўз нархида. База аҳмоқ эмас, бир кичик магазинга ўз нархида шунча мол бериб. Буларнинг ҳар бир метрига пештахта остидан устига қанча қўйиб сотсанг сотаверасан. Фойдаси бу ёнга, тани у ёққа, тушундингми?..

— Ҳисобда йўқ ароқ-чи?

— Ҳа, уям! Уни РайПО ҳам билмайди. Узумни е, боғини сўрама. У айрим кишилар орқали гадой топмас йўллар билан биздақаларга олиб келинди. Уста бўлсанг, сен ҳам илашиб оласан. «Тани»га икки сўмдан, «элчис»га бир сўмдан кетади. Ҳар шиша уч турдимиз, биз уни алкашларга тўрт яримдан урамиз. Демак, ҳар «яримта»га уч сарфлаб, тўрт ярим оламиз. Бир ярим сўм она сутидай ҳалол ўзинга... Уша юзта яшиқдан қолладиган бир ярим минг энди сеники билан меники, хўроз.

Ке, қўлни бер, сув қилсанг, қанчасини берсан менга?

— Ҳаммасини.

У ишонмади. Мени майна қияпти деб ўйлаб, қовоғи осилди:

— Гап эмас-да энди бу!

— Қанчасини берай?

— Агар, чанг чиқармай «нет» қилолсанг, ярмини аянгга бергин, жон ука, менга ҳам осон эмас. Ишим бирёқли бўлгунча ҳали бир печтасининг,— у томоғини силаб кўрсатди,— буёғини андавалаш керак бўлар...

Шундай қилиб келишдик. Мен энди магазин мудариман. Қасирлатиб савдони бошладим. Омборда биқсиб ётган кўп молларни витринага чиқариб қўйдим. Тарози ҳам, чўт ҳам, метр ҳам холис ишлайди. Одамлар хурсанд:

— Улмасвой тузук чиқди Абилдан, истаган нарсанг топилади...

— Абил ёғ тортса, манови идиш тўлмасди, бу тўлғиниб қайтим ҳам берапти...

— Чинни буюмлар топиб кетираяпти, азамат...

Тез орада тилга тушиб кетдим. Бир чеккасига тилла топиб олган дарвешдай ўзим ҳам хурсандман. Менинг ишга қайишиб қолганлигимни кўриб, аям билан дадам, айниқса Турдиқул сўфи амакимнинг севинганларини қўя берасиз!

Якшанба кунлари шаҳарга чиқиб, ёйма савдо қилиш керак. План бажаришга нафи катта бўлар экан бунинг. Мен ҳам борадиган бўлдим.

Шаҳрихон бозори кичкина бўлса ҳам, ўткетди бозор бўлади. Жонингдан бошқа нарса топилади. Ўзиям буёғи Сўх, Қўқон, буёғи Уш, Ўзган, уёғи Аравондан келади-да одамлар.

— Шаҳрихонга тупроқ олиб кирсанг ҳам пул бўлади. Юз поезд юк кирса шомга қолмай тугайди,— деган нақл бежиз тўқилмаган.

Мен дастлаб шаҳарга мол олиб тушганимда байрам-олди ҳафтаси эди. Чунон ҳам қизғин савдо бўлди: тутган тутганники бўлиб кетди. Ҳаммада эмас, албатта. Ёнимда эснаб ўтирган сотувчилар ҳам бўлди.

— Хў, бола, тўғри савдо қилинг, зарар кўряпсиз!— кесатди баъзиси.

Бозорга милиция оралаб, у ер-бу ердан бир неча сотувчини тутиб олиб кетган бўлса ҳам, менга лом-лим демади. Кечга яқин савдолар тугаб, одамлар соя-совур бўлгач, сотувчилардан бир нечаси мени зиёфатга таклиф қилишди.

Шаҳар бозорида ҳар магазинчининг ўз ўрни бор. У қачон борса ҳам, шу ўзи «туп-туп» қилиб қўйган жойига мол туширади. Абилнинг ўрни гуруч каппоннинг шундоққина муюлишида — кўзга яққол ташланадиган жойда экан. Янги ҳамкасбларим Абилнинг иши чапараста бўлиб, ўрнига мен келганимни савдогарларга хос сезгирлик билан дарров пайқашибди.

— Танишиб, ўз ораларига олишса керак-да,— деб мен ҳам зиёфатга борадиган бўлдим.

Беданавознинг самоварига ош буюрилган экан. Қуруқ бормаи, деб бир «коньяк»ни қўлтиқлаб зиёғилладим. Ичкариги хонада сўри ёнларига стуллар қўйиб, ўн чоғли киши ўтирибди. Улар билан қўл бериб кўришиб, номларимизни айтиб танишдик. Даврада оғзи тўла тилла тиш, ҳар бир соч ўрими билакдек, серпардоз, семиз бир аёл ҳам ўтирарди. У ҳам сотувчи бўлса керак. Ҳусн-малоҳати билан манаман деган йигитга хотин бўлгулик, аммо менга ёқмагани, даврадаги эркакларга қўшилиб тенгма-тенг аския айтиб ўтириши эди.

Ошни еб, ичимликларни ичиб бўлгач, чойхўрлик бошланди. Ундан-бундан гаплашиб, кулишиб ўтирдик. Гап айланиб, охири савдога тақалди. Ана шунда десангиз, мени «чиллаёсин» қилиш бошланди:

— Укам, сиз жа бугун биззи бопладингиз-да!— деб қолди тўрда ўтирган ўрта ёшлардаги, оқсоч, бақалоқ

киши. Мен нима учун ошга таклиф қилинганимни тушу-
ниб етсам ҳам, бепарвогина сўрадим:

— Нимага?

— Бозорга сал тайёрланиб келинади-да!

— Бу укачамми ҳали домашний прокурорлариям бўлмаса керак, жўжиқлари ағда турсин. Сани тайёрлигинг билан ишлари нима!— деди шарақлаб кулиб бояғи аёл.

— Ҳар ҳолда-да!— жиддий қиёфада давом этди оқ-соч киши.— Ҳамма тирикчилик деб юрибди, ука. Бизнеснинг соҳада бир оз тирриқчилик билан бўлади бу. Сизда шуниси етишмайди. Ҳалиги сурўпингизни бемалол сўмдан ошириб сотса бўлаверарди. Одамларнинг кўпчилиги сортнинг фарқига бормайди, нархига ҳам қараб ўтирмайди. Ишқилиб, топилса, иш битса бўлади. Раз шунақа экап, молни ўз нархида сотадиган бирорта ҳам аҳмоқ савдогар бўлмайди... Ахир, сиз ҳам бир нарсга қолсин деб келганмисиз бозорга?

Мен бош силкидим.

— Ҳа, ўлманг!— бемалол очиқ сўзлай бошладим энди у.— Аммо бугун савдогарларнинг қарғишига қолдингиз. «Қанақа аҳмоқ бу?», деб висир-висир қилишадди, имляшадди, сиз бўлсангиз, айтсак ҳам уқмайсиз. Сиз сурупни етмиш икки тийиндан сотаяпсиз, ёнингиздаги одам худди шу молни тўқсон олтидан гупиллатаяпти. Кейин мелиса келиб галва қилди ўшанга. Сиз туфайли ушланди бугунги ушлаганлар!

Улар шундан кейин бир-бирларига гал бермай, менга бозорда ёйма савдо қилиш сир-синаотини обдан тушунтирдилар. Хуллас, мен бу йиғинда бозорга мол таплаш, артикулларни қандай ўзгартириш, қандай қилиб сохта фактура тузиш, тайёр кийим-бошлардаги арзон нархли ёрлиқларни қиммат ёрлиқларга алмаштириш, бундай ёрлиқлар ва нарх кўрсаткичларни қаердан, қандай йўллар билан топиш, токи одамлардан тийинлаб йиғиб, базаларга ҳовучлаб сарфлаб, савдо чархпалагини серу-

нум, сердаромад қилиб айлантира олиш ҳақида «сабоқ» олдим, аниқроғи пулдан пул ишлаш бўйича «қисқа курсни» битирдим.

Шундан кейин мен ҳам савдогарликнинг шундай ҳадисини олдимки, боягидай аҳмоқ бўлиш эмас, бинойидек — ўша «устоз»ларимни ҳам чангда қўйиб кетадиган олғир бўлиб қолдим. Харидорларнинггина эмас, унча-мунча ревизорниям сувга олиб бориб, суғормай келишим мумкин. Агар:

— Ойлик маошинг шунчагина-ку! Бунча мол-дунё, мулк, машина, мебель каби ашқол-дашқолларни қаердан олдинг? Кўча-кўйдаги қисвон сарфларга маблағни қаёқдан олаяпсан?— деб «прямой расчёт» қиладигани бўлмаса, бошқа қоғоз титарлари қирқ йил тикилганда ҳам ҳужжатларимдан қийиқ топиб, мушугимни пишт деёлмайди. Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлаверсин, жигар!..

Менинг «йирик» бўлганим

Омади чопган теватга осмондан чалпак ёғибди, деганларидек, ишим олдига босдигина эмас, бир йўла йўртиб, чопқиллай бошлади. Бозорда аҳмоқ бўлганимни Ваҳоб тоғамга айтгандим, у олдин кулди, кейин койиди. Хуллас, у ҳам талай маслаҳатлар берди. Унинг айтганларига амал қилиб, кам бўлганим йўқ, улоқчи отдай гижинглаб юрибман. Ахир, одамларнинг кўнгли дарё, тийиндан эмас, сўмдан, граммдан эмас, килодан уриб қолсам ҳам, пачакилашиб ўтиришмайди...

Улфатчиликка қанча сарфласам-да, бари бир яна чўнтакда қолади. Олдингидай аямнинг қўлига термиллиб, берган уч-тўрт буришиқ қоғозини «дазмоллаб», чўнтакка тикка тикиб юрмайман, қовурғаси синмаганларини ўзи тушиб туради. Ресторанларга кирсам, туришда:

— Қайтимининг ҳожати йўқ!— дейман-да, янгисини

олиб, стаканга суяб кетавераман. Официантка қизларнинг кўзи гилай бўлиб қолади.

Пул топишнинг яна бир йўлини кашф қилдим. Бизга мол берадиган базадаги оғайшимиз ҳам «арра»га чапдаст йиғит экан, дарров қаттиқ ялашдик. Мен энди фондсонд деган нарсани тан олмайман. «Ноёб мол» келди — мендан ортса, биров олади, ортмаса йўқ. Лабини ялаб турганларга у:

— Сизга шунча ёзилганди, биз ҳам бир оз тирикчилик қилайлик, шу ерда чанг ютиб ётибмиз умид билан! Мана, пулини олиб топшириб қўя қолнинг бу сафар, — деб фактурага қўл қўйдириб олади. Сотувчи бечора бўлса, «янаги мол беришда қисиб юрмасин», деб имзо чекади-да, давлат баҳосида нақд пулни гижимлаганча кассага чопқиллаб кетаверади. Мол эса, бизда, фойдаси жузза...

Ҳа, кўзининг нуруни тўкиб, аъло ўқиган ўртоқларим институтларга кириб, курсдан-курсга ўтгунча менинг талай саводим чиқди бу соҳада.

Қишлолда қўй қўтонлаган далага экилган қовоқдек тез палак ёзиб, ўркан отиб турибман. Сўйлоқ тишларимни рандалатиб ташлаб, тилла тиш қўйдириб олдим. Баҳонада сўлжайган лабим ҳам эпақага келди. Бадамимга балодек жир битди шекилли, эски шимларим сизай қолди. Фақат ухлаганда демасангиз, бошқа вақт шляпани бошдан туширмайман.

Яқинда шалоғи чиққан эски «Москвич»имни пуллаб кўриб, омадикор савдо ходимларига мода бўлган тўрткўз «Жигули»дан олдик. Худди шуни кутиб тургандай, аям елиб-югуриб юриб улуғларимиздан бирининг ойдаи қизига унаштириб қўйди. «Роса Лайли-Мажнун бўлиб-сиз-да», дерсиз. Йўқ, унчалик эмас. Ахир, мен учун номер бир — унинг дадаси-ку! Орадаги кўприкни — қизини қўлга олиш учун, ўҳ-ҳў, дунёда нечта мажнун бўлса, ролини ўйнашга, қанча-қанча «ўлдим-куйдим» қабилдаги шеърларни ёдлашга тўғри келди. Қизнинг хизма-

тида ўзням «Жигули» тўрт балон, каминангиз икки туфли тўздирдик. Ниҳоят, қарабсизки, турқи-таровати мизни кўринг, деб куёв либосини кий-кий деб турибмиз-да, жигар!

Ана шундан кейин, қадамларим яна ҳам собит, қўлларим янада узун, тилларим бурро бўлиб қолди. Даврларда Афлотунига ҳам гап бермайман. Шу, одамнинг калласиям чўнтакка қараб ишлайдими, дейман-да. Илгари оғзимдан гапим тўкилиб кетарди, энди тўкилганиям ерга тушмайди: илиб олишади. Ножўя чучкирсам-да, ярашади ўзимга.

Дипломи борлар чиранмасин, деб сиртдан савдо институтида ўқияпмиз. Уша институтни, университетни битириб келган оғайнилари билан ўпишиб кўришамиз. Улар мактабларда домла. Контроль ишларимни ўшаларга ишлатиб оламан. Жаззаси битта чойхона палов билан бир-иккита «Оқ пари». От билан туя кетармиди, олтига одамдан юлганимиз етиб ортади унга. Жа етмаса, етти-тасидан юламиз...

Оғзакиларидан ҳам «уч», «тўрт» олиб ўтиб турибмиз. Бизга диплом бўлса бас. Баҳони стипендия кутиб, окрошка ичиб юрганларга бериш керак. Ҳозирча бизнинг тишимизу ошқозонимиз бутун, жаз кабоб билан девзира палов бўлмаса, жигилдон қайнайди.

Домлажонларимнинг чой-чилимига югуриб юриб, яқинда дипломниям олиб қочамиз. Бизни ўшанда кўрасиз. Диплом қўлга кирсин, уёқ-буёқ, «тўрт туёқ — ола байроқ» қилиб юриб кандидат ҳам бўлиб оламан. Иш-қилиб, қайногамнинг умри узоқ бўлсин. Лавозимининг умри, демоқчиман. Ана унда қучоқ-қучоқ гул кесама! Тикансиз гул кесама.

Менинг «ноль» бўлганим

Ҳаммасига мен ўзим айбдор!

Ҳа, ўша йирик бўлганимда, виждоним приб, калла деб сув қовоқни кўтариб юрган эканман. Айтганини

айтган, деганинг деган бўлганда н кейин, чўнтакда пул, остингда машина тургандан кейин қийшиқ кўчага кириб кетганингни билмас экансан...

Кирган кўчамнинг ҳам падарига минг лаънат! Пес песни қоронғида топибди, дегандай, марғилонлик аллақандай бир моҳилиқога ишқим тушиб қолса бўладими? Хоним ҳам зўр эди: воҳ, унинг нозлари, воҳ, унинг адолари!.. Ярим кечада борасанми, тонгга яқин борасанми, тавозе билан қаршилаб, оёғингни илнқ сувларда ювиб, диванга ўтказиб, у ёнингга пар болиш, бу ёнингга пар болишлар қўйиб, таманно билан пилдираб хизматингни қилиб юрса, қаршингда ишва билан май тутиб турса... Бир «акажон»ига жаҳонни қўшқўллаб бериворинг келарди...

Ишдан кейин уйга турли баҳоналарни кўндаланг қилиб Марғилон йўлида бўзчининг мөкисидай қатнаб турардим. Бўшалган бузоқдай уйга тонг саҳарлаб келиб, эрталаб яна кўзни уқалаб дўконга чиққан кунларим кўп бўлган. Бир куни шом пайти Марғилонга кетаётиб йўлда ўқитувчи Юнусовни учратиб қолдим. Машина кутиб турибди. Тўхтамадим. «Ким бўлардинг? деганинг, қария, кўриб қўй ким бўлганимни! Ўзинг ҳануз ўшасан-ку, эшак араванг ҳам йўқ!»

Билмадим, домланинг қарғишига учрадимми, ўша куни Марғилонда шармисор бўлдим. Шаҳар бедарвоза эмас экан. Мен ҳам, ҳушторим ҳам «жамоатчиликни менсимаган... безорилигимиз» учун бир неча сутка ётиб чиқдик. Энди мен ҳамманинг пазаридан қолган эдим.

Келишимга магазинда тафтиш бошланди. Мендан мол олган Шарифа ҳам Жалолободда атлас билан қўлга тушиб, ишнинг лойини чиқарибди. Ревизия шундай қаттиқ бўлдики, Қирғизистон ССР орган ходимларидан ҳам вакил бўлгани учун ҳеч қандай «ҳой-ҳўй»га қулоқ солилмади.

Мендаги молларнинг миқдори тўғри бўлса ҳам, «манбаси» мос келмаганидан, ревизиянинг давоми

базада тухумлаб, жўжа очди. Абилнинг кунни меннинг ҳам бошимга тушди — «леви-прави»ларимнинг хашаги титилиб кетди.. Алалхусус, уйдаги бор пулдан, машинадан айрилдим. Бир-икки қариндошим туфайли буюғи босди-босди бўлди-ю, аммо савдо соҳасидан куралиб кетдим.

Бошимга қора кун тушганда РайПОдаги казо-казо ҳамтовоқларим, «ҳамиша соябонингман» деган улфатларим танимади, мендан тонди, номардлар!

Эл қатори мени суд қилишиб, икки йилга мажбурий хизматга кесинди.

Илгари сой сувидай ўйноқлаб турган омадимга тўғон тушди. Бу тўғон кўнглимнигина эмас, чўнтагимни ҳам қуп-қуруқ қилиб қўйди. Чўнтак қуруқ бўлгандан кейин сўзингиз ҳам бутоқли бўлиб, ҳеч кимга ёқмас экан. Бироқ буюққа юр, демайди. Боз устига бир сирдош дўстим, бир аниқ касбим, ҳунарим йўқ: қиморбознинг ошиғидай ҳар ёққа юмалайману тушганим чикка...

Уйда дадам ҳам касалманд, эллик сўм пенсияга кўз тикиб ўтиради. Пачкалаб пул санаган одамга эллик сўм нима деган гап? От устида ош пиширган аям билан, «катта охурдан ем еб» ўсган бўлажак келиннинг хар-хашаси бир дунё.

Уйда «жиз-биз» озайгач, «сиз-биз» ҳам камайиб, гапнинг ўнг-териси кўпаяр экан. «Киройи куёвинг бўлса шунақа бўлса-да!» деб юрган бўлғувси қайнонам тунов кунни бир тўйда «Мени худо бир асради. Сал бўлмаса паридай қизимни ўз қўлим билан аждаҳонинг оғзига тутаёзбман-а?» деганмиш. Мен сизга «қаллиқ» деб таништирган қиз ҳам энди рўпарамдан келса, йўлини терс соладиган қилиқ чиқарди.

Бир байрамга яримтагина (икки метр) қора ғижим бахмал керак бўлдию бозорга чиқдим. Қарасам чайқовда жавлон уриб Мунисхон турибди. Бир вақтлар у меннинг яқин гумаштам эди. Бахмални олиб, ўз нархида пул узатдим:

— Бизнинг ҳам ишимиз тушиди-да энди сизга, Мунисхон!— дея сал писанда ҳам қилиб қўйдим. У пулни санаб кўрди-ю, жиддий деди:

— Ҳозир метри ўн еттидан кетяпти. Чўзинг қолганини!

— Келинг энди?!

— Вой, манови кишини,— деди Мунисхон ҳаммага эшиттириб,— кайфи борми? Хонимчайизга бахмал керак бўлса, пулни чўзиб қўйинг-да олдин!

— Мунисхон, наҳотки...— дедим илтижо билан.

— Вой, тоға, туш кўряпсизми? Баққа беринг, ололмайсиз. Чайқов бу, нася бўлмайди, хаҳ-ха-ха!..

Хуллас, бир неча кун ичида касбда йўқ, назарда йўқ, илмда пуч, чўнтаги қоқ «поль одам»га айланиб қолдим.

Ана шундай бекорчилик, камхаржликдан тарс ёрилай деб юрган кунларимнинг бирида бозорда собиқ синф раҳбарим Юнусовни учратдим. Жилпанглаб илиқ кўришдим, ҳол-аҳволини, соғлиғини сўрадим. Хокисорлик билан бошимга тушган савдоларни айтдим:

— Шунақа қилиб, тупроқдан ташқари юрибмиз, домла. Ушанда сизнинг жон куйдирганингизни тушунмаган эканман. Нодонлик қилибман. Мана, энди...

— Ҳозир қаердасиз?— сўраб қолди домла кўнглимни билиб тургандай.

— Ҳеч ерда,— дедим чайнаиб,— буёқларини энди тинчитиб бўлдик.

— Мўлжал борми?

— Йўқ. Бирор иш бўлса ишлаймиз-да.

— Қанақа бўлса ҳам бўлаверадими?

— Бўлаверади. Биласиз-ку, бизнинг савдонни, домла,— дедим мен ҳазилга олган бўлиб.

— Эртага мактабга ўтинг,— деди домла,— мактабга паровой ўрнатдик. Шунинг юргизиб турсангиз, олтмиш-етмиш сўм атрофида тўғрилаб берамиз. Қиш чиққач бир илож қилармиз.

— Биласиз-ку, мен техникани сираям...— дедим иккиланиб.

— Э-э!— қўл силтади Юнусов,— тугмачани босиб, соляркага гугурт чақишни эпларсиз, бораверинг. Ушанга кўз-қулоқ бўлиб турсангиз бас.

Рости, бошим осмонга етиб кетди шу топда.

Эртасига элдан бурун мактабга бордим. Бир вақт завхоз келди. Юнусов домла у билан келишиб қўйган экан, завхоз мени эргаштириб мактабнинг бир бурчагидаги кичкина, пастак саройчага олиб борди. Паровойни ёқиб кўрсатди. Бўрдан бўшаган эски яшикка йиртиқ фуфайка тўшаб ўтириб олдим.

Олов кўм-кўк нур таратиб, илондай вишиллаб ёнади. Хаёл суриб, унга жимгина тикиламан. Назаримда, қувноқ ёшлигим, ўтдай йиғитлигим, асл инсон боласига хос армонларим, келажагим — ҳамма-ҳаммаси мана шу гулхан ичида ловиллаб ёниб кетаётгандай бўлаверади. Юрагимни ваҳима босди. Кўзларимга тирқираб ёш келади. Адашганинг айби йўқ, қайтиб йўлини топса дейдилар. Қошки, меннинг йўлимни топганим рост бўлса.

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Даҳрий*	
Туғилиш куйи*	
Оғир вазнли жанжалкаш*	
Сабил қолган тўёна*	
Мажнунтолнинг новдаси	
Марҳумнинг ҳурмати	
Эшик очилмаган кун*	
Ҳожи Қашшоф*	
Сарвиноз*	
Ўз уйининг меҳмони*	
Умри узун экан*	
Бепарво бўлмоқчиман*	
Қоғоз бандаси*	
Қудаш аканинг «қаллиғи»*	
Савдойи*	
Томдан тушолмайман*	
Раиснинг ақли шошди (Муаллимлар ҳақида янгича ҳикоя)	
Чимилдиққа кирмаган куёв. Қисса*	

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й.

На узбекском языке

Сагдулла Сияев

СКАНДАЛИСТ-ТЯЖЕЛОВЕС

Повесть и рассказы

Редактор Э. Усмонов. Рассом Э. Кигай. Рисмлар редактори А. Кива.
Техн. редактор В. Барсукова. Корректор С. Тоҳирова

ИБ № 2574

Босмахонага берилди 03. 01. 83. Босинга рухсат этилди 31.01.84. Р. 02029.
Формати 70×108^{мм}. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли
босма л. 9,8+0,085 вкл. Шартли кр.-оттиск 10,19. Нашр л. 10,35+0,03 вкл. Тира-
жи 45000. Заказ № 791. Баҳоси. 75 т. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кучаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат ко-
митети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли
1- босмахона. Тошкент, Ҳамза кучаси, 21.